

aprila ih je od oko 26.000 oko 22.000 kolaboriralo. U ljeto 1944. godine gotovo svi četnici iz Bosne i Hercegovine uspostavili su saradnju sa Nijemcima i vlastima NDH. Tu kolaboraciju prihvatili su gotovo svi crnogorski i srbijanski četnici - njih oko 30.000 koji se u septembru 1944. prebacuju na područje istočne Bosne. To znači kolaboraciju ukupno oko 50.000 četnika.⁵⁰⁴

Koristeći se njemačkim pokroviteljstvom, četnici su u istočnoj Bosni počinili mnoga pojedinačna i masovna zločinstva, kako nad partizanima, njihovim ranjenicima i saradnicima, tako i nad Muslimanima i Hrvatima. Pred Nijemcima su ta zlodjela pravdali objašnjenjima kako su u pitanju bili partizani i komunisti. Nijemci su pred sobom imali svoje interese i nisu ni pomisljali na zaštitu četničkih žrtava.

OD PRITVORNE DO OTVORENE I AKTIVNE SARADNJE

Komunistima je potrebno da kompromituju generala Dražu Mihailovića, oko koga se okupio srpski narod, što je sasvim prirodno, jer taj namučeni narod u Draži Mihailoviću vidi jednu nadu i jedinu garanciju za vaspostavljanje svoje nove države. Titovi partizani i njega su proglasili izdajnikom i nemačkim plaćenikom, iako svako zna, da su Nemci ucenili glavu DM i da ga jure kao svog velikog neprijatelja. Zna to dobro drug Tito, ali je njemu potrebno da nestane DM i zato se pomoću svog propagandnog aparata trudi svim silama da kompromituje njega i njegove borce. Povucite paralelu između Titove i Pavelićeve propagande, pa će vam odmah biti sve jasno: Pavelić uverava Nemce da je DM londonsko-moskovski plaćenik i da postoji veza između njega i komunisti. Drug Tito opet sa svoje strane želi da druga Mihailovića i njegove borce proglasi izdajnicima i okupatorovim plaćenicima. Drugim rečima, pošto su svi Srbi pristalice DM treba ih sve uništiti a savršeno je svedjedno da li će to učiniti Nemci, Pavelićeve ustaše ili Titovi partizani. Eto, tu je čvor. Pavelić i Tito našli su se na istom poslu...

U zamršenim odnosima unutar ratnog pakla na prostorima Jugoslavije Draža je vodio dvostruku protivrječnu igru među sukobljenim stranama. U strategiji i taktici svoga pokreta ispočetka je proklamovao antiokupatorsku poziciju. Na toj osnovi je postao štićenik Velike Britanije kao jedne od država članica Antifašističke koalicije. I on kao ministar vojske i njegova izbjeglička vlada netačno su obavještavali Britance o ovošnjim zbivanjima. Nudio je Nijemcima saradnju, tražeći oružje i drugu opremu od njih, ali je pred njima skrivao svoje veze sa Britancima. Tajio je i svoje veze sa NOP-om u prva tri-četiri mjeseca ustanka u zemlji. U tim prvim ustaničkim danima pregovarao

504 Zdravko Dizdar, *Brojčani pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju NDH 1941-1945. godine*, časopis za savremenu povijest br. 1-2, Zagreb, 1996., str. 180-187. Tu su pokazatelji broja četničkih formacija kroz cijeli rat na području NDH, te izvori podataka.

je s Titom o zajedničkoj borbenoj saradnji, a prethodno sklopio sporazum sa generalom Milanom Nedićem o uništenju partizanskih snaga. Zaplitao se u vrzinom kolu svojih obavještajnih kombinacija i nasušne potrebe ravnogorskog pokreta za osloncem na potporu kakvu su činile sile Osovine. Na tome se spoticala i ukupna strategija četničkog pokreta.

Uspostavljao je saradnju najprije sa vlastima generala Milana Nedića u Srbiji, pa sa italijanskim okupacionim formacijama, onda sa ustaškim režimom u NDH. Samim tim je posredno spočetka, a docnije i direktno, saradivao i sa Nijemcima. To savezništvo i u italijanskoj i u njemačkoj okupacionoj zoni proizvod je njihove obostrane potrebe i zajedničkih interesa u borbi protiv zajedničkog neprijatelja - NOP-a i njegovih jedinica. Sve u jedinstvenom cilju - partizanskog poraza. Njihovo uništenje je predstavljalo i kratkoročni i dugoročni interes svih snaga koje su međusobno kolaborirale. Okupatorima je odgovaralo da se pri tome angažuje što više domaćeg stanovništva makar i u suprotstavljenim taborima. Tako su za uništavanje partizana kao vlastitog neprijatelja i respektabilne antiokupatorske snage prolili manje svoje krvi. Četnici su, usto, predstavljali njihov glavni oslonac baš u najtvrdim uporištima NOP-a na selu. I ravnogorcima je išla naruku ta saradnja. Oni su u njenom sklopu, uz pomoć i podršku okupacionih sila i kvislinških jedinica, očekivali uništenje partizanskog pokreta prije iskrcavanja zapadnih Saveznika na užareno tlo Jugoslavije.⁵⁰⁵ Saradnja među njima je utoliko poželjnija i čvršća ukoliko su obje strane pripadale okorjelim antikomunistima. Na takvim njihovim nadanjima i ciljevima to savezništvo je trajalo sve do završetka rata. Njihovi zajednički interesi su ih upućivali jedne prema drugima u ratnom vremenu. Stoga su i stupali i neprestano održavali saradničke odnose među sobom.

Otuda su okupatori imali obzira prema četnicima. Obzire su ispoljavali kada su u njihovim međusobnim odnosima nailazili prolazni kratkotrajni trenuci kriza. Na Sutjesci, naprimjer, njemački general naredio je da se svaki zarobljeni partizan odmah strijelja na licu mjesta. Dao je uput i za postupak prema četnicima na tom području: *Četnike, suprotno od komunisti, i drugih hapšenika, tretirati kao ratne zarobljenike i odvojeno smjestiti.*

Okupacione vlasti su prihvatile saradnju sa četnicima bez obzira što su državni i vojni vrhovi Njemačke i Italije znali da su oni instrument britanske politike. Nijemci su, štaviše, Mihailovića smatrali miljenikom Britanaca. Svakodnevno su pratili četničku propagandu. Oni su skoro redovno hvatali, dešifrovali i čitali njegove telegrafske poruke u kojima iskazuje sigurnost da će vojne formacije Velike Britanije izvršiti invaziju na Balkan. Tada će i četničke jedinice moguće udariti na njemačku nacističku tvrđavu. Dobrano su bili upoznati i sa definisanim programskim ciljevima vodstva ravnogorskog pokreta. Znali su i za mogućnost da će se četnici, u slučaju savezničkog iskrcavanja

505 Milija Staničić, *Isto*, 275.

na Balkan, okrenuti protiv okupacionih snaga. Kako je očekivana invazija na jadransku obalu, drugo područje Jugoslavije ili Grčku, stalno odgađano, produžavalo se i čekanje na odsudni čas u kojem će Mihailović ili izbjeglička vlada iz Londona dati znak za dizanje opšteg ustanka i početak borbe za istjerivanje okupatora iz zemlje. Uprkos kolaboracije s njima, na platformi zajedničke borbe protiv partizanskih formacija, Nijemci su s nepovjerenjem gledali na te svoje saveznike. Tim nepovjerenjem se može objasniti razoružavanje legalizovanih četnika u Srbiji izvršeno od strane Nijemaca. Ni saradnja između hrvatskih kvislinških vlasti i četnika u Bosni nije mimoilazila ni znanje ni podršku Nijemaca. I pored toga, oni su tražili i od Italijana da i oni razoružavaju četnike. U maju 1943. godine sami su razoružali dio četničkih snaga u Crnoj Gori i jugoistočnoj Bosni. Očekivali su opasnost s četničke strane kao potencijalnih protivnika. Sile Osovine i kvislinški režimi su znali za prozapadne četničke stavove. Pretpostavljali su da bi četnici okrenuli svoje oružje protiv njih u datom trenutku sa početkom najavljivane i očekivane invazije. Savezničke snage, međutim, umjesto na Balkan iskrcale su se na Siciliju i na italijansko kopno. Njemački je okupator smatrao četnike opasnim ne samo zbog njihove blizine sa Velikom Britanijom nego i zbog njihovih velikodržavnih nakana i stvaranja Velike Srbije. I četnici su, isto tako, shvatili da bi se nakon uništenja partizana Osovina mogla okrenuti protiv njih s namjerom da ih fizički uništi.

U martu 1943. Hitleru je javljeno da su *nemačke snage, koje su uspostavile dodir sa četnicima u gornjem toku Neretve, pristale da saraduju sa njima i da su naoružale četnike metcima i ručnim bombama.*⁵⁰⁶ Tako su četnici i s italijanske i s njemačke strane prihvaćeni za saradnju zbog vlastitih potreba u borbi protiv partizana. Nakon kapitulacije Italije Nijemci su četnicima dopustili i sudjelovanje u razoružavanju dijela italijanske vojske, naročito u Dalmaciji. Na njemačku okupatorsku vlast je djelovala bojazan od iskrcavanja saveznika na hrvatsku jadransku obalu. Na nju je, međutim, uticalo i postupno stečeno uvjerenje da su četnici, prevashodno u Dalmaciji, pouzdani i lojalni od vojnih organa NDH. Zato se sve više stabilizuje saradnja Nijemaca i četnika u prvoj polovini 1944. posebno od januara do juna mjeseca. NOP je tu saradnju raskrinkavao i na unutrašnjem političkom i na vanjskopolitičkom planu.

Među četnicima je početka prevladajuća strategija i strateško opredjeljenje da se izbjegavaju sukobi sa Nijemcima. To je podjednako stanovište i izbjegličke vlade i Mihailovića kao komandanta JVUO. Kasnije je to izbjegavanje sukoba preraslo u zbližavanje i aktivnu saradnju. I dok su izbjegavali sukobe, i kada su učestvovali u zajedničkim borbama protiv partizana, četnici su objektivno pomagali Nijemce u njihovim ofanzivama protiv NOP-a. Na takvoj zajedničkoj platformi su i jedni i drugi u partizanima vidjeli svoje glavne protivnike. U krajnjoj liniji moglo bi se reći da četnici i nisu u svemu imali

razloga za nezadovoljstvo. Nijemci su borbom protiv partizana, u njihovom licu, uništavali glavnog četničkog protivnika. I jedni i drugi su partizane smatrali glavnim i pravim neprijateljem.

ŽITO ZA NIJEMCE: IZDAŠNI LIFERANTI ZA RAČUN OKUPATORA

Komunisti su se obavezali da garantuju sigurnost cesta i željeznica i da se ne približuju na deset km objektima i garnizonima, dok Nemci garantiraju da neće ulaziti u teritoriju koju drže crveni.

Četnici su, za račun okupacione uprave, čuvali ceste, željezničke komunikacije, fabrike i rudnike. Partizani su rušili te objekte i na njima vršili sabotaže. U svojim lećima, međutim, svoju kolaboraciju sa kvislinzima i okupatorima ravnogorci prebacuju na teret partizanima. To čine i u letku *Kapitulacija komunističkih zločinaca pred nemačkim okupatorima.*

Vrhunac te konstrukcije četnička propaganda pravi kada i svoju obavezu o isporuci žita za Nijemce pripisuje partizanima.

Komunisti su dužni da liferuju hranu za gradove i Nemce, a Nemci će privremeno pustiti na slobodu grupe uhapšenih razbojnika - piše u jednom od mnogih letaka u kojima se vlastita praksa i odnos prema okupacionim formacijama stavljaju u grijeh NOP-u i partizanima.

Te tvrdnje nemaju uporišta u činjenicama. Pravu istinu otkrivaju izvorni dokumenti: njemački, italijanski, četnički i endehazijski.

Početkom juna 1943. Keserović i neki drugi oficiri upoznali su Mihailovića da *narod željno očekuje ustanak da skine jaram ropstva sa sebe, jer su pljačke i odnošenje žita prevršili svaku meru.*⁵⁰⁷ Mihailoviću nije do ustanka. To pokazuje i njegov odgovor na ta upozorenja. *Ne možemo dići ustanak da bi spasili žetvu. Naša opšta akcija vezana je za invaziju, a invazija od nas ne zavisi.*⁵⁰⁸ Taj pravac odlaganja četničke oružane akcije protiv okupatora zadržan je do kraja rata. Kao saradnik Abvera Keserović je naslutio odnos Mihailovića prema eventualnoj akciji za ubiranje ljetine i potrebi sklanjanja žita ispred okupatorskih jedinica. Njemački dokumenti ukazuju, štaviše, da je u toku 1943. i u 1944. tajnim kanalima isporučivano žito za potrebe *ishrane Velikog njemačkog Reicha.* Latas obznajuje dokument ministra Rajha za ishranu od 17. jula 1944. po kome će se Mihailović pobrinuti za isporuku 86.000 tona žita za Njemačku, te da je 1943. *bio izdašni liferant žita.*⁵⁰⁹ Komanda Jugoistoka je

506 Tajna pisma Hitler-Musolini, Milano, 1946., prevedeno u Zagrebu 1958., str. 68-77.

507 Arhiv VII, Ča, k. 278, reg. br. 18/1-55.

508 Arhiv VII, Ča, k. 292, reg. br. 32/2, dep. br. 2526.

509 Arhiv VII, NAV-N-E-120, r. 2908, s. 464538-4; Peri dio, dokument br. 28.

18. avgusta 1944., procjenjujući situaciju, ustanovila: *Prikupljanje žetve, seča stabala i eksploatacija visokovrednih minerala u sadašnje vreme moguće su samo pomoću četničkih bandi.*⁵¹⁰

Dok je Draža liferovao žito njemačkim vojnim farmacijama Veljko Vlahović je u svom redovnom nedjeljnom komentaru na *Slobodnoj Jugoslaviji* 25. i 26. septembra 1942. godine govorio baš o tom žitu kojim je trebalo prehraniti okupatorske vojske. ... *Plaćenička štampa i radio govore o tome kako od našeg naroda oduzeti svo ovogodišnje žito i kukuruz radi prehrane nemačke vojske. Sada je jasno za svakog seljaka da je otpočela bitka između našeg naroda i okupatora za ovogodišnje žito... Mi smo već odavno govorili da su Nemci obični razbojnici i da oni do gole kože pljačkaju svaku okupiranu zemlju... Hoće i da mobilišu naše mladiće i da ih kao topovsku hranu pošalju na Istočni front... Pavelić je na Istočni front poslao tri pešadijska puka...*

Dok je Mihailović isporučivao žito okupatoru Radio-London je 16. avgusta 1942. obavještavajući slušaoce o privredi, objavio; *U podjarmljenim ili satelitskim zemljama seljaci neće da prodaju hranu čekajući bolje cene... Same nemačke vlasti priznaju da je sistem snabdevanja hranom iz Rumunije potpuno propao. U ovim zemljama seljaci skrivaju hranu... Život je mnogo poskupeo...*

Život je poskupio, zavladao je glad, NOP je sugerisao poljoprivrednicima da ne daju ni zrna žita okupatoru, četnici su žito uzimali od naroda i isporučivali okupacionim vlastima.

I sutradan, 17. avgusta, taj radio je govorio o žitu i sprečavanju snaga otpora da do njega dođu okupatorske snage u drugim zemljama Evrope... *U okolini Pariza osnovano je udruženje koje upravlja sabotazama po čitavoj Francuskoj... Da bi se obezbedili od sabotaže raznih vrsta i atentata u žitnim poljima, nemačke vlasti su postavile straže na poljima Mađarske, Hrvatske, Slovačke i Rumunije radi sigurnosti useva.*

Te straže, za račun Nijemaca, u mnogim područjima Jugoslavije čuvale su četničke jedinice.

U takvoj raboti oni nisu slušali ni Radio-London ni instrukcije izbjegličke vlade. Radio-London je 18. avgusta 1942. godine u redovnom komentaru Božidara Pepića, rekao da *nemačka propaganda širi krilaticu: U osvojenim prostorima nalaze se žitnice Evrope. Cela je Nemačka sada prebrinula brigu za snabdevanje žitom... Ustvari, ukupno uzev, osvojene teritorije su pasivne za 2 miliona tona žita godišnje. Ukrajina je imala šećera kao višak, ali Poljska i druge pokrajine u tom pogledu bile su pasivne. Što se stoke tiče... Pre rata u Ukrajini je radilo zemlju 150.000 traktora... Nemci nisu zatekli nijedan. Pepić upozna je slušaoce da se zato, preko vlasti u Jugoslaviji, po nemačkom naređenju, nalaze narodu da se sva ovogodišnja žetva ima isporučiti vlastima. Zapamtite dobro, ova*

hrana neće biti podijeljena našem narodu. To se sprema za naše krvnike. To znajte i prema tome se upravljajte.

To su, dakle, znali i Draža i rukovodstvo ravnogorskog pokreta. Ali, oni su to žito ipak isporučivali baš *krvnicima naroda.*

PLAKATIRANA OBJAVA ZA UCJENU MIHAILOVIĆA

U toku 1943. Nijemci su preko plakata pozivali svakog ko im izruči živog ili mrtvog Tita, da će dobiti 100.000 njemačkih maraka u zlatu. Što su takve plakate isticali i za Dražu Mihailovića mnogi istoričari tumače težnjom okupatora da dovedu u *zabludu slobodarski narod Jugoslavije.*

Draža je u to vrijeme pisao saznajući za karikaturu objavljenu tim povodom u Beogradu: *U vreme V ofanzive izašla je nemačka ucena za maršala Tita i Mene od 100.000 i izašla je karikatura u Beogradu gde su u pesnici nemačkoj zgnyječeni partizani, a ja sam se provukao kroz mali prst.*

Bojeći se akcija zapadnih saveznika i stranih agentura okupator je povremeno iz podozrenja vršio napade na pojedine četničke jedinice. Preduzimao je i akte odmazde što je doprinosilo pogrešnoj ocjeni o ovom ravnogorskom pokretu kao antifašističkom. Dragoljub Petrović piše da ni pojedini komandanti korpusa nisu znali za prave namjere Mihailovića vjerujući da će jednom dobiti naredbu za napad na okupatora. Veze sa njemačkim funkcionerima i formacijama, i pored toga, održavane su čitavo vrijeme rata i brižljivo sakrivane od javnosti. Najveći dio svojih potreba ravnogorci su namirivali od njemačkog i italijanskog okupatora. U Beogradu je postojao *Gorski štab* koji je tajno održavao vezu sa njemačkim vlastima. Preko njemačkih funkcionera u tom gradu obaviještene su centrale Gestapoa i Abvera do političkog vrha u Berlinu o stvarnom djelovanju svih nacionalnih formacija u Jugoslaviji, posebno u Srbiji, uključivši i ravnogorsko četništvo. U odgovarajućem smislu fašistički vrhovi su preduzimali, tajno ili javno, konkretne mjere.⁵¹¹

Radio-Beograd je još u prvoj ratnoj godini, 9. decembra 1941. u više emisija ponovio da je *Komanda nemačkih okupacionih trupa u Srbiji učenila sa 200.000 dinara generala Dražu Mihailovića.* Rečeno je da su njegove trupe razbijene, a *on se nalazi u bekstvu.* Upravnik grada Beograda objavljuje da su *komunističke bande uništene, njihovo oružje zaplenjeno, slomljen je svaki otpor za izazivanje nereda i njihov vođa Draža Mihailović krije se negde u Bosni...*

O tome su izdati i posebni proglassi. I vijest o ucjeni Mihailovića, i vijest da se on kao vođa komunističkih bandi krije u Bosni uhvaćene su u pri-slušnim službama na raznim mjestima. Jovan Đonović o tome iz Jerusalima

510 Arhiv VII, NAV-N-T-311, r. 192, s. 580-582; Peti dio, dokument br. 31.

511 Dragoljub Petrović, Isto.

obavještava izbjegličku vladu u Londonu. Odjeknule su senzacionalno i pokrenule pravu propagandnu lavinu. Na toj osnovi je Radio-Londonu upućen specijalni zahtjev *da se ustanici koje vodi pukovnik Mihailović i koji se sada bore u Jugoslaviji, što pre počnu nazivati 'Jugoslovenska vojska, da se delovanje ovih snaga predstavlja kao izvođenje regularnih vojnih operacija i prestati sa upotrebom termina 'gerilska borba'.*

Objašnjenje toga zahtjeva za propagandnim promjenama je što se očekuje da će Nemci bolje postupati sa svojim zarobljenicima ako su od strane celog sveta priznati kao deo jugoslovenske regularne vojske... a i propagandni efekat je jači ako se borbe u Jugoslaviji predstavljaju kao ozbiljne vojne operacije.

I Hitler osobno je ispoljavao velike rezerve i nepovjerenje prema Mihailoviću i četnicima. Kažu da mu nikada nije padalo na pamet da bi Britanci ikada podržali Tita i njegov partizanski pokret koji predvode komunisti. U ponečemu je rezonovao po kriterijima iz Prvog svjetskog rata. Pokazalo se da se od tih kriterija nije odmakao ni Mihailović. Njega je vođa Trećeg Rajha smatrao opasnim kao komuniste i partizane u Srbiji. Zna se da je to bio Hitlerov lični stav koji se tumači i njegovim austrijskim porijeklom, a to će reći protusrpskom usmjerenošću. Budući su britanski saveznici, četnici su i potencijalni neprijatelji Osovine. Zato je smatrao da ih treba razoružati. Nije bio sklon da se sa *bandama* uspostavljaju kontakti. Otuda i raspisivanje ucjene Mihailovića sa 100.000 doječ maraka u zlatu. Ili je to bila varka?

Za razliku od Hitlera, Benito Musolini je računao na usluge četnika. Njihovim angažovanjem čuva vlastitu živu silu.

Nijemci su procjenjivali da je Mihailović snažniji i opasniji nego što je u stvari bio. Stoga mnoge čak ni pozicija čekanja i borbene pasivnosti nije spasla hapšenja, pa i smrti. Kao što su Britanci relativno kasno saznali za snagu partizana, tako su i Nijemci tek poslije dosta vremena shvatili da su im partizani - glavni i najopasniji neprijatelj.⁵¹²

Evo kako je plakatirana objava o ucjeni Mihailovića izdata od vrhovnog zapovjednika njemačkih trupa u Srbiji. *Nagradu od 100.000 rajhsmaraka u zlatu dobiće onaj ko dovede živog ili mrtvog vođu bandi Dražu Mihailovića. Ovaj zločinac bacio je zemlju u najveću nesreću. ... Kao engleski plaćenik ovaj smešni hvalisavac nije ništa drugo radio nego udario put boljševizmu i time pomogao da se unište nacionalna dobra koja su narodu od vjeka bila visoka i sveta... Stoga se ovaj bandit ucjenjuje sa 100.000 rajhsmaraka u zlatu. Onaj ko dokaže da je ovog zločinca učinio bezopasnim ili ga predao najbližoj nemačkoj vlasti ne samo što će dobiti nagradu od 100.000 rajhsmaraka nego će time izvršiti jedno nacionalno delo jer će osloboditi narod... Vrhovni zapovjednik nemačkih trupa u Srbiji.*

Milan Nedić je poručio izbjegličkoj vladi u Londonu da ga može napadati preko radija, ali neka ga ne naziva izdajnikom, jer će ti napadi učvrstiti moj

položaj kod Nemaca. Pri tome je obećao da se neće boriti protiv Draže i kralja i vlade, da će se boriti protiv komunista. Na sudenju ravnogorskom pokretu ta je njemačka ucjena za Dražu protumačena kao *uistinu perfidan način na koji su Nemci hteli reklamirati Mihailovića kao borca protiv sebe, da bi mu pomogli da ojača svoj položaj kod saveznika. Nemci su od toga samo imali koristi, jer je to stvaralo kod narodnih masa misao da se on bori protiv okupatora, izvestan broj ljudi imao je poverenja, a Mihailović je u stvari saradivao sa Nemcima u borbi protiv oslobodilačkog ustanka. Ja mislim, drugovi sudije, da je jedino takva istinska suština nemačke proklamacije ucjene Mihailovića. Nemci ne uništavaju korisne saradnike, pa ni Mihailovića.*⁵¹³

Mnogi su ucjenu Nijemaca za Dražu od 100.000 rajsmaraka u zlatu tumačili time što je Mihailović odbijao da formalno potpiše bilo kakvu saradnju sa okupatorom. Kažu da je morao zbog toga da napusti Ravnu goru i da se skriva po okolnim mjestima. Sve do aprila 1942. godine on se pod zaštitom Milana Kalabića, oca Nikole Kalabića, kretao uglavnom po mjestima takovskog sreza: Teočinu, Levanu, Lunjevici, Vujetincima, manastiru Vračevšnici. Kao blizak saradnik generala Milana Nedića, Milan Kalabić je, osim zaštite, Draži pružao i hranu, novac i naoružanje. Draža je tako i zaštitu i naoružanje nalazio baš kod onih koji su tu saradnju sa okupatorom formalno prihvatili i ozvaničili.

NDH I ČETNIČKO-NJEMAČKO ZBLIŽAVANJE

Vlastima NDH je smetala njemačko-četnička saradnja. Bile su, međutim, nemoćne da učine bilo šta na njenom ograničavanju ili zaustavljanju. Endehazijske vlasti su smatrale da četnička borba protiv komunista na njemačkoj strani ugrožava hrvatsvo i hrvatsku državu. Zato su tu saradnju smatrale opasnijom za opstanak NDH od eventualne saradnje NDH sa partizanima. Te vlasti su njemačkoj strani dostavljale čitave elaborate tražeći da se riješi četničko pitanje. Zabilježeni su i mnogi protesti NDH vlasti naročito kada su četnici počinili pokolje ili pljačku hrvatsko-muslimanskog, pa i srpskog stanovništva koje nije pristajalo uz njih. Ti protesti su ostali mrtvo slovo na papiru. Zdravko Dizdar se osvjedočio u pojedinim dokumentima da se politika Nijemaca prema četničkom pokretu ne samo ne razlikuje od politike četničke zaštitnice fašističke Italije već da je u mnogo čemu i nadmašuje. Vlasti NDH su znale da se četničko pitanje ne može riješiti bez saglasnosti Nijemaca, koji to nisu htjeli. Vojne vlasti NDH, bez obzira na njemačko-četničku saradnju, imale su stalno u vidu razoružanje četničkih jedinica u pogodnom trenutku i uništenje četničkog pokreta u NDH, ali su tolerisale četničke formacije sve dok se one bore protiv partizana i NOP-a.

512 Desimir Tošić, *Duga* br. 416, 3. - 16. II 1990.

513 Dokumenta, III, 1941-42.

NDH je s podozrenjem gledala na tu saradnju ali je sama, pored toga, sklapala sporazume o kolaboraciji sa četnicima, jer su oni bili neophodni i vlastima NDH i njemačkim trupama. Niko se, od okupatora i kvislinga, nije mogao odreći četničkih usluga i njihovog savezništva. Njihova kolaboracija išla je naruku i partizanima: ona je potkopavala četničku snagu na svim područjima na kojima su oni djelovali. Uzrokovala je stalni gubitak njihovog ugleda u narodu. Pogotovo kada je svakom postalo jasno da Nijemci definitivno gube rat. I Saveznici su ih zbog toga napuštali, a svoju vojnu političku i diplomatsku podršku usmjeravali prema NOVJ.⁵¹⁴

SVOJU SARADNJU SA FAŠISTIMA PRIPISUJU DRUGIMA

Kada je zvanična propaganda u zapadnim zemljama antifašističke koalicije veličala četnički pokret i Mihailovića predstavljala kao heroja antifašistu pojedini listovi su puštali i tekstove suprotne toj orijentaciji. *Đeneral Mihailović izdao partizane* - naslov je članka u listu švedske komunističke stranke objavljenog u julu 1942. godine. O tome Predsjedništvo izbjegličke vlade obavještava Mihailovića 23. jula 1942. godine.⁵¹⁵ U članku kažu da je 75 lica Crne Gore potpisalo proglas gde tvrde da vodite oružanu borbu protiv naroda i da Vas neprijatelj pomaže. Među potpisnicima Marko Vujačić, Sima Milošević i Dragoljub Jovanović. Budite oprezni sa komunistima i ne puštajte ih do Vas. U potpisu je ime predsjednika vlade Slobodana Jovanovića.⁵¹⁶

Objavljen je proglas koji su potpisali Draža, te Moljević u ime CNK i Topalović za udruženje demokratskih stranaka. U njemu se kaže da je rastrojstvo nastalo u partizanskim jedinicama zaustavljeno novim prilivom tuđih snaga u njihove redove. *Partizanski pokret u Srbiji nije mogao privući nikoga drugoga do komuniste i zato je brzo iščezao. Borci za narodno oslobođenje grupisali su se oko generala Mihailovića iza koga stoji bezuslovno ogromna većina srpskog naroda... Komunisti su se tada, kada su od talijanskih fašista dobili oružje ne samo primili savez sa italijanskim oficirima i vojnicima nego su širom otvorili redove za ulazak hrvatskih fašista... Primili su kao svoju vojsku mnoštvo hrvatskih ustaša pa čak i njihove oficire a jednog su imenovali za ministra u svojoj vladi. Ova sramna sprega sa talijanskim osvajačima, njihovim saradnicima u Hratskoj samo je trenutno pojačala snage partizana. Ona već ima za posledicu da njihove redove napuštaju svi pošteni Srbi, Hrvati i Slovenci, koji su još verovali u komunističku kamuflažu nacionalne borbe za oslobođenje, a sada doživljavaju sramotu da saraduju sa stranim*

514 MF-HAS-T-314566, 342-343.

515 Telegram br. 68, knj. 2, dok. br. 6, str. 834.

516 Mišo Leković, *Značaj skupštine rodoljuba Crne Gore i Sandžaka*, održane 16. juna 1942. u Tjentištu, u borbi za razobličavanje Draže Mihailovića u svjetskoj javnosti i za međunarodnu afirmaciju NOP-a - Istorijski zapisi, br. 14, Titograd, 1965.

i domaćim fašistima i njihovim dželatima svojih naroda. Komunistički blef sa iskorišćavanjem tuđih snaga je politika zasnovana na prevari i laži i ona se mora slomiti. To će uskoro postati jasno i inostranstvu koje ne poznaje naše prilike.

Tako je četnička saradnja sa Italijanima prebačena u grijeh partizanima. Kriju svoju saradnju s partizanima da saraduju sa stranim i domaćim fašistima. Sada je pravdanje četničke saradnje obrnuto željom da se oružano sadejstvo ravnogoraca i okupacionih i kvislinških jedinica kao iskorišćavanje tuđih snaga pripisano partizanima i NOP-u.

Mihailović je početka rata u antifašističkom svijetu deklarirao svoju antiokupatorsku nastojenost. Ravnogorska štampa, kao i niz javnih proglašavanja i akata, izražavali su takvo opredjeljenje. Mihailović čija je ličnost ostavila snažan pečat ravnogorskom pokretu smatrao je da može uspjeti kroz kolaboraciju sa njemačkim i italijanskim okupatorom. Nastojao je da taj odnos ostane u tajnosti, nepoznat domaćoj i svjetskoj javnosti. Izbjegavao je da potpisuje ugovore, a koristio je posrednike za dogovore. U nekoliko navrata je, međutim, i lično razgovarao sa njemačkim funkcionerima u Srbiji.

Ako Draža nije lično potpisivao sporazume sa okupatorima i kvislinzima to ne znači da nije saradivao s njima. Čak i da ostavimo po strani ona njegova gledišta koja je o tome definisao, pa i ono što postoji u pisanim dokumentima, to njegovo gledište može se rekonstruisati na osnovu njegovih ponašanja, kao i iz toga što nedostaje u njegovim telegramima, naređenjima i pismima.

NY DAG: "MIHAILOVIĆ PRIZNAJE SVOJU IZDAJU"

Osim komunističkog *Ny Daga* u Stokholmu, londonskog radija i nekih britanskih listova, pa američkog časopisa *Tajm*, i švedska štampa je počela pisati o saradnji Mihailovića sa okupatorima.⁵¹⁷ O takvom pisanju je 20. aprila 1943. godine jugoslovenski kraljevski poslanik u Švedskoj A. G. Avakumović poslao izvještaj jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova - političkom odjeljenju u Londonu.

Toga dana (20. aprila) *Dagens Nyheter* objavio je bez komentara sadržinu telegrama upućenog od đenerala Mihailovića novinskoj agenciji *United Press*. U tom telegramu se demantuju kao neistinita sva tvrđenja da on saraduje sa Osovinom. Nije sve, međutim, završeno na tom demantiju. Reagovao je komunistički list *Ny Dag* koji je u broju istoga dana objavio izvještaj svoga londonskog dopisnika pod naslovom *Mihailović priznaje svoju izdaju*. U tom izvještaju se kaže:

517 Arhiv J., k. 103, reg. br. 25-165.

Mihailović se brani od optužba sa ruske strane da saraduje sa Osovinom. Međutim, njega nisu optuživali samo Rusi. Jugoslovensko narodno veće (odnosi se na AVNOJ – op.a.) optužilo ga je ne samo za saradnju sa Osovinom već i da, sporazumno sa Njemcima i Italijanima, aktivno učestvuje u borbama protiv jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske.

Mihailović izjavljuje da nikada nije saradivao sa Italijanima, ali ne govori o onim dokumentima, koje su partizani našli i koji nepobitno dokazuju njegovu saradnju sa Italijanima.

List *Ny Dag* citira Mihailovićeve riječi: *Boriti se sada nekorisno je i skopčano je sa nepotrebnim prolivanjem krvi, ali ako sada štedimo naše snage u toliko efektivnije moći ćemo da se borimo doznije.* Dopisnik ovog lista iz Londona navodi da te riječi sadrže priznanje onoga za šta se Draža optužuje.

Ako Mihailović ne mora da se bije, znači da između njega i okupatora postoji faktičko primirje. Time je Mihailović u stvari priznao saradnju sa okupatorima. Dok se partizani bore, Mihailović se odmara (prema njegovim rečima), ili pomaže trupe Osovine (prema partizanskim optužbama). Prema tome može se smatrati da je on priznao svoju izdaju.

Četništvo i njegova kolaboracija sa Italijanima u italijanskoj okupacionoj zoni

ITALIJANSKO-ČETNIČKA SARADNJA I NA NJOJ ZASNOVANA PROPAGANDA

Teritorija Bosne i Hercegovine je 24. aprila 1941. podijeljena na dva okupaciona područja - njemačko i italijansko. Šest mjeseci kasnije čitavo područje NDH poprimilo je svoj konačni oblik. Do sredine oktobra 1941. podijeljena je u dvije cjeline. Jedna pod njemačkim, a druga pod italijanskim okupacionim trupama. Obje su se međusobno razlikovale u ekonomskom, administrativnom, vojnom i političkom smislu. U polovini ustaške države koju su držali Italijani vlada u Zagrebu gotovo ni formalno nije imala suvereniteta. Ni poddjela na okupacione zone ni proširenje oblasti pod italijanskom okupacijom nisu riješili glavni problem - prisustvo i oslobodilačku borbu partizana. Treća njena zona obuhvatala je područja dinarskih planina sa klancima, gudurama i klimom koja je donosila veće probleme od oružanih akcija NOP-a i njegovih jedinica. Italijanski komandanti su stoga držali svoje posade u gradovima usredsređujući pažnju na čuvanje komunikacija koje su im bile neophodne.

Zonu koju su Italijani proširili nastanjivali su pravoslavni, katolici i muslimani. U njoj su permanentni sukobi partizana, četnika i ustaša. Italijani su nastojali da konflikt među njima iskoriste za manipulaciju raznim grupama. Njihovi komandanti su već krajem 1941. godine uvidjeli da su se zapleli u mrežu privremenih savezništava sa lokalnim srpskim vodama, koji su preferirali svoje nacionalne, regionalne i druge interese, mijenjajući svoj stav i prilagodavajući ga trenutnim raspoloženjima svojih boraca.

Oni nisu mogli računati na eventualne nove snage na Balkanu. Apsorbovala ih je nova britanska ofanziva u sjevernoj Africi, tzv. operacija *Krusader* Montgomeryjevog prethodnika na položaju komandanta Osmе armije Okinleka. U to vrijeme, u zimu 1941/42. godine, partizanske jedinice su potisnute iz Srbije i Crne Gore. Povlačeći se otuda one su sve više plavile italijansku okupacionu zonu u NDH. I Nijemci se na Istoku suočavaju sa velikom krizom prvom od izbijanja rata. Osovinske sile su označile ustaše kao glavne krivce za stanje koje je vladalo na bojištima. Četnici su bili nepouzdana i nepostojaća, partizani odlučni u ostvarivanju svojih ciljeva, a italijanski komandanti se suočavaju sa svim nedostacima okupacionog sistema u Jugoslaviji.

Enver Redžić⁵¹⁸ piše da je odnos okupacionih sila prema Hrvatskoj postao izvor suprotnosti između Njemačke i Italije. Nijemci su nastojali da slome ustanak. Htjeli su da unište ustanike i četničkog i partizanskog pravca. Italijani su pružali podršku i zaštitu četnicima. Partizane su smatrali protivnicima koje treba uništiti. Bili su na strani četnika u svim dijelovima Bosne i Hercegovine i Hrvatske u svom okupacionom području. Pomagali su ih. Nisu preduzimali vojne operacije protiv njih iz dva razloga: da bi oslabili NDH i na što većem dijelu teritorije upostavili svoju vojnu i političku kontrolu. Tako je bilo u jugozapadnoj Bosni, istočnoj Hercegovini i na čitavoj italijanskoj okupacionoj teritoriji. Enver Redžić objašnjava da je ustanak srpskog naroda u istočnoj Hercegovini zbog ustaškog nasilja imao protivustaški, ali prevashodno protivmuslimanski i protivhrvatski pravac. On zaključuje da njemačko-ustaško i italijansko-četničko savezništvo nije moglo ni da zaustavi ustanak niti da spriječi ustaški genocid nad Srbima. Ovaj akademik dovodi u pitanje tezu istoriografije nopovskog obilježja koja tvrdi da je italijansko-četnička saradnja rezultat uspješne propagande na jednoj i na drugoj strani. Italijanska propaganda saradnje sa četnicima, u stvari, rukovodila se moralnim principima zaštite srpskog naroda od biološkog istrebljenja od ustaša. Zaobilazila je pri tome osnovnu motivaciju i svoj interes da učvrsti i proširi okupaciono područje Italije u Hrvatskoj, podjednako kao i u Bosni i Hercegovini. Četnička propaganda je povezivanje i saradnju sa talijanskim okupacionim organima naglašavala *prijateljski* odnos Italije prema Srbima. Isticala je njenu riješenost da učini kraj ustaškim zločinima nad srpskim narodom. U lecima

518 E. Redžić, Isto, 216.

i proglasima je izražavala i zahvalnost srpskog naroda Italijanima za tu zaštitu. Tumačila je to kao njihovu spremnost da pomognu pravednu nacionalnu borbu Srba. U stvari je četnička propaganda prijateljstvo sa Italijanima računala na produbljivanje neprijateljstva Italijana prema Hrvatima. Tvorac te linije i propagandne orijentacije u istočnoj Bosni i Hercegovini bio je major Boško Todorović.

ITALIJANSKA OKUPACIONA PROPAGANDA

Propagandne aktivnosti su razvijale i italijanske vojne vlasti. Nisu to činile samo na područjima koja su se nalazila pod njihovom kontrolom. Jednako intenzivno su se rasprostirale i na onim teritorijama koje su graničile sa italijanskom okupacionom zonom. I zbog te propagande, kao i zbog nekih drugih pitanja međusobnih odnosa, vlasti NDH su, uz proteste, vodile i razgovore sa Italijanima. Jedan od tih razgovora je registrovan u avgustu 1941. godine. Tom prilikom je komandant Druge italijanske armije general Vittorio Ambrosio izjavio da su italijanske okupacione vlasti *utvrdile da ta promičba s obzirom na prijateljske i savezničke veze između Hrvatske i Italije nije bila mnogo puta najsretnija*. Rekao je da je bilo slučajeva da su i najviši ustaški funkcioneri vodili protuitalijansku propagandu. U isto vrijeme, svjesni *opasnosti komunističkog uticaja*, tražili su što veće angažovanje ustaškog režima, posebno što efikasnije suzbijanje propagande komunističke partije. U potrebu takve protukomunističke akcije upozoravali su i upravnog povjerenika NDH pri Drugoj italijanskoj armiji. Naveli su da po NDH *kruži opsežna pismena promičba širenjem i raspačavanjem raznih letaka komunističke promičbe pisanih u hrvatskom, srpskom i talijanskom jeziku*. General De Blasio iz Druge armije je ukazivao da bi ustaške vlasti *trebale da poduzmu organiziranu protupromičbu*.

Italijanska propaganda, slijedeći politiku okupacione vojno-političke uprave u svojim zonama, angažovana je prevashodno na pasivizaciji ustaničkih snaga. U njenoj taktici smirivanja napetosti u ustaničkim područjima je i smirivanje ustaničkog pokreta. U njoj je istovremeno sadržano i uklanjanje ili, bar, ublažavanje ustaškog uticaja u područjima i mjestima širom njenih okupacionih zona, uključivši i područja koja nisu ni zaposjednuta njenim snagama. Vršena je, drugim riječima, demontaža ustaške vladavine. Potiskujući ustašku vlast Italijani su uspostavljali sva prava koja su Srbima oduzeta poslije 10. aprila 1941. godine sa proglašenjem NDH. Kako bi ga odvrtili od ustanka, oni primjenjuju taktiku svoga približavanja stanovništvu pojedinim ustupcima - izdavanjem većeg broja propusnica za kretanje, puštanjem pojedinaca koji su dospjeli u ustaške zatvore.

Tamo gdje je većina srpskog življa njihovi predstavnici su vraćeni na mjesta koja su ranije zauzimali u lokalnoj upravi. Konfiskovana imovina je vraćena

vlasnicima. Po primjeru Trebinja pravoslavne crkve su otvorene, uspostavljajući kontakti sa prvcima ustaničkih grupa. Iz straha od mogućeg povratka ustaša najveći broj Srba nije ostavljao oružje. U nekim mjestima kao što je Drvar i okolina, grupe pod uticajem komunista su odnosile prevagu nad *nacionalistima*. Mnoge lokalne ustaničke grupe preuzele su četničko ime.

Činjeno je sve što je moglo odvratiti žitelje od ustanka i izazvati kolebanja u partizanskim redovima. To im nije smetalo da već sa prvim oružanim sukobima započnu terorističke akcije nad narodom ustaničkih sela.

Inače su Italijani nastupali pomirljivo. U očima četnika i srpskog življa prihvatili su ulogu spasilaca, zaštitnika i hranilaca. Takvim nastupom su ubrzavali proces diferencijacije između komunista i nekomunista u redovima ustaničnika, naročito u Lici i sjevernoj Dalmaciji. Lokalni italijanski komandanti su na taj način znali ko je ko među ustaničima. S tim komandantima su stupali u vezu pojedine vođe srpskih ustaničnika i održavali kontakte. S kontaktima su širene i njihove izjave da se bore samo protiv ustaša, a da nemaju veze sa komunistima. Taj pravac je prevagnuo u sjevernoj Dalmaciji, pored ostalog i zbog radikalne komunističke struje koja tamo nije uspjela da stekne uporište skoro do kraja rata. Te pojave radikalizma jedno vrijeme nisu mimoišle ni Liku, zapadnu Bosnu i Hercegovinu. Time je ubrzan i proces stavljanja antipartizanskih nekomunističkih trupa pod zajednički četnički nadzor. I pored toga, ostajale su znatne razlike među četničkim formacijama na teritoriju NDH. Ne samo zbog odsustva jedinstvene komandne strukture, koja je dosta dugo, tek u 1942. počela uspostavljati veze sa Ravnom gorom. Lokalni srpski lideri, među njima Đujić, Jevđević, Bačević, Trifunović-Birčanin, nisu bili podvrgnuti kontroli vodstva ravnogorskog pokreta. Oni su kao čelnici i srpski predstavnici priznati od Italijana. Time su sticali nezavisnu bazu i autonomiju djelovanja i nakon formalnog priznavanja i prihvatanja Dražine Vrhovne komande. U prirodi četničkih vođa je, inače, nespremnost da svoju vlast i uticaj dijele s drugim te da sačuvaju autonomiju i samostalnost svoga djelovanja.

I PISMENI SPORAZUMI, I USMENI DOGOVORI

Različita su iskustva četnika u pregovorima sa Italijanima i Nijemcima.⁵¹⁹ Različita i po vremenu početka i po rezultatima koji se mogu iskazati na kraju januara 1942. godine. Četnički kontakti sa Italijanima datiraju od septembra, a sa Nijemcima od novembra 1941. godine. Te razlike se mogu objasniti različitim prirodama okupacionih sistema upravljanja ili kvilinskih režima u nekim dijelovima raskomadane i okupirane Jugoslavije. Sistemi upravljanja

519 E. Redžić, Isto, 238.

u glavnim područjima zemlje, naročito u prvoj godini okupacije, imali su stanovitu ulogu i u razvoju četničkog pokreta.

U Crnoj Gori od sredine jula 1941. godine pa nadalje vojni komandant bio je u isto vrijeme nadležan i za vojnu i za civilnu vlast. U dijelovima NDH koje su najprije okupirali, zatim se iz njih povukli, i ponovno ih okupirali u razmaku od nekoliko mjeseci Italijani su upotrebljavali četnike kao pomoćnike i, u izvjesnoj mjeri, favorizovali srpski element u tim krajevima, vodeći istovremeno izrazito antihrvatsku politiku. To je dovodilo do brojnih protesta hrvatskih vlasti, kao i do njemačkog nezadovoljstva italijanskom politikom. Kao službeni razlog za ponovnu okupaciju navedena je potreba da se ponovo uspostavi red i mir nakon izbijanja ustanka krajem jula mjeseca, te zaštita ovog područja od mogućeg britanskog iskrcavanja na dalmatinskoj obali. Ipak se čini da je mnogo važniji razlog bila želja da se ojača položaj za eventualnu daljnju ekspanziju u bogati podunavski bazen, te da se hrvatske a naročito njemačke snage drže daleko od priobalnog područja.⁵²⁰

Četnici su smatrali partizane *svojim glavnim neprijateljem*. S Nijemcima se nisu mogli *ravnopravno nositi, sa Italijanima su dobro saradivali, sa ustašama su imali sporazume za borbu protiv partizana*, dok su NOP i partizani osvajali nove teritorije. I politika britanske vlade okretala se postupno u korist partizana. Major Zaharije Ostojić obavještava krajem decembra 1942. godine Dražu o uspjehu partizanske propagande protiv četnika zbog toga što se potonji ne bore protiv okupatora. Ostojić kaže da bi četnička stvar bolje stajala i kod saveznika ako bi preduzeli jače borbe protiv okupatora. Draža, međutim, nije ni pomišljao da mijenja strategiju kolaboracije sa okupatorima u njihovom zajedničkom interesu - uništenju partizana.

Sa jačanjem partizanskih jedinica mijenjao se i odnos Italijana i NDH spram četnika. Promjena je iskazana i Zagrebačkim sporazumom od 19. lipnja 1941. godine kojim je ustaško vodstvo ublažilo svoje protivljenje italijanskoj podršci četnicima. Po tom sporazumu se dopušta mogućnost opskrbljivanja četnika različitim potrebama te djelovanje u otprije osnovanim jedinicama Dobrovoljačke antikomunističke milicije (Milizia Volontaria anticomunista MVAC). Do novembra mjeseca organizovano je samo pet četa MVAC-a, tri sastavljene od Hrvata, a dvije od Srba sa ukupno 690 boraca. U Dalmaciji i drugim područjima zemlje te jedinice se nisu isticale u borbama s partizanima nego ponajviše u zločinima nad civilnim stanovništvom.

ČETNIČKI IZASLANICI KOD ITALIJANSKIH KOMANDI

*Stanovništvo okupirane teritorije privremeno je povereno od strane naše vlade i vojske na čuvanje vojsci Kraljevine Italije. Radi izvršenja zadataka - zaštite srpskog življa od svakog nasilja odobreno je srpskim četnicima da saraduju u neophodno potrebnoj meri sa italijanskim vojnim jedinicama.*⁵²¹

To je posebno obavještenje majora Boška Todorovića u ime Operativne komande kao i javni odgovor na mnoga pitanja iz četničkih odreda o karakteru četničko-italijanskih odnosa. Četnici i italijanske okupacione trupe saradivale su, takoreći, od prvog dana javno i bez prekida sve do kapitulacije Italije 8. septembra 1943. godine. Praktično od izvršene okupacije, a formalno od septembra 1941. godine, pojedini četnički i komandanti raznih italijanskih formacija počeli su međusobne prve formalne kontakte, a potom i da sklapaju sporazume o vojnoj saradnji. Kako je počelo?

*Bivši poslanik Jevđević, vatreni nacionalista, kandidat za četiri saziva Skupštine (Kraljevine Jugoslavije - op.a.) kao predstavnik istočne Bosne, vođa "Orjuna" i vođa opozicije za ureme autoritarnog režima kralja Aleksandra, vidi u potpunjoj okupaciji Bosne i Hercegovine od italijanskih jedinica jedinu mogućnost da otrgne Srbe ovih pokrajina od ustaških pokolja i denacionalizacije. Priželjkuje stvaranje Bosanskohercegovačke države, sa srpskom vladavinom, pod italijanskim pokroviteljstvom. U više prilika je pokazao da raspolaže značajnim uticajem na srpske i muslimanske mase istočne Bosne i volju da s nama saraduje.*⁵²²

Tako o Dobroslavu Jevđeviću piše general Dalmazzo pošto je vojvoda već bio uspostavio kontakt i saradnju sa Italijanima u Splitu i pozvao ih da zbog ustaškog terora okupiraju područje istočne Bosne. Takav poziv njima prije Jevđevića, uputio je dr. Nikola Kraljević takođe tražeći da italijanska vojna sila okupira Hercegovinu. *Prije svega prilike u Hercegovini i u Dubrovniku (ovo dvoje čini cjelinu) iziskuju neophodnost da Italija okupira Hercegovinu i Dubrovnik i sve zemlje koje im pripadaju (najmanje Dalmaciju do ušća Neretve i Hercegovinu do Konjica).*⁵²³

U Splitu se nakon okupacije zemlje koncentrisao priličan broj srpskih izbjeglica s drugih područja manje ili više politički aktivnih do rata. Bilo je tu podosta oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske. U tom gradu se organizuju različite akcije i razmjenjuju informacije. U septembru 1941. godine tamo je došao istaknuti prvak četničkog pokreta prije rata, Dobroslav Jevđević je na izborima 1938. godine bio kandidat JNS u sklopu Udružene opozi-

520 E. J. Butić, *Isto*, 210.

521 Zb. NOR-a, XIV, 1, dok. br. 95, 126/7.

522 Zbornik NOR-a, XIII/2, 51-52, Izvještaj od 17. 1. 1942. komandi Druge italijanske armije.

523 Rade Petrović, *Prvevi saradnje Jevđevića i Bočanina sa talijanskim okupatorom 1941. godine*, Prilog istoriji četničko-talijanske kolaboracije 1941., Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo, br. 19, 1982., 204.

cije u izbornim srezovima Rogatica i Čajniče u istočnoj Bosni. Prve mjeseca nakon okupacije proveo je u Budvi, pošto prethodno nije uspio da pobjegne iz zemlje.

U Splitu se smjestio i Ilija Trifunović - Birčanin, doratni predsjednik Narodne odbrane, poznat i kao četnički vojvoda iz balkanskih ratova. *Pukovnik Trifunović, teški ratni invalid, od svog naroda smatran srpskim Garibaldijem, četnički vojvoda za balkanskih ratova i rukovodilac Narodne odbrane, stari je vojnik čija je jedina želja da spasi svoj narod u ovom burnom periodu njegove istorije... U našoj dobrodušnosti vidi jedini put spasavanja Srba.*⁵²⁴ Spasonosnu dobrodušnost Birčanin je vidio u italijanskoj okupacionoj sili. To je opis italijanskog generala Dalmazza posvećen Birčaninu koji je prije rata bio povezan i sa britanskom obavještajnom službom. Baveći se istraživanjem istorijata i toka četničko-italijanske kolaboracije, Rade Petrović opisuje i bjekstvo Birčanina iz Beograda pred Nijemcima u selo Lipovo kod Kolašina u Crnoj Gori. Tamo je bio iznenađen izbijanjem masovnog oružanog ustanka. Taj ustanak je ocjenjivao kao *u osnovi komunističko-antiitalijanski*. Obznanjen je i podatak da je u Kolašinu, navodno, intervenisao da pobunjenici ne ubiju 15 italijanskih oficira. Italijanske vojne vlasti su ga, i pored toga, obavijestile da je nepoželjna osoba i savetovale mu da ide u Split. Taj grad je bio jedan od italijanskih komandnih centara. U njemu se Birčanin susreo i sa Jevđevićem. A obojica njih su se 20. oktobra 1941. sastali sa šefom obavještajnog odjela Šestog armijskog korpusa italijanskim kapetanom Angelom de Matteisom. I Jevđević i Birčanin su u toj okupacionoj sili vidjeli faktor za suzbijanje ustaškog terora nad srpskim stanovništvom, ali i za uništenje oružanog ustanka u Crnoj Gori.

Obojica su smatrali da okupacija može *presjeći snažnu komunističku aktivnost, koja je predodređena, ako potraje sadašnje stanje stvari, da se širi u većoj mjeri iz dana u dan i to sve intenzivnije.*⁵²⁵ Italijani su ih obojicu uključili u ostvarivanje svojih planova: da uz njihovu pomoć nastave jačanje svojih pozicija među naoružanim četničkim grupama i da prošire dodire s četničkim rukovodiocima na drugim područjima. U njima su dobili oslonac za vođenje svoje ukupne politike posebno prema četnicima.

Između Birčanina u četničkom centru u Splitu i Mihailovića na Ravnoj gori vezu je uspostavio Dražin emisar iz Srbije Boško Todorović, komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Todorović piše Birčaninu kako je *sa najvećim zadovoljstvom i prijatnim uzbuđenjem saslušao izvještaj o Trifunovićevom dosadašnjem radu za srpstvo i Jugoslaviju u ovom ratu*, kao i o tome koliko je spreman dalje *raditi i služiti zajedničkom idealu*. Obavijestio ga je da će o tome pisati Mihailoviću i od njega tražiti instrukcije za Birčanina. Uputiće mu, kaže, četničkog oficira Mutimira Petkovića, koji je imenovan za

četničkog izaslanika kod italijanske komande. Do tada, piše Todorović, *ostanite u vezi sa mnom preko Grđića* (Radmila, novinara) i *Šantića* (Milana, takođe novinara). Birčanin je te instrukcije sa Ravne Gore dobio u aprilu 1942. godine. Iz Splita, u Dražino ime, djelovali su njegovi predstavnici okupljeni u splitskom srpskom odboru obrazovanom od *istaknutih nacionalnih radnika*, bivših narodnih poslanika, senatora, ministara, novinara i pravnika. Njihov zadatak je bio da uz pomoć Italijana zaštite srpsko stanovništvo od ustaškog terora na području Like, Dalmacije i Bosne i Hercegovine. I njegovom sastavu su djelovali Niko Novaković Longo, bivši ministar i senator, Dobroslav Jevđević, bivši narodni poslanik, Ilija Trifunović - Birčanin, predsjednik doratne Narodne odbrane i novinar Radmilo Grđić.⁵²⁶ Iz Splita su, u saradnji sa italijanskim okupacionim vlastima, organizovane četničke jedinice u Dalmaciji, dijelu Hercegovine i u zapadnoj Bosni.⁵²⁷

Prvi preliminarni četničko-italijanski sporazum zaključen je 11. januara 1942. godine između predstavnika italijanskog Šestog armijskog korpusa kapetana Angela de Matteisa i četničkog izaslanika iz jugoistočne Bosne Mutimira Petkovića.⁵²⁸ Petković je bio jedan od oficira koje je Draža iz Srbije poslao u Bosnu da rade na organizovanju bosanskih četnika.⁵²⁹ Sporazum je trebalo da stupi na snagu nakon što ga potpišu italijanske i četničke komande područja, kao i major Boško Todorović, Dražin glavni predstavnik u Bosni i Hercegovini. Sporazum je naknadno potpisan, što pokazuju i naredni događaji. Sadrži sedam odredaba: (1) *ako bi Talijani okupirali istočnu Bosnu oni i četnici na tom području suzdržali bi se od međusobnog oružanog sukoba*; (2) *četničkim odredima u istočnoj Bosni biće dopušteno da zadrže oružje jer će im ono biti potrebno nakon italijanskog povlačenja sa tog područja* (3) *u svim područjima koja su 'oslobodili' četnici* (misli se vjerovatno od hrvatskih kvasilinskih snaga ili od partizana) *sve vojne i policijske formacije biće razoružane*; (4) *na svim područjima u kojima su katolici u manjini (Hrvati) lokalne vlasti NDH biće zamijenjene srpskim vlastima koje će funkcionisati paralelno s talijanskom vojnom administracijom*; (5) *na tim područjima srpskom stanovništvu biće zagarantovana osobna, nacionalna, vjerska sloboda, kao i pravo vlasništva*; (6) *Talijani trebaju pomoći da se puste Srbi iz tih područja koji su u ustaškim koncentracionim logorima, jer bi to pomoglo suzbijanju komunističke protivčetničke propagande*; (7) *sklopiće se ugovor o trgovini između Talijana i četnika*.

Na sastanku italijanskih, njemačkih i hrvatskih generala 28. marta 1942. godine, prije početka tzv. treće neprijateljske ofanzive, general Roatta je potvrdio da su svi komunisti neprijatelji, te da s njima neće biti pregovaranja. S

526 Dc R. Petrović, isto, str. 203-204.

527 Birčanin je umro od srčanog udara 3. februara 1943. godine VII. Ča, k. 170, reg. br. 19/4.

528 Prema Jozi Tomasevichu, mikrofilm br. T-821, snimci 704-705.

529 The Trial of Draža Mihailović, v. Jugoslavija, Federativna Narodna Republika, pod Union of the Journalists Associations, str. 134.

524 Zbornik NOR-a, XIII/2, 51-52.

525 R. Petrović, n. dj., 215 i d.

njima se vodi borba do ugorčenog svršetka⁵³⁰ Četnici su druga stvar: Četnici su u stvari neprijatelji NDH, ali nisu neprijatelji Osovine i stoga je za sada korisno pregovarati s njima... borbu protiv četnika trebaće nužno poduzeti kasnije i zajednički.⁵³¹ General Ambrosio Vittorio je 6. marta 1942. godine podnio Generalštabu kopnene vojske izvještaj u kojem stoji: *Podupirati četnike u dovoljnoj mjeri da se bore protiv komunista, ali ne toliko da bi im to dopustilo preveliku širinu akcije; zahtijevati i osigurati da se četnici ne bore protiv hrvatskih snaga i vlasti; dopustiti im da protiv komunista operiraju na svoj račun (tako da pokolju jedni druge); i, konačno, dopustiti četničkim grupama da djeluju paralelno s talijanskim i njemačkim snagama...*⁵³²

Četnička propaganda otkriva još jedan razlog kojim se pravda saradnja četnika sa okupatorima. *Vodstvo Četničkog pokreta pošlo je od gledišta, da mi našom borbom u ovim krajevima, pod sadašnjim uslovima na ratnim bojištima, ne bi mogli mnogo da doprinesemo pobjedi naših saveznika, već bi samo ubrzali proces dušmanskog istrebljenja našeg ovdšnjeg življa. Drugim rečima, ne zavisi od nas ovdje da li će naši saveznici pobediti ili ne, ali od nas mnogo zavisi da li će se u ovim krajevima naći još Srba da na dan primirja pozdrave sa ludim oduševljenjem pobjedu saveznika.*⁵³³

ČETNIŠTVO KAO DIO OKUPACIONOG REŽIMA

Tako je najveći dio četničkih snaga u onim dijelovima hrvatske marionetske države koje su okupirali Italijani bio organizovan u italijanske pomoćne trupe, u formi dobrovoljačke antikomunističke milicije (*Milizia volontaria antikomunista ili MVAC*). Ta kolaboracija je podrazumijevala zajedničke akcije ili samostalno četničko djelovanje protiv partizana. U oba slučaja Italijani su davali oružje, municiju i snabdijevali četničke jedinice drugim potrebama. Tako su postigli glavni cilj - da svedu na minimum gubitke svojih trupa.

Mnogi su polagali na pomoć četnika u operacijama za izbacivanje partizana iz Crne Gore i istočne Hercegovine. U proljeće 1942. godine preduzeli su, po partizanskoj terminologiji, treću neprijateljsku ofanzivu. Domalo, 24. jula, potpisan je i opšti sporazum između generala Blaža Đukanovića kao zapovjednika svih nacionalističkih snaga u Crnoj Gori i italijanskog generala Pirzia Birolia. Po tom sporazumu četnici beskompromisno nastavljaju borbu protiv komunista i saraduju s italijanskim okupacionim vlastima u održavanju reda i mira u zemlji. Uzajamnim dogovorom treba urediti, kako je pred-

viđeno, plaćanje, hranu, oružje i pomoć porodicama četničkih dobrovoljaca itd. Nema drugih političkih ciljeva osim sloma komunizma i sprečavanja svake eventualne akcije uperene protiv italijanskih vlasti. Četnici su takoreći od početka okupacije postali važan dio italijanskog okupacionog režima. Kontrolisali su seoska područja, omogućavali Italijanima da se koncentrišu na održavanje svoje vlasti u gradovima i da osiguravaju komunikacije između njih.

Obilje dokumenata potvrđuje tu saradnju. Za nju su znali i Mihailović i izbjeglička vlada u Londonu. Opsežna je i korespondencija između raznih četničkih komandanata sa Italijanima na tim područjima.

U toj kolaboraciji četnici su neposredno i dugoročno imali svoje ciljeve. Osim borbe protiv partizana oni su se angažovali i u akcijama protiv hrvatskih kvislinških snaga i vlasti kao predstavnika one državne ideje koja je neprihvatljiva Srbima i kao neprijatelja srpskog naroda. Četnička kolaboracija je zbog toga bila jedan od glavnih kamena spoticanja u odnosima Italije i ustaške države. Mnoštvo je ustaških protesta, usmenih i pismenih, koji su upućivani italijanskoj Drugoj armiji, italijanskim predstavnicima u Zagrebu, a povremeno i najvišim vojnim i političkim vlastima u Rimu. Italijani su u svojim odgovorima na te proteste bagatelizirali tu kolaboraciju i naglašavali njen privremeni karakter - trajaće dok uz četničku pomoć ne budu likvidirani partizani, a tada će se i s četnicima izaći na kraj. Odvijala se na cjelokupnom području pod italijanskom okupacijom. To znači u Sloveniji, dijelu Hrvatske, dijelu Bosne i Hercegovine i u Crnoj Gori. Četnici su tog okupatora posmatrali kao izdašnog, odanog i darežljivog saradnika. Njihovi prvaci, među njima Ilija Trifunović-Birčanin, Dobroslav Jevđević, Radmilo Grđić, Mutimir Petković i drugi, gledali su na njih kao na snagu koja će zaštititi Srbe od ustaškog terora.⁵³⁴

Oni su se koristili i suparništvom između vlasti NDH i Italijana nastalim, uz ostalo, i zbog pretenzija Italijana ka teritorijama u zaleđu Jadrana. Italijanima su govorili da s njima *saraduju isključivo zbog antikomunističke borbe*, ali i da *spasu srpski narod koji će kad završi rat moći da materijalizuje granice srpske države*.⁵³⁵ Jevđević je tu saradnju kvalifikivao kao iskreno prijateljstvo. Ona je, po njegovim riječima, *od presudnog interesa za srpski narod i nikad Srbin neće ustati protiv italijanske vojske*. Kad bi to učinio bilo bi to *nezahvalnost i zločin*, a i velika ludost. *Bez obzira na ishod rata bratstvo u oružju i zajednički prolivena krv cementiraće srdačno prijateljstvo sa Italijom*.⁵³⁶ Pregovori o saradnji su uvijek okupljali visoke vojne i političke ličnosti: general Mario Roatta, komandant Druge armije sa italijanske, a Birčanin, komandant četnika u operativnom prostoru te armije, ili sa Jevđevićem kao Dražinim delegatom za

530 Mikrofilm br. T-820, snimak 1161.

531 Mikrofilm br. T-501, rola 257, snimak 1108.

532 Mikrofilm br. T-820, rola 53, snimak 106.

533 AVII, CA, kut. 157, br. reg. 27/1.

534 B. Latas, *Ustipenje četnika u završnoj etapi rata*, VIG br. 1/1986.

535 Arhiv VII, NAV-I-T-821, r. 252, s. 309-312.

536 Zb. NOR-a, XIV, 1, 881-882, Šesti dio, dokument broj 2.

četničku organizaciju na području pod Birčaninovom komandom. Komandanti italijanskih korpusa sklapali su sporazume o saradnji sa regionalnim četničkim komandantima (u Sloveniji je to bio Karlo Novak, za Gorski kotar i Liku potpukovnik Ilija Mihić, za Dalmaciju pop Đujić, za istočnu Bosnu i Hercegovinu major Petar Bačović), U Crnoj Gori su ih potpisivali Pircio Birotoli, s jedne, i general Blažo Đukanović, za četničke formacije i odred Krste Popovića, s druge strane. To ne znači da sa Birolijem nisu te sporazume sklapali i drugi četnički komandanti – Bajo Stanišić, Pavle Đurišić i dr.

Ako su četnici u Italijanima gledali *iskrene prijatelje*, Italijani su četnike smatrali svojim pomoćnim trupama nazvanim Antikomunističkom dobrovoljačkom milicijom (MVAC). Oni su ih naoružavali, opremali, hranili, liječili, davali platu. Slali su ih u borbu pod komandom ili kontrolom svojih oficira protiv partizanskih snaga.⁵³⁷ *Od 1. jula 1941. rame uz rame borim se sa Italijanskom vojskom protiv zajedničkog neprijatelja - komunistu u oblasti Dinare.*⁵³⁸ Takva je ocjena Đujića o saradnji sa italijanskim okupacionim trupama. Izjava je data neposredno pred kapitulaciju Italije u septembru 1943. godine.

Đujićeva izjava se uklapala u četničku propagandu, koja se uz odbranu srpskog stanovništva temeljila i na otvorenom zagovaranju saradnje sa italijanskim okupacionim vlastima. U zonama pod njihovom kontrolom Italijani su glavni faktor koji je omogućavao aktivnosti okupljanja i organizovanja četničkih snaga. S njima su sticali jači i efikasniji front protiv oružanih formacija NOP-a. Tolerisali su, pri tome, njihove javne pozive na kralja Petra i Mihailovića kao glavnog komandanta i ministra u izbjegličkoj vladi. U tako uokvirenoj propagandi četnici su nalazili kompenzaciju za negativne posljedice s kojima su se suočavali u narodu zbog služenja okupatoru. Njihova propaganda se, sa ustaškog režima i njegova terora nad Srbima, vremenom sve više usmjerava na optužbe NOP-a kao antisrpskog pokreta. Komunisti, kako su nazivani partizani, podjednako prijete opstanku srpskog naroda. Što su njeno težište stavljali na te navodne prijetnje NOP-a Srbima na italijanskim okupacionim zonama odgovaralo je u osnovi i Italijanima. I u tim zonama, na pojedinim područjima, ravnogorski pokret je gubio pozicije u srpskom stanovništvu dolazeći u sve žešći sudar sa partizanskim formacijama.

Takav pravac njihove propagandne akcije pravdao je četničku saradnju sa okupatorom izjednačavanjem ustaškog režima i NOP-a. Ona objašnjava da su interesi četnika u ovom momentu identični sa interesima okupatorskih vlasti. A i šta vrijedi boriti se protiv vojske naoružane najmodernijim ubilačkim oružjem kad na ratnim bojištima ionako *četnici ne mogu doprineti pobjedi saveznika*, tj. zemalja antihitlerovske koalicije. Ako i saraduju s Italijanima

537 O statusu MVAC-a vidjeti: Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 542 i 644; knj. 2, str. 1040, 1050; XIII, 3, str. 23. O dodjeli oružja i opreme Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 636; knj. 2, str. 293, 1042. Za pitanja ishrane: Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 436; za plate: Isto, XIV 1, str. 68.

538 Prvi dio, dokument broj 62.

onda to čine da ih uspravaju u osećaju sigurnosti. Ta saradnja je ocijenjena kao veliki uspeh četničkog pokreta.

U srpske redove su počeli da se uulače i da ih razaraju 'neprijateljski elementi' - komunisti, 'poštene Hrvati'. Takvi 'razorni elementi' optuženi su da 'nastavljaju politiku ustaša', a ta politika znači uništavanje srpskog naroda.

U jesen 1942. godine raspačavan je na području NDH, to znači i u Bosni i Hercegovini, letak *Ko koga vodi*. Letak je potpisao *Srpski nacionalni komitet*. U njemu se kaže da *partizane vode oni koji su klali Srbe prošle godine*. Svi rukovodioci NOP-a Hrvati označeni su kao ustaše, a Srbi u partizanima kao *izrodi srpskog naroda*. Srpski nacionalni komitet u letku apeluje na srpsko stanovništvo i pita ga: *Zar ti nije jasno kome treba da pokloniš svoje poverenje?* Onda se nudi ovakav odgovor: *Lažu te Srbine kad ti kažu da četnici saraduju bilo s kim. To je laž. Četnici se samo bore za slobodu svog naroda. Tu borbu okupator ne brani niti joj se isprečava jer vidi da je na srpskoj strani pravda. Lažu te Srbine kad ti kažu da četnici saraduju sa ustašama. Kako oni mogu saradivati sa ustašama kad su ustaše na partizanskoj strani i kad ustaše šalju partizanima municiju, oružje, opremu i ljude.*⁵³⁹

“POMRAČENI VIDICI NARODA NA DUHOVNOJ STRANPUTICI” Ilija Trifunović Birčanin i Italijani

Talas marksističkog socijalizma pod firmom komunizma ili socijalne demokratije zahvatio je široke narodne slojeve Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Like i Dalmacije. Veštom propagandom, a naročito terorom i zločinima u masi uspelo je: da narod ovih krajeva zavede na duhovnu stranputicu, da mu tragično pomrači vidike, dovodeći ga u suton one legendarne vidovitosti, koja je uvek predstavljala jasnu odliku našeg naroda. Rezultat ovakvog rada poznat Vam je: dvostruko ropstvo i tiranija od strane okupatora i crvenih, snošenje teških udaraca i nanošenje ogromnih gubitaka, a iznad svega pojavila se strašna vizija gladi u ovim inače pasivnim krajevima.

Tako Ilija Trifunović – Birčanin u aprilu 1942. godine opisuje Mihailoviću vojno-političku situaciju u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Lici i Dalmaciji. On je prva uputstva za rad dobio posredstvom majora Boška Todorovića, a neposredno poslije toga i instrukcije lično od Mihailovića. Žali se da prilike na tim područjima *nisu povoljne nego su čak veoma nepovoljne.*⁵⁴⁰ Kaže da su komunisti ovdašnji narod zaveli na duhovnu stranputicu. On to objašnjava

539 X-AIHRP/PI, KP-220/4885, letak u prilogu dopisa KK KPH Slunj, 27. X 1942.

540 VII, Ca, k. 1, reg. br. 17/3.

kontradiktornim uzrocima: *veštom propagandom*, što se može shvatiti, ali i *terorom i zločinima u masi*, što međusobno isključuje zavodenje naroda na *duhovnu stranputicu*. Birčanin je optimista, i pored tog kontradiktornog objašnjenja. Uvida da, ipak, *u posljednjem dvanaestom času narod kao da se trgao i počeo da se vraća: od internacionalizma - nacionalizmu, od ateizma i bezbožništva - etici i veri, od razbuktalog nemoralna i strasti ka porodici i moralu, od kolektivizma ka slobodi i individualizmu, dakle našoj vekovnoj tradiciji; svemu onom što je predstavljalo žarište i ideju vodilju nacionalne svesti i misli.*⁵⁴¹

Ako je narod tako brzo zaveden *veštom propagandom, terorom i zločinima* pa se odjednom *trgao i počeo da se vraća*, onda ta propaganda ne može biti vješta. Kao što ni *teror i zločini u masi* ako uistinu ne mogu *zavesti narod na duhovnu stranputicu* tj. na partizansku stranu ili je bila vješta propaganda bez terora i zločina ili nije bila *vješta propaganda*, koja ne može dugo zavoditi narod na duhovnu stranputicu samo *terorom i zločinima u masi*.

Poput kontradiktorne *vešte propagande i zločina i terora u masi* od strane komunista Birčanin kontraverzno piše i o situaciji u područjima svoga djelovanja, naročito u Crnoj Gori. On je, kao, antiokupatorski opredijeljen kad govori o dvostrukom ropstvu i tiraniji *od strane okupatora i crvenih. Crnogorci su se okupili oko ljudi kojima veruju i pregli su da spasu nacionalni obraz Crne Gore i da njen nacionalni lik vrate u prvobitno stanje. Međutim, jedna stvar me ipak brine. Ne mogu još da verujem u pun uspeh nacionalnih Crnogoraca zbog jednog čudnog paradoksa. Taj paradoks se sastoji u činjenici da potrebu nacionalnog okupljanja propagira kroz svoje stupce list crnogorskih separatista 'Glas Crnogorca', koji ujedno veliča i pobjede Osovinskih sila. Mislim da bi bilo dobro da Vi najglavnijem među Crnogorcima, kome ste već ranije pisali, skrenete još jedared pažnju na potrebu krajnje obazrivosti i nepoverenja prema tim separatistički nastrojenim Crnogorcima.*⁵⁴²

Taj najglavniji među Crnogorcima je general Blažo Đukanović, A veličanje pobjede osovinskih sila Birčanin je, osim u *Glasi Crnogorca*, nalazio i u saradnji Đukanovića sa italijanskim okupacionim vlastima u Crnoj Gori. Prekorijevajući *Glas Crnogorca* zbog veličanja osovinskih sila, Birčanin u istom izvještaju kaže da je *od neprocenjive važnosti* da Mihailović zna mišljenje ovdašnjeg naroda, specijalno Srba iz ovih krajeva *o kojima je reč* i shvatanju situacije u odnosu prema Italijanima s kojima i sam Birčanin od prvog dana veoma predano saraduje. *Opšte je mišljenje u narodu da protiv njih (Italijana - o.a.) ne treba otpočinjati borbu, jer bi u tom slučaju, kako narod misli, Ustaše došli u mogućnost da se ponovo late svog krvavog posla i da istrebe Srbe do kraja. Četnici, kako bar meni izgleda, donekle uvažavaju i dele i sami ovo mišljenje, što je uostalom i logično. Međutim, komunisti, koji žele pobjedu Rusije, pa ma Srba i*

*ne bilo, ovo gledište naroda iskorišćuju u propagandističke svrhe, optužujući i narod i četnike da su u dosluhu s Italijanima. Potrebno mi je radi lične orijentacije da saznam kako Vi gledate na ovo pitanje, tj. trebali i do koje mere uvažavati ovo mišljenje naroda, sa gledišta opštih interesa.*⁵⁴³

Njegova i saradnja jedinica pod njegovom komandom s Italijanima u anektiranim dijelovima Dalmacije i u dijelovima NDH koje su oni okupirali bila je po svemu slična onoj u Crnoj Gori. Razlika je u uslovima koji su ovdje brže nego u Crnoj Gori doveli do nesporazuma između grupa predvođenih komunistima i srpskih nacionalističkih grupa koje su učestvovala u ustanku 1941. Partizani su u isti red svrstavali i hrvatske kvislinške snage i okupatore. Smatrali su ih fašističkim neprijateljima. Srpski nacionalisti su mrzili ustaše ali su se opirali napadima na Italijane. Pokušavali su da pridobiju Italijane u suprotstavljanju antisrpskim mjerama ustaša. Prvi njihovi dodiri s Italijanima opisani su u izvještaju komandanta italijanskog Šestog armijskog korpusa generala Renza Dalmazza od 17. januara 1942.⁵⁴⁴ Dalmazzo je posebno zabilježio kontakte sa dvojicom četničkih vođa koji su u tom području igrali vodeću ulogu sa vojvodama Ilijom Trifunovićem - Birčaninom i Dobroslavom Jevđevićem. Obojica su naklonjena Italijanima. Vjerovali su da bi širenje italijanske okupacije na cijelo područje Bosne i Hercegovine bilo najbolje ratno rješenje za srpsko stanovništvo te pokrajine. Tražili su u Italijanima saveznike protiv ustaša i partizana. General Dalmazzo je u tim kontaktima imao dva cilja: da izbjegne svaku borbu s četnicima, te da njihovu većinu, ako ne i sve, navede da se pridruže borbi protiv partizana. Italijansko-četničku kolaboraciju u toku 1942. provodili su svi italijanski i četnički komandanti na anektiranim ili okupiranim područjima Hrvatske, Bosne i Hercegovine, kao i u Sloveniji.

Birčanin ispred sebe istura narod a svoj do tada praktično potvrđeni stav o *dosluhu s Talijanima* kao narodno mišljenje za koje i narod i četnike optužuje komunistička propaganda. Ono što prigovara generalu Đukanoviću i *Glasi Crnogorca* on je već duboko primijenio u praksi. Birčanin je u oktobru 1941. godine iz Crne Gore došao u Split. Komandu od Draže dobio je u proljeće 1942. godine.⁵⁴⁵ Njegova uloga je od početka dvojaka: oficira za vezu između četnika i italijanske Druge armije te komanda nad četničkim formacijama i njemu podređenim komandantima: u sjevernoj Dalmaciji samozvanom vojvodi Momčilu Đujiću, u Lici potpukovniku Iliji Mihiću, i majoru Slavku N. Bjelajcu, u Hercegovini i jugoistočnoj Bosni potpukovniku Petru Bačoviću, te vojvodi Dobroslavu Jevđeviću, koji je tijesno saradivao s Birčaninom u stvaranju veza sa Italijanima.

541 VII, Ča, k. 1, reg. br. 17/3.

542 VII, Ča, k. 1, reg. br. 17/3.

543 VII, Ča, k. 1, reg. br. 17/3.

544 Mikrofilm br. T-821, rola 53, snimci 697-702.

545 Đuro Stanislavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine*, Institut društvenih nauka, Istorija XX veka - Zbornik radova IV, Beograd, 1962.

protiv ustaša, kao njegov prvobitno osnovni cilj, relativizirana stanovitim obzirima, kako pokazuje prethodni citat.

Četnička glasila teže da kompromituju NOP i da ga optuže za teror nad srpskim stanovništvom. Stoga se poistovjećuju partizani i ustaše (*partizansko-ustaške bande*). Tvrdi se da oni djeluju u sporazumu s Pavelićem i da su na partizanskim vodstvima sve sami Hrvati-ustaše.

Zbog porasta uticaja NOP-a u stanovništvu služe se s vremena na vrijeme posebnom taktikom. Svojim odredima dodaju naziv *narodno-oslobodilački*, a pozdrav *Smrt fašizmu - sloboda narodu* pretvorili su u *Smrt fašizmu i komunizmu - demokratska sloboda srpskom i svim slovenskim narodima*. Pod uticajem NOP-a Italijani se javno označavaju kao okupatori, a u četničkim dokumentima otvoreno spominje njihova saradnja s talijanskim okupatorom.⁵⁵¹

Za potrebe izviđanja i propagande Italijani su četnicima stavljali na raspolaganje svoje avione.⁵⁵² Postojale su i jedinice MVAC-a, sastavljene od pripadnika srpske i u manjoj mjeri hrvatske nacionalnosti na teritoriji Dalmacije i Boke Kotorske koju je Italija anektirala. Na organizaciji tih jedinica po uputstvu Birčanina, radili su četnički komandanti ili četnički politički predstavnici.⁵⁵³

U lecima se otvoreno priznavalo da su četnici pristupili Italijanima. To su učinili, kako kažu, da *spasimo naš narod*. Od koga? Od narodnih boraca koji su pošli istim putem ustaša da prolivaju srpsku krv. To je bio način da se opravda kolaboracija četnika sa Italijanima, da se partizani tretiraju kao i ustaše, a ustaše izjednače sa Hrvatima kao partizanskim vođama. Prikrivajući činjenicu da partizanske snage u velikoj mjeri čine srpski seljaci, ta propaganda to minimizira, svodeći ih na neke *zalutale sinove srpske* koje poziva da *pređu u naše redove četničke*. Ako to neće, da se vrate svojim kućama *a mi Vam garantujemo za vaše živote*. U tom letku bez mjesta i datuma izdanja piše da su *braća Srbi, posle teških dana koji su ih snašli prilikom pada Jugoslavije, mi još koji smo se malo snašli i koji smo imali prilike odbjegli smo u šume, te smo se tako spasili. Napadali smo i otimali ustašama puške te smo počeli da se osvećujemo onim krmicima koji su nas Srbe ubijali i klali... U naše redove pomalo su se počeli da uvlače partizanske vođe, Hrvati i Ustaše, predstavljajući se kao neki dobrovoljci iz Španjolskog rata, tako zvani Španjolci, te su ubacili među naš narod propagandu da su oni neki narodni borci za spas srpskog naroda, te da se bore za Ruski režim, odnosno komunizam. Kad su primili vlast u svoje ruke počeli su i dalje sa istim*

putem Ustaša da prolivaju opet srpsku krv, odnosno da dovrše započeto djelo koje nisu dovršili u gradovima.

Mi Srbi, videći kuda nas vode naši narodni borci, pristupili smo Italijanima i osnovali četničke odrede da spasimo naš narod. Vaše vođe koje vam govore da su Talijani doveli Pavelića da izvrši pokolj nad srpskim narodom nije tačno, pošto svaka država koja se nalazi u ratu protiv druge upotrebljava sva moguća sredstva da je slomi.

Spas srpskom narodu je u četničkim redovima - tumačila je ta propaganda svoje pozive zalutalim srpskim sinovima. *Pokorite se - sugerise letak u slučaju kakvih operacija od strane Talijana. Pohrlite što pre u četničke redove jer je u njima spas Srpskom narodu. U slučaju kakvih operacija od strane Talijana ostanite svi u svojim kućama i pokorite se, jer ćete time samo spasiti vaša mjesta od paljenja i pljačke. Najbolji Vam je primjer Ponikve. Kad su tamo došli Italijani u kojoj su kući koga našli nisu palili niti su mu šta učinili.*

VOJVODA UŽIVA GOSTOPRIMSTVO ITALIJANSKOG GENERALA

Na suđenju ravnogorskom pokretu od 10. juna do 15. jula 1946. godine u Beogradu Draži su predočeni mnogi dokumenti o saradnji četničkih jedinica sa okupatorskim njemačkim i italijanskim formacijama.⁵⁵⁴

Komandant Sušaka uputio je preko osamnaestog korpusa telegram ove sadržine: *Broj 18410 molim da se dade na znanje vojvodi Trifunoviću da ako odmah ne prestanu sa strane četnika nasilja prema Hrvatima i muslimanskom pučanstvu biće obustavljena prehrana i plaćanje ovim formacijama. Ako bi ta ilegalna situacija i nadalje trajala preduzeće se stroge mere. General Roata.*

Brojni su i dokumenti koji nedvosmisleno upućuju na uspostavljenu kolaboraciju Birčanina sa italijanskim generalima i drugim komandantima. General Spigo, u razgovoru o vojvodi Birčaninu, kaže da *vojvoda uživa poverenje kod nas Italijana. Ja smatram za čast što vojvoda stanuje na mojoj teritoriji i staraću se da dam dokaze o mom poštovanju.*⁵⁵⁵ *Ja molim gospodina vojvodu da i ubuduće, kad idu kuriri, stavi do znanja našoj komandi i mi ćemo preduzeti mere kod policije da ih ne uznemiravaju... Štaviše, da bi gospodin vojvoda bio uveren da se nije sumnjalo u njih i misiju, ja ću narediti da se u svim slučajevima njegovim kuririma da pratnja od naše strane. To će biti redovno jedan podoficir i karabinjer.*

551 Zb. NOR-a, V/4, Izvještaj Glavnog štaba Hrvatske Glavnom štabu, 25. V 1942., 322 i d.

552 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 787.

553 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 425. Vidjeti i: Dušan Plenča, *Krnjska ratna vremena*, n. dj., 303-306; Vinko Branica, *Formiranje antikomunističke dobrovoljačke milicije na anektiranom području Dalmacije i njena aktivnost protiv NOP-a*, VIG br. 1-2/1976. Svoditi MVAC na te formacije, nedopustivo je, jer ne uvažavaju istorijske činjenice. Latas-Dželebdžić, n. dj., str. 168-171.

554 Vidjeti knj. 2, str. 1403, do 1560.

555 Dokumenta, str. 1549.

Tako kaže general Spigo vojvodi Birčaninu.⁵⁵⁶ I tako je praktično i postupao. *I general Berardi dozvolio je da se u svim selima u okolini Knina viju srpske zastave, da nije pravio smetnje nacionalnim manifestacijama, da nije reagirao na usklrike koju su četnici glasno pred Hrvatima i nama upućivali, kralju i velikoj Srbiji. Vaši četnici se voze našim kamionima i redovno, pored svoje četničke zastave, nose i srpsku dobro razvijenu da je svi vide.*⁵⁵⁷

ŠTA IH JE ZBLIŽAVALO A ŠTA RAZDVAJALO?

U ideološkom nacionalno-političkom pravcu četničkog pokreta primarno je antimuslimanstvo, antihrvatstvo i antikomunizam. Enver Redžić⁵⁵⁸ razlaže šta je sa četnicima povezivalo Italijane, a šta Nijemce. Italijane i četnike je vezivao jednak stav u odnosu prema Hrvatima i komunistima, dok prema Muslimanima Italijani nisu ispoljavali tvrd i nepomirljiv stav kao četnici. Četnike i Nijemce je približavalo njihovo antikomunističko opredjeljenje, dok ih je razdvajalo i konfrontiralo stanovište četnika prema Hrvatima i Muslimanima, koji su od početka rata bili njemački saveznici i simpatizeri. Nijemci su svoj antisrpski odnos provodili i borbom protiv partizana, koje je podržavao isti srpski narod i srpsko seljaštvo. Ni četnici nisu imali razlog za nezadovoljstvo. Nijemci su borbom protiv partizana uništavali glavnog njihovog protivnika. Kako piše Enver Redžić, i jedni i drugi su NOP i njegove oružane jedinice smatrali svojim glavnim neprijateljem.

Širenje ustanka izaziva zabrinutost italijanskih faktora. U prvom redu zbog činjenice da značajna uloga u pokretanju i organizovanju ustaničkih snaga pripada komunistima. Zato je najvažnije usmjeravanje svake pa i propagandne akcije protiv te opasnosti.

Ustaše su se žalile na izdiferenciran odnos italijanskih snaga prema ustaničkim masama. Bore se protiv komunista, a tolerišu i dopuštaju djelatnost četnika, s kojima su ustaše izjednačavali partizane. Italijani su naročito široku propagandu razvili u srpskom stanovništvu. Njeno težište je na vlastitoj zaštitničkoj ulozi. Krajnji cilj trebalo je da bude slabljenje NOP-a i svih vidova oružanog otpora na italijanskom okupacionom području. Apelovano je na srpsko stanovništvo da se umiri a zauzvrat je obećavana sigurnost njegove dalj-

556 Vojvoda Ilija Trifunović-Birčanin, u proljeće 1942. godine, osnovao je u Splitu Srpski nacionalni komitet. U julu te godine osnovan je i Komitet crnogorskih nacionalista. Ni jedan ni drugi nije formalno bio podređen Centralnom nacionalnom komitetu na Ravnoj gori jer su iz taktičkih razloga tvrdili da kao organizacije nisu podređene Mihailoviću, iako su djelovali kao regionalna tijela koja su podržavala Mihailovića i Ravnogorski pokret.

557 Dokumenta, str. 1550.

558 E. Redžić, Isto, 239.

nje egzistencije.⁵⁵⁹ To jamstvo trebalo je da se konkretno ogleda u ukidanju ustaške vlasti. To je povlačilo i prestanak njenog krvavog terora nad Srbima, pa se ustaše potiskuju a vlast zauzima tolerantniji odnos prema ustaničkim masama. Italijani su glavni oslonac našli među bivšim političarima i oficirima Srbima kao zastupnicima i nosiocima nacionalističkih velikosrpskih tendencija. Oni su na toj liniji vodili akciju i protiv NDH i protiv NOP-a. Ta saradnja posebno je izražena u Hercegovini, dijelu zapadne Bosne, sjevernoj Dalmaciji i južnoj Lici. Fikreta Jelić-Butić ističe da je naročito bila aktivna grupa u Splitu (Novaković-Longo, D. Jevđević, I. Trifunović-Birčanin, R. Grđić) koja je vodila akciju da se u okviru Italije formira posebna srpska autonomija koja bi obuhvatila Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i Liku. U Hercegovini je sličnu akciju vodila i grupa bivših političara koji su emigrirali u Boku Kotorsku (N. Kraljević, V. Hamović, Lj. Trklja). Ta je akcija vođena u sklopu šireg plana Mihailovića s ciljem stvaranja Velike Srbije. Iz ustaničke mase počele su se izdvajati grupe ustanika koje su se razilazile s političkom linijom KPJ. Među njima su Italijani nalazili svoju polugu za razbijanje ustanka, a odgovaralo im je i formiranje četničkih jedinica. Da bi oslabili osnovicu NOP-a na tom području Italijani od NDH zahtijevaju tolerantniji odnos prema Srbima, vraćanje imetka i pretanak prekrštavanja, vraćanje ljudi kućama, otvaranje škola. Ustaše su takav odnos ocjenjivali kao politiku ustupaka prema Srbima. Vlada NDH je donijela odluku, okrivljujući agitatore komuniste, da se *aktom blagosti* oprostí svima koji *pokažu da su se pokajali*. Italijani su kompetencije organa i ustanova NDH svele na minimum na svom okupacionom području i slabile uticaj ustaškog režima. Dopustili su da se zavede i *srpska uprava* u Bos. Grahovu, Bos. Petrovcu i Donjem Lapcu.

Nastojali su da što više angažuju domaće potencijale u organizovanju borbe protiv NOP-a. Zato je njihova propaganda intenzivirana u situacijama koje nisu išle u prilog jačanja NOP-ovske pozicije - primjerice, pri pasivizaciji ustaničkih snaga. Ona je naišla na podršku nekih bivših oficira, žandara i službenika. Njihova akcija oživljava u pojedinim srpskim selima. Italijansku taktiku je obilježavalo približavanje stanovništva pojedinim oprobanim ustupcima. To je činjeno s glavnim ciljem da se izazovu kolebanja u partizanskim uporištima. Kolebanja su izazivana i propagandom, ali i terorističkim akcijama nad narodom ustaničkih sela, te slanjem oficira na okupljanje četničkih elemenata i njihovo organizovanje za borbu protiv partizana. Italijanska propaganda je pod parolom zaštite Srba zajedno sa istupanjima predstavnika ustaških organa našla određeno plodno tlo kod pojedinih građanskih političara koji su svoju poziciju temeljili na politici pomirljivog odnosa prema okupatoru i NDH. Pojave kolebanja osjetile su se i u seljačkim masama i u pojedinim partizanskim odredima.⁵⁶⁰ Ozbiljniji oružani sukobi partizanskih

559 Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i NDH, 243.

560 Savo Zlatič Mićo, *Uz stranice partizanskog dnevnika 1941-1942.* Prva godina NOR-a, 237.

odreda s italijanskom vojskom dovodili su do paljenja sela, odvođenja seljaka, pljačke, ubistava. Održavaju se i zborovi na kojima ponekad znatnije utiču parole pojedinih poznatijih građanskih političara, tako da komunisti i simpatizeri NOP-a ostaju u manjini. Traži se smjenjivanje Hrvata sa rukovodećih mjesta u odredima.⁵⁶¹

Komandant Druge italijanske armije general Mario Roatta je isticao da četnici, jedan njihov deo, nije zajednički neprijatelj i Hrvatima i Italijanima i Nijemcima. Oni su neprijatelji samo NDH. Potrebno je da NDH zaboravi ovog svog protivnika kako bi imali samo jednog neprijatelja, tj. komuniste. (...) Nakon toga, ako budu četnici mirni, upozoravao je Roatta, budite i vi mirni. Ako ne budu mirni, tek onda stupa u borbu protiv njih i njemačka i italijanska vojska.⁵⁶²

Roatta i italijanska propaganda su polazili od stava da su četnici doduše hrvatski neprijatelji, ali nisu neprijatelji Osovine. Taj stav nije odgovarao hrvatskim vlastima. Ali i vlada NDH je započela akciju sporazumijevanja s četničkim grupama u Hercegovini. Njena nesaglasnost u pogledu sporazumijevanja s četnicima u istočnoj Bosni nije imala presudnije značenje. Četničko pitanje je, i pored toga, u odnosima s Italijanima sve više opterećivalo vladu NDH. Ustaško vodstvo je smatralo da italijanska politika vodi sve većoj legalizaciji četnika. To NDH nije željela.

Po ugledu na akciju koju su italijanski komandanti organizovali u Crnoj Gori, italijanski okupacioni faktori su zainteresovani i za stvaranje MVAC-a u anektiranom području Dalmacije. Pored zadaće da se time pojača borba protiv snaga NOP-a težilo se i popularizaciji osnivanja MVAC-a u Dalmaciji. U proglasu od 26. juna 1942. Guvernerat je objavio stvaranje *Korpusa protukomunističkih dobrovoljaca Talijanske Dalmacije* koju je trebalo organizovati od dvije vrste jedinica: pokretnih oružanih četa i seljačkih oružanih odreda.⁵⁶³ Da bi svim sredstvima eliminisali otpor partizanskih jedinica, italijanski okupatori su nastojali vrbovati što više srpskog i hrvatskog stanovništva radi organizovanja domaćih snaga i radi suprotstavljanja oružanom otporu.

U vezi sa stvaranjem novih oružanih jedinica i proglasom divizije *Sassari* u septembru mjesecu reagovao je Đujić. Uputio je pismo komandantu te divizije i istakao da je takva akcija nepotrebna. Kaže da je u više prilika do tada uvjeravao generala i njegove pretpostavljene da on ima dovoljno ljudi, da su oni organizovani u četničkim jedinicama, ali da nema dovoljno oružja. Reagovao je i na obećavanje plaća dobrovoljcima. Istakao je da je *učinjena velika greška i da je na ovaj način dat povod neprijateljskoj propagandi da i dalje četničke odrede naziva plaćeničkim*. Đujić kaže: *Dobijam utisak da se sa ovim proglasom pokušava*

561 Milan Pešut, *Ustanak i stvaranje prvih partizanskih jedinica*, zbornik Plašćanska dolina i okolina u NOR-u 1941-1945, Karlovac, 1976., str. 143-158.

562 AVII, NDH, kut. 232, reg. br. 2/1-18.

563 NOB u Dalmaciji 1941-1945., zbornik dokumenata, knj. 2, 774.

*lo da razori četničku nacionalnu organizaciju, koje je za godinu dana svoja rada pokazala kako ume da se bori i zašto se bori. Izgleda da se je namerno sa ovim manifestom pokušalo da se ja prikažem i pred narodom i pred neprijateljem kao obični sluga i plaćenik i ako Vi znate gospodine denerale da pop Đujić i četnička organizacija nije ničiji sluga niti plaćenik, kao i da to neće nikad biti.*⁵⁶⁴

ČETNIČKI LECI IZ ITALIJANSKIH AVIONA

Listovi u funkciji italijanske okupacione vlasti

Četnički leci u Hercegovini i Crnoj Gori bacani su i iz italijanskih aviona. Oni govore i o četničkim sporazumima sa italijanskom okupacionom upravom. Tako se komandant nacionalnih odreda za Crnu Goru i Hercegovinu pukovnik Bajo J. Stanišić obraća *Braći Hercegovcima*⁵⁶⁵ Italijanskim avionima su širena i majska *Uputstva* članova *Štaba vojno-četničkih odreda Nevesinja i Gacka Petra Samardžića* i popa Radojice Perišića, te *nacionalističkog političkog poverenika Dobroslava Jevđevića*. Oni uvjeravaju svoje zemljake da su *sklopili sporazum sa Armijom Kraljevine Italije u svrhu zajedničkog pobijanja komunističkih zlikovaca, koji uništavaju živote i imanja srpskog naroda*. Pišu: *Odustanite od svakog sukoba sa italijanskim trupama... Italijanska armija vam garantuje da niko neće odgovarati za događaje iz doba ustanka...*⁵⁶⁶

Bilo je to vrijeme kada su vođene borbe na komunikacijama između opštinskih i sreskih mjesta s pojačanim dijelovima italijanskih divizija *Kačatori dela Alpi, Murdje i Marke*. Te borbe zajedno s Italijanima su vodile i četničke oružane grupe. Nastupale su iz Nevesinja, Gacka, Čapljine, Mostara i Trebinja u operaciji *Stolac*. Tada su ispresijecale partizanske teritorije. Motorizovane jedinice Italijana i četničke kolone razbile su partizanske bataljone i spalile mnoge kuće, sela i naselja. To se naziva agonijom hercegovačkih udarnih partizanskih bataljona. Spasio se samo svaki deseti ili petnaesti naoružani partizan, njih oko 360, koji su se okupili na Zelengori. I isto toliko boraca Konjičkog (Mostarskog) bataljona koji je desetkovan, na području Prenja, očekivao dalji rasplet događaja. Snažna protivnička ofanziva i glad rastrojili su vojsku i organe narodne vlasti, donoseći gubljenje slobodne teritorije.

Mihailović je težio da stvori četnički pokret kao jedinstvenu organizaciju s namjerom da obuhvati sve dijelove Jugoslavije. Kako se taj pokret oslanjao na zapadne Saveznike, ponajviše na Veliku Britaniju, u njemu su okupacione sile vidjele stanovitu opasnost za vlastite pozicije. Zato su nastojale da se što ak-

564 AVII, ČA, kut. 160, reg. br. 34/4.

565 ZB, IV/5, d. 139.

566 VII, ČA, k. 232, f. 2, d. 27.

tivnije postavbe prema toj pojavi.⁵⁶⁷ U planovima za angažovanje što više snaga protiv NOP-a, koji je ocijenjen kao sve veća opasnost, četničke su jedinice mogle da odigraju određenu ulogu. Italijani su u Jevđeviću i Birčaninu dobili značajne poluge za vođenje svoje politike prema četnicima. Pojava tih prvaka četničkog pokreta otprije rata je važan momenat ne samo za organizovanje četničkog pokreta u Hrvatskoj nego i za uspostavljanje saradnje sa njim. Italijani su ih uključili u ostvarivanje svojih planova. Planovi su se ticali saradnje s četničkim snagama unutar i izvan svog okupacionog područja.

U funkciji politike italijanske okupacione vlasti izdavani su i odgovarajući listovi. Italijani su na teritoriji pod svojom kontrolom izdavali više naslova na italijanskom i srpsko-hrvatskom jeziku. Vojne i političke vlasti Italije su bile zainteresovane da ti naslovi dopijevaju i na područja izvan njihove okupacione zone.

U toku 1942. u Dubrovniku je izlazio list *La Sentinnella* (per a soldati).

Razvijena propagandna djelatnost odvijala se u Splitu. Od početka 1941. godine, sa dolaskom Italijana, organizovan je propagandni ured pod rukovodstvom obavještajnog oficira Senette. Odmah nakon okupacije toga područja obustavljeno je izlaženje dotadašnjeg lista *Novo Doba*. Umjesto njega pokrenut je dnevni fašistički list *San Marco*, koji je ostao pod rukovodstvom spomenutog propagandnog ureda. *San Marco* je jedva uspio da opstane šest mjeseci. Njegov glavni urednik bio je Italijan iz Zadra Antonio Just-Verdus, a urednici: Ante Bezić, Ćiro Čičinšajn i Šerif Šegović, te još nekoliko italijanskih novinara. Po prestanku *San Marca* u novembru 1941. godine pokrenut je *Popolo di Spalato*. Verdus je i u ovome glasilo bio glavni urednik do veljače 1943. godine, kada ga je zamijenio Italijan Silvio Maurano. Poslije kraćeg vremena, sve do kapitulacije Italije, položaj glavnog urednika zauzeo je Tomaseo, dok su stalni saradnici bili Aldo Lisicich, Manulli, Senetta, Ante Bezić i Ćiro Čičinšajn, šef administracije bio je Italijan Gallardi.

U Zadru je u vrijeme okupacije izlazilo više listova: dnevnik na italijanskom jeziku *Il Giornale di Dalmazia*, koji je pokrивao cijelu okupiranu Dalmaciju. Izlazio je od 1941. do kapitulacije Italije, kada je direktor lista Alberto Giovanini otišao u Italiju.

La Rivista Dalmatica po opredjeljenju je iredentistički časopis za književnost. Izlazio od 1899. do kapitulacije Italije 1943. godine. Pod italijanskim režimom glavni urednik je bio rođak poznatog iredentista i senatora Tacconija Ildebrando Tacconija, s kojim je u uredništvu radio još i prof. Amatto Filippi, zatim dr. Marco Perlini.

Dalmazia Rurale - treće glasilo koje je izdavano u Zadru na italijanskom i hrvatskom jeziku. Pojavio se u 11 brojeva 1942./43. godine pod uredničkom rukom dr. Rossija, Polija, dr. Raccamarija i drugih.

U Zadru je takode izlazio i službeni list *Giornal ufficiale del Governo della Dalmazia* od 1941. do 1943., dvojezično. Uređivali su ga Giovanni Petrano i Poli.

Fašistički list *La voce dei volonteri* izlazio 1942. i dijeljen čitaocima besplatno.

U okviru lista *Il Giornale di Dalmazia* izlazio je prilog *Pravi Dalmatinac za radnike i sav dalmatinski puk*. Pojavio se u šest brojeva 1942.

U Rijeci je pod italijanskim režimom izlazilo više naslova. Prvi je dnevnik *La vedeta d'Italia*. U riječkom Institutu za italijansko-hrvatske veze izlazio je časopis *Termini* pod glavnim uredništvom Giuseppea Gerinija. U Sušaku je u martu 1944. pokrenut *Glas Primorja*. Izlazio dva puta sedmično.

L'azione je dnevnik u Puli. U tom gradu je izlazio *Coriera Istriano*, pa *Arena di Pola* i dr.

KAPITULACIJA ITALIJE I OSIPANJE ČETNIČKIH JEDINICA

U Ministarstvu inostranih poslova Trećeg Rajha u ličnosti Hermana Nojbaheera, Ribentropovog specijalnog opunomoćenika, drugom polovinom 1943. godine javljala su se široka ovlašćenja. U okviru njih on je mogao da organizuje nacionalne antikomunističke snage na Balkanu i pri tom stupa u kontakte i sa ličnostima koje su dotad sa njemačkog stanovišta bile proskribovane. Nojbaheer je težio da ovo ostvari vođenjem jedne izrazito prosrpske politike - što je predstavljalo novost za Nijemce.

Ogromnog uticaja na ishod svih tih planova imao je pad Italije. Time je duboko izmijenjen i strateški položaj NDH. Slom osovine RIM-Berlin ponovo je odgodio radikalno rješavanje i otvorio istovremeno put njemačkoj dominaciji i direktnoj kontroli nad ustaškom državom.

*Moral i disciplina kod četnika posle kapitulacije Italije jako poljuljan i na vrlo niskom stepenu, tako da su počeli bez ičijeg odobrenja ostavljati svoje jedinice i odlaziti svojim kućama. U ovome ih niko nije mogao sprečiti. Pored toga, pojedine domaće starešine na položajima komandanata bataljona napuštali su nas bez pitanja komandanta i odlazili sa svojim jedinicama u rodna mesta. Jaka partizanska propaganda da smo mi oficiri jedini krivci i da bi nas trebalo streljati a da se četnicima neće ništa dogoditi ako se vrate svojom kućama, uticala je na izvestan broj nesvesnih četnika te su se predavali partizanima dok su drugi odlazili svojim kućama gde su se sakrivali ili po štalama ili u šumi ili u blizini svojih kuća.*⁵⁶⁸

567 F. J. Butić, n. dj., 67.

568 VII, Ča, k. 205, reg. br. 16/2 BH-V. 9681

Kapitulacija Italije - 8. septembra 1943. godine - i nestanak italijanskih jedinica iz njihove okupacione zone u Jugoslaviji za četnike je značio gubitak dragocjenog izvora snabdijevanja, ali i gubitak vlasti nad velikim dijelom područja u Crnoj Gori, Hercegovini, sjevernoj Dalmaciji, zapadnoj Bosni i Lici, gdje su vršili vlast uz pristanak Italijana. Od toga sloma profitirali su partizani i NOP: stekli kontrolu nad novim velikim teritorijem, zaplijenili od Italijana velike količine oružja, municije i drugih vojnih zaliha, pristupile su im hiljade velikih italijanskih vojnika dobrovoljaca, uspostavili veze sa savezničkim snagama u Italiji. Stekli i moralni polet: slom Italije predskazao je skorašnji slom Njemačke.

Uz ilegalne četnike, od kraja 1941. godine, postojale su i legalne četničke jedinice. One su kao pomoćne trupe služile italijanskom okupatoru u NDH i kvasilinskoj vojsci u Srbiji. Nakon kapitulacije Italije većina tih jedinica počela je služiti Nijemcima opet kao pomoćne trupe. O tome su postojali formalni pismeni i neformalni usmeni sporazumi na osnovu kojih su te jedinice od Njemačaca dobijale oružje, municiju i ostalu opremu.

Kako su četnici na teritoriju pod italijanskom okupacijom sklapali sporazume sa Italijanima, tako su i četnici na njemačkom okupacionom dijelu Bosne i Hercegovine, ali i u drugim područjima Jugoslavije počeli postizati takve sporazume sa Nijemcima.

Dobroslav Jevđević kao spisatelj, prijeratni političar i ratni vojvoda

ŠOVINIZMOM ZATROVANA "PISMA PRIJATELJIMA"

Korijeni ili predistorija vjerskih i nacionalnih obračuna među stanovništvom Bosne i Hercegovine u toku Drugog svjetskog rata i njihovo razmatranje je van tematske strukture ovog rada. Oni se nalaze u političkoj historiji predratne, ustvari Kraljevine Jugoslavije. Nusret Šehić smatra da ti korijeni leže još u dubljoj i daljoj prošlosti. Prije svega, u mnogim neriješenim društveno-ekonomskim pitanjima.⁵⁶⁹ Još kad se u tako složenim društveno-političkim prilikama zadesi takva ličnost kao što je Dobroslav Jevđević, konkretno u području rogatičkog sreza, onda nije teško shvatiti kako se produbljuje jaz između inače zavađenog stanovništva. Jevđević je bio rukovodilac Organizacije

jugoslovenskih nacionalista, urednik lista *Vidovdan*, te funkcioner Jugoslovenske nacionalne stranke u Bosni i Hercegovini i član Četničkog udruženja. U razdoblju između dva svjetska rata iza Jevđevića su već bili mnogi u njegovom autorstvu objavljeni članci koje Nusret Šehić označava *natopljenim nepomirljivim nacionalizmom i šovinizmom*. Muslimani su predstavljali najčešću metu njegovih otrovnih nasrtaja. Iz njegovih tekstova je izvirala mržnja prema muslimanskom nacionalnom korpusu u Bosni i Hercegovini. Budući ogorčeni protivnik izmirenja, međusobne tolerancije i razumijevanja pripadnika različitih vjera i nacija, Jevđević je Muslimane nazivao *šuckorima, kukoljem slavenstva*, raspaljujući nacionalnu mržnju. Okupljanjem pristalica na istoj liniji unosio je nemir i uzbuđenje među stanovništvom. On je u spomenutom srezu jedno vrijeme živio u izolaciji pod nadzorom vlasti. *Zbog stalnih napada i izgreda koje je inscenirao D. Jevđević je redovno donosio strah i zabrinutost u muslimanskom dijelu stanovništva Prače*. Kao zagovarač podjele Bosne i Hercegovine, on je prihvatio sporazum Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. godine, te bio protiv formiranja bosanskohercegovačke banovine kao četvrte jedinice pored triju srpske, hrvatske i slovenačke). Tu jedinicu je zagovarala JMO (Jugoslovenska muslimanska organizacija).⁵⁷⁰ Jevđević je smatrao i tako pisao da ... *ideja Bosne ne postoji u narodnoj duši, njene tobožnje istorijske granice ne donose nam nikakvih naročitih koristi, ona ne predstavlja nikakvu privrednu jedinicu, ni saobraćajem povezanu celinu*.⁵⁷¹ One Muslimane što su se izvan JMO-a opredjeljivali za autonomiju Bosne i Hercegovine Jevđević je kvalifikovao kao pristalice *isključivog negativnog separatizma*. Taj separatizam, kako on piše, *kod većine Muslimana jači je i presudniji od svih idejnih i partijskih opredeljenja*.⁵⁷² Samo parcelizacijom Bosne i Hercegovine, kako piše Jevđević, može se ubrzati *amalgamisanje muslimana sa srpskim, odnosno hrvatskim nacionalnim elementima*. On je isticao da ... *apsolutna većina bosanskog islamskog elementa nema nikakve svesti o svom nacionalnom jedinstvu sa Srbima i Hrvatima...* Jevđevićeva je ocjena da su se bosanski Sloveni, *prihvatajući vjeru osvajača, ogradili kineskim zidom od svakog uticaja srpske i hrvatske kulture, a cio njihov kulturni i duhovni život ostao je u okviru islama...*⁵⁷³ Nacionalna isključivost Dobroslava Jevđevića do krajnosti je iskazana u okviru četničkog pokreta u kojem je imao istaknutu ulogu u toku Drugog svjetskog rata.

Do početka toga rata dugo je živio u Novom Sadu, kao rukovodilac *OR-JUNE* i u tom svojstvu napisao i objavio i ovo: *U interesu države i nacije svi patrioti moraju forsirati uništenje stranačkih formacija u Jugoslaviji sa svim sredstvima. Jedina snaga koja to može postići, jedini pokret kome je to vrhovna*

570 Izjava Džefera Kulenovića, članka JMO nakon ubistva Mehmeda Spahe, *Politika*, br. 11292, 7. XI 1939.

571 D. Jevđević, *56-to pismo prijateljima, Bosanski Srbi i autonomija Bosne*, Memoar o nacionalnim i raznim elementima politike M. Spahe. Štampano kao brošura bez oznake mjesta i godine izdanja, str. 15.

572 Isto, str. 9.

573 Isto, str. 5.

569 Nusret Šehić, *Četništvo u BiH, 1918-1941*, ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 27, Sarajevo, 1971.

dužnost jest naš nacionalistički pokret. Treba iskoreniti iz svakog čistitog jugoslovenskog građanina svaki stranački osećaj.⁵⁷⁴

BIRČANIN HVALI JEVDIČIĆA. - Ilija Trifunović-Birčanin i Dobroslav Jevđević u djelovali i u istočnoj Hercegovini. Prvi u svojstvu komandanta zapadno-bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda. On u jednom izvještaju Mihailoviću hvali Jevđevićev doprinos prevazilaženju krize četničkog pokreta u Hercegovini. Kriza je nastala nakon pogibije Boška Todorovića, komandanta operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine u februaru 1942. godine. Poginuo je pri napadu partizanske jedinice na njegov štab. U četničkoj arhivi pronađen je Todorovićev izvještaj Mihailoviću o sporazumu i saradnji sa Italijanima.⁵⁷⁵ Na osnovu toga izvještaja napisan je letak⁵⁷⁶ i distribuiran u javnost. U njemu piše kako je *Todorović zastupao majora Jezdimira Dangića, komandanta bosansko-hercegovačkih četničkih odreda, koji nije mogao doći. S italijanskim komandantom Nevesinja i sa obavještajnim oficirima njihove divizijske komande u Mostaru na sastanku održanom na poljoprivrednom imanju kod Nevesinja sklopljen je sporazum o saradnji lokalnih četničkih jedinica sa Komandom talijanske alpinske divizije "Taurinense" u Mostaru. U razgovoru su učestvovali Dobroslav Jevđević, M. Petković, kapetan D. Salatić, P. Samaradžić i još nekoliko lokalnih četničkih vođa.*⁵⁷⁷

Od pogibije Boška Todorovića, iza koga je broj četnika sveden na 350 boraca, do Birčaninove pohvale Jevđevića za zasluge u konsolidovanju hercegovačkih četnika protekla su nepuna dva mjeseca. Birčanin obavještava Dražu da je Hercegovina za to vrijeme, zahvaljujući Jevđeviću, *radikalno očišćena od partizana.* Dodaje da poslije izvršene smotre po srezovima može konstatovati da u Hercegovini *raspolaze sa imponantnom snagom od preko 8.000 dobro naoružanih, dobro komandovanih i disciplinovanih četnika.* Zbog izvanrednih zasluga za napredak četničkog pokreta Birčanin je unaprijedio Jevđevića u čin vojvode.⁵⁷⁸ U taj čin unaprijedio je još i popa Perišića sa imenom Radojica, te seljake Savu Kovača i Petra Samaradžića.

Taj pop Radojica Perišić i seljak Petar Samaradžić kao vojvode potpisnici su - u ime štaba Vojno-četničkih odreda Nevesinje i Gacko - letka *Srpskim četnicima.* Uz njih je taj letak potpisao i *Nacionalistički politički poverenik* Dobroslav Jevđević.⁵⁷⁹ Tekst toga letka, štampanog bez datuma i mjesta porijekla, glasi:

574 D. Jevđević, *Izabrani članci*, Novi Sad, 1925., članak *Orjuna i Partija*, str. 82 i 83.

575 VII. Ča, k. 238, reg. br. 3/10.

576 VII. A NOR, k. 1708, reg. br. 9/1-3.

577 Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 2, dok. br. 18.

578 Zbornik NOR-a, NOR-a-TXIV-1-dok. br. 120, 418-420.

579 Draža je na suđenju u Beogradu 1946. godine izjavio da je uz oružje od vlada saveznika dobio i novac, koji je dijelio komandantima u Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori. Davao ga je i Jevđeviću, kako kaže, za nabavku hrane. *Ja sam živio u uverenju da on ima magacine hrane, ali on je primljeni novac zadržavao za sebe da ga upotrebi za pripremanje izbora posle rata. Kad sam to saznao, nisam mu više davao novac.* Dokumenta, III, 2220.

Na osnovu sporazuma, koji smo sklopili sa armijom Kraljevine Italije u svrhu zajedničkog pobijanja komunističkih zlikovaca, koji uništavaju živote i imanje srpskoga naroda saopštavamo vam:

Odustanite od svakog sukoba sa italijanskim trupama, koje operiraju u zoni Čajniče, Goražde, Kalinovik i Foča.

Svi koji ste bili nasiljem ili terorom prisiljeni, da se pridružite partizanskim zlikovcima, likvidirajte tuđince komesare i na čelu sa svojim domaćim prvacima pod oružjem prijavite se najbližem talijanskom komandantu; vaši životi i imanja su vam zagarantovani, a vi ćete zajedno sa oružjem biti uvršteni u nevestinjskogatački štab vojničkih dobrovoljačkih četničkih odreda.

*Italijanska armija vam garantuje, da niko neće odgovarati, za događaje iz doba ustanka, da vam ustaši i suckori ne mogu ništa učiniti a vi ste dužni sa svojim oružjem čuvati red, mir i poredak u svom kraju i uništavati partizanske zlikovce, koji su preglu da unište srpski narod.*⁵⁸⁰

OBUZET MRŽNJOM PREMA MUSLIMANIMA

Kakva je uloga, u pripremi Četvrtе ofanzive i u toku same ofanzive, vašeg delegata Dobroslava Jevđevića? - pita predsjednik suda Dražu Mihailovića na suđenju ravnogorskom pokretu u Beogradu 1946. godine.⁵⁸¹ *To je bio jedan nesređeni tip čoveka koga niko nije mogao obuzdati. Radio je šta je htio. On odlazi u Sušak, podnosi izvještaj i njegovi su izvještaji često mogli biti korisni, ali celokupan rad bio je veoma štetan. U pogledu obavještajne službe mogao je da bude koristan, ali u pogledu njegovog rada bio je vrlo nesrećan po organizaciju - odgovorio je Draža.*

Na pitanje predsjedavajućeg sudskog vijeća da li je Jevđević obavijestio Dražu o svojim pregovorima sa Italijanima da je izdejstvovao kod italijanskog generalštaba učesće četničkih jedinica u Četvrtjоj ofanzivi, Draža je dopunio svoje negativno mišljenje o tom svom bliskom saradniku. *Njega sam smatrao*

580 Dobroslav Jevđević je rođen u Prači (Rogatica) 1898. godine. Kao član JNS (Jugoslovenske nacionalne stranke) i četničke organizacije prije rata više puta biran za poslanika za rogatički i novosadski srez. On je u više navrata svojim lecima sugerisao seljacima da po ugledu na Seljačku slogu u Hrvatskoj i sami stvaraju slične organizacije, te da stvaraju svoj poseban fond za pomoć u siromašnim godinama. Takođe ih je upozoravao kako treba da postupe u slučaju plijenjenja imovine na osnovama seljačkog dugovanja. Nakon aprilskog rata pobjegao u Budvu odakle je u jesen 1941. godine došao u Split, povezao se sa Ilijom Trifunovićem - Birčaninom i sa njim organizovao saradnju četničkih jedinica sa italijanskim okupacionim trupama. U proljeće 1942. godine Draža ga je imenovao za političkog delegata Vrhovne komande JVUO za saradnju sa Italijanima. Poslije kapitulacije Italije u tom svojstvu produžio rad sa njemačkim vojnim vlastima. ABH FDR, Pov. D. Z. br. 3884/36, od 10. VIII 1936. i Pov. D. Z. br. 1774/36, od 20. IV 1936.

581 Dokumenta, str. 307.

*uopšte kao veoma rđavog čoveka koji radi svašta. Učinio sam najveću grešku što ga na neki način nisam uklonio. Ali nisam mogao. Trebalo je ipak na drugi način. On mi je napravio najviše malera celoj organizaciji u pogledu svega onoga što je radio.*⁵⁸²

Jevđevićeva mržnja prema Muslimanima, netrpeljivost i nacionalna isključivost došli su do najpotpunijeg izražaja i četničkoj organizaciji. Kao jedan od najistaknutijih pripadnika prijeratnog četničkog udruženja u Bosni i Hercegovini on je kao visoki dužnosnik mogao još šire da ispolji neobuzdanu prirodu svoje štetnočinske djelatnosti i za ravnogorski pokret - kako je to izjavio Draža Mihailović. Napose aroganciju i samovolju. Evo kako on u objavljenom proglasu govori o kukavičkom povlačenju četnika iz jedne oružane borbe sa partizanima. *Treći put u kratkom roku mi smo osramotili naše zastave i našu slavu i srpsko ime. Uprkos junaštvu, te herojskom držanju naročito bosanskog bataljona Rogatičke brigade i II. nevesinjskog bataljona, većina trupa je kurvanjski pobjegla sa bojnog polja ispred neprijatelja, brojno slabijeg, slabije naoružanog, ne zaustavivši se nakon 30 km sve do Blagaja. Tim smo u času, kada su partizani upućeni na sve strane, pomogli neprijatelju, a osramotili se pred Talijanima i Hrvatima za sva vremena.*

Prilikom posljednjih nedelja ispoljile su sve gadosti i slabosti naših pojedinaca i pojedinih redova. Jedni su klevetali oficire, drugi su preuveličavali snage neprijatelja, treći su siti i pijani bježali ispred golih i bosih, gladnih i žednih dalmatinskih kukavica, četvrti su zanovijetali da neće ići u akciju bez talijanske vojske. Što god im se više činilo oni su bili bezobrazniji. Davali smo dvostruke obroke, kupovali smo za posljednje novce odijelo i obuću, sve je to bilo uzalud.

Oni koji su bili junaci u pljački i klanju žena bili su kukavice čim je prva puška pukla. Kukavice upropašćuju sva ona divna dela junaštva koja počinise Srbi heroji u dve godine rata, pa izazivaju da dođu Nemci i Ustaše u naše krajeve, da gone partizane i utru ime Srbino.

PERSONA GRATA KOD ITALIJANA

Još spočetka rata, odmah takoreći, Dobroslav Jevđević je uputio predstavku italijanskim okupacionim trupama s pozivom da okupiraju područje Istočne Bosne kako bi se onemogućio teror ustaškog režima nad Srbima.

Borbena neaktivnost ravnogorskih jedinica protiv okupatora i saradnja čelnih ličnosti četničkog pokreta sa okupacionim formacijama zaokuplja pažnju i u prepisci predsjednika izbjegličke vlade Slobodana Jovanovića sa ministrom inostranih poslova Ninčićem. Predsjednik svom ministru dostavlja

17. I 1943. telegram koji je njemu stigao iz Madrida 25. XII 1942. od tamošnjeg jugoslovenskog poslanika. *Imam čast da vam dostavim poruku koju mi je Isak Koen dostavio od novinara i vode Sokola Grdića. Od Koena dobio sam izvesna obaveštenja od kojih vam šaljem o bivšem narodnom poslaniku i nekada istaknutom radniku u pokretu ORJUNA Jevđeviću. Ta obaveštenja Grdić je dobio od samoga Jevđevića. Prema tim obaveštenjima, Jevđević je vođa jedne grupe četnika. On ga je video u Abaciji. On je persona grata kod Italijana, kreće se u italijanskim automobilima, prate ga italijanski motociklisti, otseđa u najboljem hotelu 'Palma'. On je održavao konferencije, a pored njega nalazi se jedan pukovnik i jedan mladi, čovek bez ruke, čije ime nisam mogao da saznam. Svi ga zovu vojvoda, to je Birčanin - izgleda da je posle Jevđevića najstariji. Prema istom obaveštenju Jevđevića podržavaju Italijani, daju mu novac, oružje, hranu, odeću, jednom rečju sve. Moj informator poslednji put video Jevđevića i razgovarao s njim u avgustu. Na pitanje moga informatora kako general Mihailović gleda na njegovu akciju, Jevđević je odgovorio da je sa Čičom, kako iz milošte naziva generala Mihailovića, imao više sastanaka i da je s njim u vrlo dobrim odnosima. Dodao je kako je general Mihailović kazao kako on ne gleda sredstva Jevđevića niti ko ga pomaže, jer je danas glavno boriti se protiv ustaša i partizana. Kad je moj informator zapitao Jevđevića ko ga snabdeva oružjem, odgovorio je da mu ga dostavljaju Englezi iz Kaira avionima. Jevđević se mome informatoru hvalio da bi za tri dana mogao da oslobodi Sarajevo kad ne bi morao da zazire od Nemaca. Govoreći o sektoru svojih operacija Jevđević je rekao da su sva brda oko Sarajeva u njegovim rukama i kazao je da svojim četama operiše samo na teritoriji ustaškoj, a ne i tamo gde su Nemci. Napomenuo je da je Foča oslobođena 11. februara. S obzirom na ova obaveštenja, u svetlosti obaveštenja koja vi imate, moći ćete proveriti njihovu tačnost i vrednost. Međutim, postoji jedna činjenica koja po mome mišljenju vredi vaše osobite pažnje. Kako mi moj informator reče, napred izraženi momenat da ga engleski avioni snabdevaju oružjem i da je Mihailović potpuno saglasan s njim, Jevđević obilno iskorišćava u svojoj propagandi po selima. Stoga ukoliko ove činjenice ne bi odgovarale pravom stanju stvari i ne bi bile u skladu sa interesima oslobodilačke borbe u zemlji, čini mi se da bi bilo celishodno da se preko naših službenih emisija u svetu i zemlji dostavi odgovarajuće obaveštenje.*

Pismo je upućeno na Ninčića dok je ovaj obnašao funkciju ministra spoljnih poslova Kraljevske izbjegličke vlade.

Mostar pod Italijanima, ustašama i četnicima

HRVATSKE VLASTI U - KASARNAMA

Četničkim odredima pod Dražinom komandom pružala je političku podršku izbjeglička kraljevska vlada u Londonu. Zalagala se i postizala kod britanske vlade da im se pruži pomoć u vojnoj opremi i naoružanju.

U odnosu prema katoličkim Hrvatima može se govoriti samo o predstavnicima Hrvatske Državne vlasti i vojske, jer katoličkog stanovništva u ovim krajevima i nema. Te predstavnike narod direktno omalovažava i ne obraća im se ni po kakvom pitanju. Hrvatska ima u Hercegovini pet garnizona regularne vojske sa svega hiljadu ljudi i desetak žandarmerijskih stanica. Ta trupa nikad ne napušta kasarnski krug i predaće se prvome ko to od nje zatraži.⁵⁸³

U pešči DM od 29. avgusta 1944. piše: *Mobilizite sve snage Hercegovine i nastavite svim silama da tučete 29. diviziju koja je sada usamljena. Vrlo je važno da što pre razbijete 29. diviziju... Zapamtite glavno je tući komuniste i to kod vas u prvom redu 29. diviziju, ponavljam 29. diviziju treba što pre razbiti i uništiti.⁵⁸⁴*

Riječ je o 29. hercegovačkoj NOU diviziji.

MOSTAR RASPOLUČEN NA DVA DIJELA

Došao je čas da se i vi oslobodite komunističke more i terora, da prestane tortura ološa koji naočigled nesposobnih hrvatskih vlasti tiranizira pošten svijet. Obračunavajući se sa njihovim bandama mi ćemo obračunati i sa njihovim intelektualnim pomagačima. Posle pobjedonosne završne akcije, naše oružane snage će da stave pod svoju kontrolu komunističko kretanje u našim zonama.⁵⁸⁵

Hercegovina je za NDH predstavljala veoma važno ali i posve složeno i osjetljivo područje njenog djelovanja. Vlada te ustaške države nije tamo mogla ostvarivati punu upravnu kontrolu. Sve se prelamalo kroz život Mostara. Taj grad je bio raspolučen na dva dijela. Na desnoj zapadnoj obali Neretve ustaše su smatrali da imaju svoju vlast. Ali su se i sami morali ponašati po zahtjevima italijanske kontrole. Saglasno naredbi komande okupacione uprave ustaše nisu smjeli nositi oružje.

583 Ča, k. 274, reg. br. 12/2, izv. P. Bačovića u julu 1942.

584 VII, ČA, k. 205, reg. br. 28/3.

585 Arhiv Hercegovine Mostar, ZUD, U/D/K2-74.

Na lijevoj obali, opet, pod nadzorom Italijana, krstarili su četnički odredi. Proglasom okupacione uprave propisano je ponašanje Mostaraca: *Kuće iz kojih bi se pucalo na oružanu snagu ili građanske vlasti biće odmah porušene. Na slučaj pobune u Mostaru, bit će bezuvjetno streljano 300 osoba iz Mostara, a koji se nalaze u koncentracionim logorima.*

Vlada NDH je preduzela akciju radi postizanja dogovora sa četničkim grupama u Hercegovini.⁵⁸⁶ Htjela je da izvrši penetraciju i u ovim područjima.

Dr. Vjekoslav Vrančić je bio Pavelićev povjerenik kod II italijanske armije. U tom svojstvu on je u ožujku 1942. godine preduzeo akciju za postizanje, poput onih u Bosni, sporazuma sa četničkim predstavnicima u Hercegovini. Ta inicijativa je vođena sa znanjem njemačkih i italijanskih vojnih vrhova u NDH. Za nju su znali opunomoćeni generali Edmund Glezi i fon Horstenau, te komandant II italijanske armije general Mario Roatta. Pavelić je uputio Vrančića u italijansku okupacionu zonu. Dao mu je *dalekosežna punomoćja u korist srpskog stanovništva*. Uz njih i pravo da u širokim razmjerima provede osnovna postavljenja i da ispravi pogreške. Vrančić je u nekim krajevima uspio da pridobije pojedine ustaničke vođe i njihove pristaše da obustave akcije i priznaju NDH, ili je, kako se kaže u dokumentu, *barem uspio da nahuška jedne na druge.*

Još prije toga Vrančić se sastajao sa Dobroslavom Jevđevićem i Radmilom Grđićem u Splitu. Tamošnjim razgovorima je bio nazočan i italijanski obavještajni oficir Metais, pa je Jevđević zatražio razgovor sa Vrančićem *na samo*. Sada su, u ožujku 1942. ti kontakti nastavljeni u Mostaru. Uz Jevđevića i Grđića susretima se pridružio i četnički vođa u Hercegovini Nikola Kraljević.

Ubrzo je u građanstvu, u atmosferi neizvjesnosti, vladao strah od opšteg pokolja. O tome piše i pukovnik Šarnbek: *Kod pučanstva uzbuđenje i krajnja zabrinutost jer četnici proturaju vesti da im je od strane Italijana obećan Mostar i da će u njemu dobiti ista prava kao u istočnoj Hercegovini, pa čak preuzeti vlast. Tvrdi da su samo pod tim uslovom pristali na borbu protiv partizana sjeverno od Mostara. Kod pučanstva ovo izaziva strah od opšteg pokolja pod lozinkom 'Krivi za krive' ali i 'Pravi za prave'.⁵⁸⁷ Psihoza 'bolje partizani nego Italijani i ustaše', usled ovoga svuda naglo uzima maha.⁵⁸⁸*

Tih dana se u gradu i široj okolini razmjestilo, dolazilo i odlazilo kanjonom Neretve ka sjevernoj Hercegovini desetak hiljada hercegovačkih, crnogorskih i bosanskih četnika. U tom trenutku, 21. februara 1943. godine, vojvoda Dobroslav Jevđević se obratio već citiranim proglasom građanima Mostara. Naspram Jevđevićevog uspostavljanja kontrole u našim zonama Mostarcima se, dan kasnije, putem razglasne stanice obratio ministar u vladi NDH dr.

586 E. J. Butić, *Četnici u Hrvatskoj*, Zagreb, str. 248.

587 ZB, IV/10, dok. 348.

588 ZB, IV/10, dok. 349.

Vjekoslav Vrančić. Učinio je to mimo znanja Italijana. Iz njegove poruke su građani čuli da u Hercegovini neće biti četnička nego ustaška vlast. Za koji dan, rekao je on, u Mostar će ući njemačke i hrvatske oružane snage.

Na poruke ministra Vrančića sutradan se ponovo oglašio vojvoda D. Jevđević. U svojstvu delegata Vrhovne četničke komande, potpisao je letak upućen *Stanovništvu Hercegovine* povodom govora ministra u vladi NDH Vrančića. *Dok naše trupe ginu i vode borbu, ministar Vrančić u Mostaru govori gluposti. Utvrdjemo jednom za svagda, da je za Mostar i zonu jedini odgovorni faktor Italijanski general Komandant mesta i samo njegove izjave imaju važnosti.*

Mi imamo jasan sporazum sa italijanskim carstvom, pa zato nema uopšte nesporazuma. Vojnici će i ubuduće vršiti svoju dužnost a građani mogu biti potpuno mirni. Gospodin Vrančić bi mnogo bolje uradio kad bi došao u komandu četnika da vidi masu partizana zarobljenih od kojih su 90% Hrvati, pre domobrani. Delegat komande četnika Jevđević.⁵⁸⁹

U toku rata mostarski antifašisti su izvodili atentate na četničke, ustaške i velikosrpske političke prvake Radmila Grdića, Stjepana Barbarića i Sulejmana Bašagića. Od ovih ilegalaca je napadnut i organizator hercegovačkih četnika Dobroslav Jevđević. On je uveče, 29. maja 1942. godine, sjedio sa dvojicom građana na terasi hotela *Neretva* u Mostaru. Za susjednim stolom su dežurala trojica karabinjera koja su mu dodijeljena kao pratnja. Na njih su, dva i po sata iza ponoći, bačene dvije ručne bombe. Kako je 6. juna pisao podžupan, *jedna od bačenih bombi je eksplodirala kod stola za kojim su sjedili italijanski karabinjeri, a druga kod točka italijanskog samovoza koji se nalazio baš pred stolom za kojim je sjedio Dobrosav Jevđević.* Od bombi, nekim čudom, niko nije poginuo niti je bio ozlijeđen, ali u pucnjavi pored hotela bio je ranjen jedan građanin. I dok se sa italijanskim časnicima razgovaralo o mjerama koje bi trebalo žurno poduzeti na jednom je u neposrednoj blizini potpisanog eksplodirala još jedna, tj. treća bomba. Od njene eksplozije ranjen je Stjepan Sasa, koji je tokom noći umro u talijanskoj vojnoj bolnici. Jevđević je opet sačuvao glavu.⁵⁹⁰

“CVEĆE I LJUBAV”

PREKRIVENI “STRAHOM I NEIZVESNOŠĆU”

U mostarskim previranjima je aktivni sudionik i vojvoda Dobroslav Jevđević. Bilo u svojstvu delegata Ministarstva Jugoslovenske vojske u otadžbini i njenog načelnika Draže Mihailovića ili delegata Vrhovne komande, kako se često potpisivao na lecima, proglasima i naredbama namijenjenim *stanovniš-*

589 Muzej Hercegovine, ZID/K 1-32.

590 Arhiv Hercegovine, Mostar. ZUD, UD/k. 39-2150.

tvu Hercegovine i Istočne Bosne. Njegovo javno obraćanje je upravljeno na žiteljstvo pojedinih gradova i njihove okoline, primjerice Mostara sa okolinom. Više puta se oglašavao užim dijelovima toga stanovništva, posebno *Srbima Hercegovine i Bosancima.*

Različiti su povodi te njegove komunikacije koja je najčešće štampana u obliku letaka i proglaša. Otpremena je na sva područja do kojih je mogla stići u istočnoj Hercegovini. Često je bila i u funkciji međusobnog ispomaganja jedinica koje su išle iz jednog područja u drugo, naročito tamo gdje je neopodno podstaknuti razmah pokreta, ili gdje ga je trebalo oporaviti nakon kriza u koje su njegove formacije zapadale. Tako je potkraj 1942. godine približno 3.200 hercegovačkih i istočnobosanskih četnika došlo u područje Kninske krajine i južne Like kako bi ojačali poljuljane četničke redove u Hrvatskoj.⁵⁹¹ Tamo su oni ostali do marta 1943. godine. U zajednici sa ‘domaćim’ četnicima, a u saradnji sa italijanskim okupatorom, počinili su mnoge zločine, pa i masovne pokolje, najviše hrvatskog stanovništva, razarali njihove domove i kulturnu baštinu. *Rastrojstvo većeg dijela četničkih formacija u Hrvatskoj nastaje odmah nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine. Još ranije, u prvoj polovini te godine, četnici su doživjeli takve vojne poraze od partizana da je rapidno opao njihov uticaj izvan Srbije.*

U Hrvatskoj će se četnici oporaviti tek krajem 1943. i u početku 1944. godine nakon uspostavljene saradnje s njemačkim formacijama. Stoga Dinarska četnička oblast reorganizuje oružane jedinice i pokriva cijelu oblast sa šest korpusa od kojih je samo u Hrvatskoj u dva dalmatinska i lička korpusa pripadalo 7.760 četnika.

Jedan od povoda za obraćanje vojvode Dobroslava Jevđevića stanovništvu Mostara i Hercegovine bio je u *pobedonosnom povratku naše kombinovane bosanskohercegovačke divizije sa tromesečnog pohoda, kakvim bi se mogle ponositi operativne vojske svih vremena i svih naroda.* Te su bile pod komandom majora Petra Bačovića, a sastavljene su, kako piše u tom letku, *iz brigada: trebinjske, ljubinjske, bilećke, rogatičke, nevesinjske, gatačke, srebreničke i stolačke.* Navodi da su ukupno brojale *tri hiljade junaka, koji će svoj pohod upisati uz srpske podvige iz balkanskih i svetskog rata, kao najlepší primer junaštva, požrtvovanosti, pregalaštva, izdržljivosti i svih ostalih vojničkih vrlina. Za dvadeset dana divizija je imala trideset i osam borbi i bitaka; nikad nije ustuknula i uvek je pobedila,*

591 *Većinom je to po hrvatskim selima s brda s dola skupljeni ljudski materijal najtarenije provenijencije. Bogatiji seljaci, koji vole uniformu ili od državnih vlasti trebaju neku pomoć i od svojih vođa kakvu intervenciju kod bana i sudova, što naravno odmah u te redove privlači i siromašne seljake i seoske proletere, ukoliko se tu ne radi o najgorim seoskim olovu, što redovito također nije izuzetak nego možda još više pravilo... Danas su to pod firmom ‘narodnog jedinstva i državne cjeline’ plaćeni i svakojako privilegirani borbeni odredi... oboružana avangarda (režima) koja se samo po uniformama i nešto civilnijim uslovima života razlikuje od bratijalne državne sile u... kasarnama, iz čega ne sledi da i avangarda nema svoje kasarne... Javna (je) tajna da režim tu svoju avangardu organizira i sprema za (i) za slučaj rata. August Cesaec 1934. godine o četnicima u Hrvatskoj.*

iake je neprijatelj uvek bio brojem nadmoćniji. Divizija je prevalila tri stotine kilometara, dok je stigla braći srpskim četnicima iz Dinare. Pošto je očistila celu severnu Dalmaciju, Liku i deo zapadne Bosne od ustaško-komunističkih bandi, ubeleživi zlatnim slovima u istoriju srpske vojničke slave imena: Gračac, Strmi- ca, Tiskovac, Vrlika, Srb, Dinara na prvi glas, da je podmukli neprijatelj bežeći od njenih udarača krenuo na Hercegovinu, divizija se forsiranim marševima od mora preko Šestanovca uputila Mostaru. Taj povratak je silna pesma izdržljivosti mora preko Šestanovca uputila Mostaru. Taj povratak je silna pesma izdržljivosti mora preko Šestanovca uputila Mostaru. Pod neprestanim borbama divi- i junaštva naše revolucionarne narodne vojske. Pod neprestanim borbama divi- zija je za pet dana stigla do Širokog Brijega prevaljujući dnevno preko trideset kilometara. Partizanske horde okupljene u diviziji Vice Buljana uništene su u pet teških borbi, ostaviši na bojnopolju na stotine mrtvih zločinaca. Izginuli su mnogi politički komesari, zaplenjen ratni materijal i oružje, te divizijska zastava. Buljan se je spasio kukavnom bekstvom sa svega oko tri stotine partizana. Među mnogobrojnim zarobljenicima divizija je u partizanskim redovima pohvatila i sedam stotina hrvatskih domobrana, koji su se sa pukovnikom Binderom kod Teslića predali partizanima. Komandant divizije major Bačović, poklonio je slobodu svim hrvatskim vojnicima i uputio ih njihovim kućama. Da bi istakao razliku između plemenite srpske duše i krvničkih i prljavih ustaških hordi, koje poklaše nevini Srpski narod, komandant je prolazeći kroz čisto hrvatske krajeve koji su dali najviše ustaških razbojnika zabranio da se takne i jedno čeljade, da se uništi i jedna kuća, hranu zaplenjenu od partizana delio je sirotom stanovništvu... Time su naterali na poštovanje i svoje protivnike. Ceo narod im duguje večitu zahvalnost. Vojvoda Dobroslav Jevđević poziva svu braću i sestre da ih na povratku kućama dočekaju cvećem i ljubavlju, koju su zaslužili.

Umjesto cveća i ljubavi u većini stanovništva Hercegovine, napose Mostara i okoline, nastali su strah i neizvesnost. Mnogi Srbi, ali gotovo i svi ljudi iz nesrpskog naroda, nisu verovali ovakvim lećima i proglašima. Pogotovo preuveličanim bojnim uspjesima i blagostima u postupanju prema hrvatskom žiteljstvu. Iako su među njima postojala suprotstavljena politička usmjerenja - proustaška, proitalijanska, pročetnička i antifašistička - kod njih su u živom sjećanju otprije iz prve polovine 1942. godine, ocjene i pisanja Gorskog štaba četničkih odreda Hercegovine kako *toj komandi pada u oči da je Mostar leglo razbojnika i ubica srpskog naroda*. Zaprijetio je, štaviše, da će sa svojim hrabrim odredima skorih dana posetiti Mostar, razoriti razbojnička legla, i nijedan zlikovac, atentator ni palikuća neće nam izmaći makar se krili po mišjim rupama.

Zato su građani bili uznemireni pred opasnošću koju donose četnici svojom pojavom i masovnim dolaskom na ove prostore. Znali su da svaki njihov dolazak donosi ubistva, paljevine, progone, pokolje i pljačku pod izgovorom *osvete za počinjene zločine prema Srbima*. Iz Vojnočetničke komande mostarskog sreza otpremaju i letak sa porukom *Stanovništvu grada Mostara i okoline*. U njemu se priznaje da u poslednje vreme, naročito od pre nekoliko dana, kruže razne alarmantne vesti, koje su poremetile mir izvesnog dela građanstva. U vezi sa dolaskom srpskih četnika u našem gradu, kod izvesnog dela stanovništva,

izazvan je strah i stvorene iluzije o nekakvom klanju mirnog i dobronamernog stanovništva. Šta više, imamo obaveštenja da pojedini građani i ne provode noći kod svojih kuća, već se sklanjaju kod svojih suseda da bi izbegli nekakav pokolj.

Zato se u letku opovrgavaju ove vesti koje protura najzlonamerniji elemenat i neprijatelj ma kakve saradnje, tolerancije i pacifikacije ovog kraja. Ove vesti nemaju nikakvog oslonca kako u samim faktima tako ni u osnovnoj ideji vojnočetničkog pokreta, niti se pojedini nerazboriti slučajevi smeju uzimati kao izraz raspoloženja srpskih četnika prema jednom delu naroda. Ove vesti zlonamerno protura onaj grešnik i izdajnik koji zaista u jakom četničkom pokretu vidi jednog zakletog neprijatelja, koji nema milosti prema takvom elementu. Pojava četnika za takve izdajice znači najskorija smrt.

Pa se objašnjavaju razlozi pojave srpskih četnika. Ona je izazvana potrebom zaštite srpskog naroda u ovim krajevima Otadžbine gde je srpski elemenat nastanjen i gde je preživio i preživljava golgotu poznatu čitavom čovečanstvu pa je prema tome pojava srpskih četnika u gradu Mostaru i okolini izazvana potrebom koju nalažu srpski narodni interesi u ovom momentu. Nema razloga da zadire ma ko od pojave srpskih četnika... koji su organizovana vojska i kao svaka vojnička formacija prožeta je disciplinom i osećajem odgovornosti. Nema razloga da ma ko u njoj gleda neprijatelja verske ili nacionalne pripadnosti i osećaja, niti se sme zavoditi zlonamernim tendencijama, bez stvarnog obaveštenja o stanju stvari. **SRPSKIM ČETNICIMA SE NE ŽURI DA ISKALE GNEV NAD KRIVCI- MA, KOLIKO SE GREŠNICIMA ŽURI DA IZBEGNU ZASLUŽENU KAZNU.** Pravedna i zaslužena kazna stiće će svakog bez obzira na mesto ili vreme i neće je izbeći niko ko je zaslužuje ma kakvu odoru nosio, ma kako menjao mesta stanovanja i menjao svoje ime. Milosti za krivce neće biti.

Prijetnja zaslužnom kaznom je u ovom letku izrečena i svima onima kojima je danas ostalo jedino sramno oružje da stvaraju metež i zabunu da bi na taj način odgovili datum narodne osude, koja neće mimoći nijednog izroda bez obzira kojoj veri ili naciji pripadao. Pozvano je stanovništvo grada Mostara i okoline da bez trunke bojazni ili neizvesnosti gleda u sutrašnjicu. Jer srpski četnik neće nevinom krvlju krvaviti svoje ruke niti skvrnuti svoje sveto oružje. Niti će zaslepljen ma kakvim materijalnim dobrom zaboraviti na slavnu prošlost, srećniju budućnost i istorijsku odgovornost svoga naroda.

ZAJEDNIČKI INTERESI ČETNIČKO-USTAŠKE SARADNJE

Postoji više činilaca značajnih po uticaju na promjene u četničkom pokretu i njegovo zbližavanje sa okupacionim formacijama i kvislinškim vlastima. Neki od njih tiču se zajedničkih interesa četničko-ustaške saradnje. Osim svih drugih, koji su iskazani u ovom radu, među primarnim je ideološki razlaz četničkog i partizanskog pokreta. Uz taj razlaz su neuspjeli pokušaji ravnogorskog vodstva da amputiraju istočnu Bosnu i istočnu Hercegovinu s većinskim srpskim stanovništvom i da ih sjedine sa Srbijom. Među bitne faktore toga zbližavanja i kolaboracije spadaju nastojanja njemačkih i italijanskih okupatora da povežu i organizuju sve antipartizanske snage u borbi protiv sve masovnijeg i jačeg NOP-a predvođenog komunistima. Otuda kontakti i prvi sporazumi između predstavnika vlasti NDH i četnika u Bosni i Hercegovini datiraju potkraj 1941. Naredne, naročito od proljeća 1942., oni su intenzivirani. Na taj način je do kraja 1942. preko 50 četničkih komandanata i političkih predstavnika u Bosni i Hercegovini, uglavnom iz njemačke zone od Drine do Une, u ime Glavnog štaba Bosanskih četničkih odreda potpisalo sporazume o saradnji s predstavnicima vojnih i civilnih vlasti NDH.⁵⁹²

Svaka od strana u toj saradnji, i četnička i ustaška, postizala je tim sporazumima vlastite konkretne interese. Najvažniji je vojni: i jedni i drugi su nakon sporazuma mogli osloboditi do tada među sobom suprotstavljene vojne snage i usmjeriti ih protiv zajedničkog neprijatelja - partizanskog pokreta. Četnici su, uz taj interes, postizali još i materijalni: pomoć NDH da bi ojačali svoje jedinice i političke organizacije. Dobijali su i izvjesnu autonomiju lokalne vlasti na teritorijama koje su držale četničke vojne snage pod svojom kontrolom. NDH je, osim vojnog, imala još jedan, takoreći osnovni interes - uspostavljen nadzor nad četničkim jedinicama kako bi ih, u pogodnom trenutku, mogla lakše razoružati. Četnici se, međutim, nisu striktno pridržavali sklopljenih sporazuma. Kršili su ih već i time što su se koristili svakom prilikom da počine zločine nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, koje je pred naletom četničkog terora bježalo u područja pod nadzorom vlasti NDH ili partizana.

592 U knjizi *Tapia i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1945*, str. 57-60 navedena su imena 49 četničkih komandanata i predstavnika kao i imena i prezimena predstavnika vlasti NDH s područja Bosne i Hercegovine koji su od 27. IV do 12. X 1942. godine potpisali sporazume, a nakon 12. X 1942. bilo je više novih sporazuma i dopuna postojećih. O saradnji u istočnoj Bosni vidjeti: Rasim Hurem, *Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, br. 2, Sarajevo, 1966, str. 285-325.

TRI RAZLOGA ZA ZBLIŽAVANJE ČETNIKA I USTAŠA

Partizani su bili osnovna meta sporazuma između ustaša i četnika

U selu Javorinama, u dolini rijeke Vrbas, stez kotorvaroški, 7. juna 1942. godine održana je konferencija komandanata područnih četničkih odreda. Razmotrena je saradnja s vlastima Pavelićeve NDH. U zapisniku o toku tih razgovora četnički komandant Marčetić je ovako objašnjavao zašto je došlo do tog sporazuma sa vlastima NDH. *Proletos su komunisti napustili položaj koji su držali tokom zime i pošli da teraju naše četničke jedinice, a Hrvati su pošli da pale naša srpska sela; prva potreba je bila da se zaštiti narod. Predsednik vlade u Londonu g. Slobodan Jovanović je rekao PREKO RADIJA da treba čuvati živote naših ljudi. Drugi cilj bio nam je da izvučemo one mnogobrojne Srbe koji su trunuli po hrvatskim tamnicama. Treći razlog je bio pitanje hrane i najzad pored svega toga sada je za nas najvažnije pitanje dobavljanja municije. Ja sam do sada od Hrvata izvukao veliku količinu municije...*

“PARTIZANSKO PITANJE” U NOVOM SVJETLU

... Druga činjenica koja je na prvi pogled uočljiva u situaciji u Hrvatskoj jeste pojava 'partizanskog pitanja' u novom svjetlu. U tom pogledu došlo je do odlučujućeg preokreta u poređenju sa situacijom od prošle zime: ustaško-četnički savez, javno objavljen u 'Obavijesti br. 4 Glavnog štaba Poglavnik'a' razbio je osnovnu tezu ustaške propagande o istovjetnosti četnika i partizana, i zadao jedan od najtežih udaraca samom režimu i njegovom radikalnom 'hrvatstvu'...⁵⁹³

Partizani su bili osnovna meta sporazuma između ustaša i četnika. Njihova borba protiv okupatora je nazivana - lažnom. Do tih sporazuma je došlo u vrijeme kada su partizani trpjeli poraze u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Akademik Enver Redžić⁵⁹⁴ piše da su protiv njih preduzimate okupatorsko-ustaške ofanzive ne zbog svoje tadašnje nego zbog svoje buduće snage. Inicijatori i potpisnici sporazuma namjeravali su da zajedničkim snagama ustaša, domobrana i četnika dotuku NOP i njegove oružane formacije, ali ti ciljevi nisu mogli biti ostvareni. Ustaše i domobrani su držali zaleđe četnicima koji su nastavili nesmanjenu kampanju terora protiv Muslimana. Četnici su, budući kao državljani NDH, prestali da vrše nasilja nad hrvatskim stanovništvom, osim kad ono nije imalo zaštitu hrvatskih i oružanih jedinica, a ustaše im pružale otpor da produže progone i uništavanje Muslimana, da pale sela i uništavaju nezaštićeno muslimansko stanovništvo.

593 Lola Ribar 3. avgusta 1942. piše Titu kao vrhovnom komandantu

594 E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, str. 254.

ZA DRAŽU SE ČETNIČKO-USTAŠKI SPORAZUMI "KAO TAKVI DAJU RAZUMETI"

Sporazum između četnika u Bosni, Hrvatskoj i Lici i Pavelićevih vlasti svakako je neželjena posljedica nasrtaja na četnike i JVO (Jugoslovensku vojsku u otadžbini) i da se kao takva razumeti...⁵⁹⁵

Nerijetko se u četničkim glasilima, ponajviše u lecima, nailazi na tvrdnje kako se partizani sporazumijevaju sa ustašama. Čak su izmišljeni podaci o jedinicama i područjima u kojima je, navodno, uspostavljena kolaboracija oružanih formacija NOP-a sa vojnim postrojbama NDH. Ta je propaganda provedena izvan njene osnovne postavke da su ustaše prevladavajući elemenat u partizanima, koje vode frankovci, šokeci i Hrvati razbojnici.

Tvrdnje i vijesti o partizansko-ustaškoj saradnji svjesno i namjerno su proturane da bi se odvratio srpsko stanovništvo od partizanskog pokreta. U isto vrijeme, mimo javne pažnje te propagande, postizani su i zaključivani sporazumi o saradnji četničkih odreda, brigada i korpusa sa domobranskim i ustaškim formacijama. Kao i u nizu drugih, i u ovom se primjeru potvrdilo da se protivniku pripisuje vlastita praksa. Pogotovo ona koja bi mogla naići na najširu osudu u narodu. Stoga se i nakon uspostavljanja četničko-ustaške saradnje iz svih oblika komuniciranja i dalje napada ustaški režim i NDH, naročito na područjima van domašaja kontrole jedinica potpisnika tih sporazuma.

Širenje i jačanje NOP-a na teritoriju NDH, uz sve krize i teškoće kroz koje je taj pokret prolazio, presudno su inicirali i uticali na približavanje interesa ustaša i četnika. Pri tome su, dakako, značajni i drugi činioci. Jedan od njih je u naporima četničkih grupa da i same prevladaju krizu koja ih je ozbiljno uzdrmala u proljeće 1942. godine.

Pristupajući zaključivanju sporazuma sa ustašama i uspostavljanju saradnje sa okupatorima četnici su iznevjeravali nacionalni interes srpskog naroda. To nije mogla da ospori ni njihova propaganda. Ona je tu kolaboraciju pravdala, pored ostalog, kao uvjetom nacionalnog opstanka srpstva. Nastojala je da širi uvjerenje da četnici koriste okupatore i kvislinge da bi uz njihovu pomoć uništili zajedničkog neprijatelja - partizane. O njima je u njihovim lecima govoreno kao o *provjerenim neprijateljima srpskog naroda*. U skladu sa sadržajima te propagande, uništavanje partizana služi osnovnom interesu - očuvanju nacionalnog opstanka.⁵⁹⁶ Kakav je efekat postizala četnička propaganda takvim tvrdnjama najbolje pokazuje što ona nije prihvaćena u masama ili najširem krugu Srba koji su predstavljali glavnu borbenu snagu NOP-a.

595 Iz Dražine ocjene četničko-ustaških sporazuma.
596 E. Redžić, Isto.

Mihailović je podsticao i odobravao tu saradnju.⁵⁹⁷

Krajem aprila 1942. godine, rukovođeni postupcima generala Mihailovića, četnici su počeli potpisivanje sporazuma sa ustašama. Draža je u ocjeni tih sporazuma rekao da se ta saradnja da razumjeti. Njemu smeta i jedino što ne može odobriti *to je što su dotični četnici dopustili da bude formalan, zvaničan, javan, iskorišćen za ustašku propagandu*. Zato sugeriše da sporazum treba objašnjavati. Taj zadatak prepušta propagandi. Treba napasti ustaše da su oni *iskoristili krajnju nuždu pojedinih četničkih odreda za primirje sa njima i zato od toga naduvali sporazum*. Nije bila riječ o pojedinim odredima, kako on navodi, već o svim četničkim odredima u Bosni i Lici, koji su imali potpisane sporazume sa predstavnicima ustaša i vlasti NDH, u propagandi *Sporazumi se mogu i dezavuisati, u svakom slučaju smatrati učinjenim od neodgovornih, lokalnih ljudi i grupica...*

POMETNJA MEĐU ČETNICIMA PO LONDONSKOM RADIJU Neprijateljska propaganda razvaljuje nikada veću slogu i nikada čvršće jedinstvo između naroda i odreda pod Dražinom komandom (major Ž. Knežević, Radio-London, 29. X 1942.)

Dugo vremena nakon što su Draža i mnogi njegovi komandanti uspostavili saradnju sa italijanskim i njemačkim okupacionim trupama, te ustašama, major Ž. Knežević se u vojnoj emisiji 29. oktobra 1942. godine obrusio na neprijateljsku propagandu. Pripisao je toj propagandi da razvaljuje *nikada veću slogu i nikada čvršće jedinstvo između naroda i odreda naše vojske pod komandom denerala Draže*. Major kaže da ta propaganda *naročito nemačka, nastoji svim silama da unese pometnju među odrede jugoslovenske vojske kojima komanduje najvjerniji Kraljev prijatelj, armijski deneral Draža*. *Prvo su pokušali da ga oglase da saraduje sa Nemcima, ostalim okupatorima, pa čak i sa Ustašama, koji su srpski narod zavili u crno... sada D.N.B. (njemačka novinska agencija - o.a.) saopštava o tobožnjem nesporazumu denerala Mihailovića sa svojim saradnicima i da je čak uputio naređenje da se ne ispunjavaju naredbe Londona i zahtevi engleskih agenata. Sve ovo je potpuno izmišljeno... Jer i neprijatelj zna da se ceo naš narod skupio oko Vrhovne komande Kralja Petra II.*

597 Dok. br. 1, knj. 2, str. 7., iz poglavlja *Nova Jugoslavija* koje je nazvano *Polazno stanovište* u knjizi *Rat i mir denerala - izabrani spisi, istorijski prikaz Draže Mihailovića kao vojskovođe, političara i čoveka*, dvije knjige obima 1100 stranica, priređivač istoričari Milan Vesović, Kosta Nikolić i Bojan B. Dimitrijević, recenzent dr. Đoko Tripković, Beograd, 1999.

“PRIZNAJU VRNOVNIŠTVO NDH I NJEZINOG POGlavNIKA”

Uroš Drenović je prvi četnički komandant koji je 27. aprila 1942. godine napravio sporazum sa ustašama. Draža mu nije zamjerio zbog toga. Nije zamjerio ni majoru Slavku Bjelajcu (u Lici) koji je 17. decembra 1942. potpisao sporazum sa ustaškim predstavnicima. Obavijestio je Draža 8. februara 1943. godine potčinjene: *Bjelajac ne može maknuti bez tetkića. Drenović ide zajedno sa Nemcima i ustašama i Lorković (dr. Mladen Lorković, ministar spoljnih poslova NDH - op.a.) ga hvati.*⁵⁹⁸

Ćitirana Dražina ocjena četničko-ustaškog sporazumijevanja izrečena je u Hercegovini. On je tamo došao na sastanak sa svojim komandantima. Sastanak je održan u Zimonjića kuli kod Avtovca 22. i 23. jula 1942. godine. Tada su komandanti dobili pisanu direktivu, osnove ravnogorskog pokreta, te program izbjegličke vlade i Vrhovne komande. U tom dokumentu iskazan je, maltene, cjelokupan vojno-politički program s posebnim akcentom na odnose sa okupatorima i stav prema komunistima. *Prema okupatoru za sada samo sabotaze i varanje. Prema ustašama borba svim sredstvima, stav je Mihailovića. Prema pripadnicima NOP-a (on kaže prema komunistima), treba pripremiti borbu kao prema najopasnijem unutrašnjem neprijatelju. Ali, samo nekoliko redaka dalje to što je rečeno - porečeno je. Pojasnio je držanje prema ustašama i NDH. Piše da se Sporazum između četnika u Bosni i Hercegovini i Lici i Pavelićevih vlasti mora razumeti.*

Ni Draža ni njegovi komandanti nisu mogli prešutno proći pored tih sporazumijevanja. Smetalo im je što su sporazumi formalni, javni i zvanični. Ustaške vlasti, takođe, nisu ih mogle skriti od najšire javnosti u NDH. Cjelokupni ustaški tisak i radio-postaje u NDH dale su im odgovarajući publicitet. Prvu vijest tamošnja javna glasila primila su direktno iz *Glavnog stana Poglavnika* pod brojem 4 naslovljenu kao *Obavijest o sporazumu organa vlasti NDH sa četnicima u velikoj župi Sana i Luka, te na ozrenskom području*. U obavijesti se navodi četničko uvjerenje da njihovo četnikovanje može poslužiti i biti od koristi prije svakomu nego li samom pučanstvu, koje je snalazilo najveće zlo, kao posljedica nemira i neredovitog života. Naglašeno je i četničko uvjerenje da su od takve situacije koristi imali *agenti Moskve*. Čitaoci štampe i slušaoci krugovala se obavještavaju kako su oni četnici po svojim izlaznicama potpisivali zapisnike u kojima izjavljuju, da priznaju vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao njezini državljani i pripadnici surađuju lojalno i odani su njezinom poglavaru Poglavniku, te privrženost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Istog dana prekidaju sve neprijateljske čine protiv njezinih vojnih i građanskih oblasti. Istodobno izjavljuju svoju pripravnost pobijati svim sredstvima partizansko-komunističke ispaide i u svakom pravcu pomagati državne vlasti u sređivanju općih prilika. Državne vla-

598 Rat i mir, knj. 1, str. 323.

sti zajamčuju njima prava, koja svi državljani u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj imaju, te će ih pomagati u obnovi onoga, što su uslijed dosadašnjih nesređenih prilika u svojim krajevima pretrpjeli. Nadaje će u svim krajevima sudjelovali u mjesnim upravnim oblastima i kao dobrovoljci u pobijanju partizanskih bandi uz vojne oblasti pod njihovim vodstvom.⁵⁹⁹

Slovom tih sporazuma je određeno da će oružane snage NDH zajedno sa četnicima *poništavati komunističke bande*. Pravoslavnim stanovnicima garantuje se vjerska ravnopravnost i jednakost pred zakonom. Sve akcije u cilju uništavanja *komunističkih bandi* sporazumno će naređivati zapovjednici hrvatskih i četničkih oružanih snaga, te da *pripadnici četničkih postrojbi na prostoru Ključ-Varcar Vakuf - r. Vrbas r. Sana izjavljuju privrženost i odanost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i da na tom prostoru hrvatske državne vlasti uspostavljaju faktičku redovitu vlast i upravu.*⁶⁰⁰ U tome je jednovremeno i kulminacija vođe i četnika ravnogorskog pokreta u njihovoj borbi protiv okupatora.⁶⁰¹

“PRIDOBIVANJEM ČETNIKA SMANJUJEMO BROJ ONIH KOJI SE BORE PROTIV NAS”

*Jačanje NOP-a je glavni faktor približavanja četnika i ustaša. Uništiti skupnu četnicima partizane - znači uništiti pomoću istih Srba - njihovu većinu, a pridobivanjem četnika smanjujemo broj onih koji se bore protiv nas.*⁶⁰²

Ustaše je četnička propaganda, zbog terora nad srpskim narodom, od početka rata označavala kao svog glavnog neprijatelja. Poistovjećivala ih je sa partizanima i NOP-om. Ipak je i s tim ustaškim neprijateljem uspostavljena saradnja. Najčudnija od svih vrsta njihovog kolaboracionizma sa okupatorima i kvasilinškim režimima. Kao i u mnogim drugim sferama djelovanja ravnogorskog pokreta, četnička propaganda je i u ovom pogledu skrivala stvarnost i praksu. Ona je neprestano isticala, u svim svojim glasilima, da se u NDH četničke jedinice bore protiv ustaša da bi spasile Srbe i srpstvo od genocida. Tvrđila je to dok se istovremeno odvijala saradnja četnika sa ustašama i drugim vojnim ili poluvojnim formacijama marionetske Pavelićeve države, kao i sa vlastima te državne tvorevine.

Pouzđano se zna za kontakte Dražinog izaslanika Dobroslava Jevđevića sa Pavelićevim predstavnikom Poljakom u Splitu 30. XII 1941. godine. Dva

599 Sarajevski *Novi List*, 4. VI 1942.

600 XIV, 2, dok. br. 112.

601 Dr. Pero Damjanović, *Knjiga protiv skrivanja istorijskih istina*, časopis *Socijaldemokrat*, Sarajevo, br. 4, septembar 2000.

602 AVII, NDH, kut. 78, br. reg. 33/9, Sinčević izvještaj 27. VI 1942.

izaslanika su razgovarala o sukobima i odnosima Srba i Hrvata. Nije zaobideno ni favorizovanje jednih ili drugih od strane Italijana. Poljak je pozvao Jevđevića da dođe u Zagreb radi razgovora sa Pavelićem, što je prihvaćeno od Dražinog predstavnika. *Dovidenja, dakle, u Zagrebu i pozdravite mi ministra dr. Artukovića* - bile su riječi oproštaja Jevđevića sa svojim sagovornikom Poljakom. Branko Latas⁶⁰³ pretpostavlja da su taj sastanak upriličili Italijani. Organizovali su i prisluškiivanje, jer ih je zanimalo šta će visoki ustaški predstavnik reći Jevđeviću o italijansko-endehazijskim odnosima, te o stavu ustaške vlasti prema italijansko-četničkom zblizavanju.⁶⁰⁴

Tako je počelo još u Splitu. Krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. godine u partizanskim odredima u Bosni i Lici izvršeni su mnogi pučevi od četničkih pristalica. Pri tome su stanovitu ulogu odigrale obavještajne službe: italijanska, njemačka i ustaška. Pri toj diobi ustanika na dva smjera četnička propaganda je svim sredstvima nastojala da pridobije Srbe iz partizana na četničku stranu. Najčešće je isticala da se u partizanske redove sve više *uvlače* Hrvati i Muslimani. Ona je upravo pripadnike tih nacionalnih zajednica optuživala za masakre nad Srbima. Zvala ih je dželatima. Odbacivala bilo kakvu mogućnost da četnici budu s njima u istom stroju. To je bio jedan od važnih faktora koji je produbljivao sukobe među srpskim ustanicima. Na scenu su stupili pučisti i oni koji su se udaljavali ili odmetnuli od partizanskih odreda. Time je otvoren proces diobe na antifasiistički oslobodilački smjer ustanka i četnički pravac. Neki komandanti vojno-četničkih odreda nisu mogli osigurati svoj opstanak bez oslonca na sporazumijevanje sa ustašama. Ti sporazumi, iako su postizani u tajnosti, dospijevali su do saznanja u narodu. Objašnjavanje i opravdavanje te saradnje prepušteni su propagandi. Za riješenost i orijentaciju ka zblizavanju sa Pavelićevim režimom, a time posredno i sa njemačkim okupatorom, ona je pronašla providno obrazloženje. Time se, naime, želi *da zaštiti narod od daljeg klanja i uništavanja narodne imovine pljačkom i paljevinom*.⁶⁰⁵

U praksi se četničko spasavanje Srba od ustaša svelo na saradnju četnika sa ustašama. Ta saradnja je značila otvaranje novog fronta borbe protiv onih Srba koji su se svrstali u antifasiste i borbe u partizanskim redovima.⁶⁰⁶ Sve češće kontakte pratili su četničko-ustaški sporazumi.

Potpisati izjavljujem, da sam uvijek priznavao Nezavisnu Državu Hrvatsku, ali da sam otišao u šumu, da spasim goli život naroda u ovom kraju, kao i sebe, koje su neodgovorni elementi počeli nemilice ubijati i pljačkati. Ujedno izjavljujem da ću zajedno sa svojim naoružanim ljudima, kada očistimo zajedno sa hrvatskom vojskom, prema narednjima vojnog zapovjedništva čitav ovaj teritorij od komunističkih bandi, staviti se na potpuno raspoloženje sa svojim naoružanim

603 B. Latas, n. dj., 21

604 Zb. NOR-a, XIII, 2., 13-18.

605 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 312.

606 B. Latas, n. dj., 21.

ljudima domobranstvu.⁶⁰⁷ Tako glasi pismena izjava jednog od četničkih komandanata Uroša Drenovića data 27. aprila 1942. u Varcar Vakufu.

Pored četničko-italijanske u opticaj je dospjela i četničko-ustaška saradnja. Prvi je Uroš Drenović, komandant četničkog odreda *Petar Kočić*, u Mrkonjić-Gradu (Varcar Vakufu) sklopio sporazum sa predstavnicima vlasti NDH 27. aprila 1942. godine.⁶⁰⁸ Stavio je svoj potpis na sporazum kojim četnici priznaju ustrojstvo NDH. Učinio je to u istom području u kojem je on kao učitelj i rezervni poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije u ljeto 1941. godine bio vođa dijela Srba koji su se suprotstavljali ustaškom terorom. Do decembra te godine kao komandant bataljona *Kočić* u sastavu 3. krajiškog NOPO - saradivao je u borbi protiv ustaško-domobranskih i italijanskih snaga. Taj bataljon će se 10. decembra iste godine proglasiti četničkim na odredskoj konferenciji u selu Gerzovu. Četiri mjeseca kasnije uvući će se taj isti bataljon u mrežu četničko-ustaške saradnje.⁶⁰⁹ U njegovom sporazumu sa predstavnicima NDH stoji da će četnici sa oružanim formacijama NDH *zaštićavati srpska sela od napada komunista odnosno tzv. partizana*. Osim svog potpisa, on je povodom sporazuma izjavio spremnost da nakon likvidacije partizanskih snaga sebe i svoje ljudstvo stavi na raspolaganje ustaško-domobranskoj komandi. Taj ugovor sklopljen sa predstavnicima NDH poslužiće po sadržaju kao ugledni obrazac i za sklapanje još i drugih sporazuma ostalih četničkih komandanata s ustašama. Sa ustaške strane potpisali su ga kotarski predstojnik Marko Jungić, domobranski bojnik Ervin Rataj i v.d. logornika K. Urumović.

Domalo nakon toga, 14. maja 1942. godine, sličan sporazum je potpisao i Vukašin Marčetić u ime četničkog puka *Manjača*. Bilo je to u kancelariji Velike Župe u Banjoj Luci.⁶¹⁰ Sedam dana kasnije, 22. maja 1942. godine, u selu Lipac sklopljen je takav sporazum Ozrenskog i Trebavskog odreda.⁶¹¹ Odnosio se na dio istočne Bosne uz rijeku Bosnu i željezničku prugu Sarajevo-Brod.⁶¹² Sporazumu je 9. juna te godine dodat amandman u vidu izjave da se njegove odredbe protežu takođe i na odnose dva četnička odreda s njemačkim i italijanskim snagama na teritoriju NDH. Sutradan, 23. maja 1942. godine, opet u Banjoj Luci postignut je taj sporazum sa četničkim bataljonima *Obilić* i potpisom Laze Tešanovića, komandanta četničkog bataljona *Mrkonjić*.⁶¹³ Sedam dana nakon toga stvoren je još jedan: 30. maja u Loparama sa Majevićkom četničkom grupom⁶¹⁴ 9. juna u Prnjavoru sa četničkim odredom *Borja*;

607 VII, Ča, k. 234, reg. br. 1/2.

608 Zb. NOR-a, TXIV-knj. 1, Dok. br. 74, str. 216-218.

609 Zb. NOR-a, tom IV, knj. 3, dok. br. 84 i 93; knj. 5, dok. br. 12 i 76.

610 XVII, Ča, k. 234, reg. br. 3/2; dr. Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967., str. 190-194.

611 VII, Ča, k. 235, reg. br. 1/13.

612 Mikrofilm br. T-314, rola 566, snimci 734-736.

613 Mikrofilm br. T-314, snimci 739, 359-361, 736; R. Hurem, *Sporazum o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942.*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, Prilozi, II, 1966, str. 294-325.

614 VII, Ča, k. 233, reg. br. 1/6.

14. juna sa Zeničkim četničkim odredom u Zenici⁶¹⁵, 31. avgusta u selu Vraci sporazum predstavnika NDH sa Glavnim štabom bosanskih četničkih odreda⁶¹⁶ i u Crnjoj kod Bijeljine sa Bijeljinskim četničkim bataljonom.⁶¹⁷

U sporazumima se određuje da će oružane snage NDH zajedno sa četnicima *poništavati komunističke bande*. Predviđeno je, takođe, da se svim pravoslavnim stanovnicima garantuje vjerska ravnopravnost i jednakost pred zakonom; sve akcije u cilju uništavanja *komunističkih bandi* sporazumno će naređivati zapovjednici hrvatskih i četničkih oružanih snaga.⁶¹⁸ Dr. R. Hurem zaključuje da su ovim sporazumima četnici na svojim područjima priznali suverena prava NDH i kao njeni državljani izrazili joj privrženost, a njenom poglavaru lojalnost i odanost.⁶¹⁹

Istovremeno, NDH se odrekla vlasti nad datim područjima pod kontrolom četnika. Zaključenim sporazumima prekinuta su uzajamna neprijateljstva između četnika, s jedne, i ustaša i domobrana, s druge strane. Na taj način njihove jedinice, oslobođene međusobnih sukoba, mogle su sve raspoložive snage okrenuti protiv partizanskih formacija. Obje su strane bile motivirane opasnošću *od naoružanih partizanskih bandi*. Nijemci su sa svoje strane, zbog svoje usmjerenosti protiv partizana, podržavali te ugovore kojim se smanjivalo angažovanje njihovih trupa. Sporazumi su bili dokaz neuspjeha politike NDH, njene vojne i političke nemoći da svojim snagama uguši ustanak, koji je rezultat njene protivsrpske politike. Srbi su podržavali sporazume ukoliko su im pružali zaštitu od ustaša.

Iako se u temelju četnici nisu slagali sa vlastima NDH, u partizanima su vidjeli zajedničkog neprijatelja. Sav bosanski teritorij na područjima pod njemačkom kontrolom između rijeke Save i demarkacione linije u oktobru 1942. godine postao je operativna zona pod njemačkom vrhovnom vlašću. Tako su sporazumi vođa mnogih četničkih jedinica i vojnih formacija NDH tada indirektno predstavljali i kolaboraciju četnika i sa Nijemcima.

Četnički komandanti su, potpisujući sporazume, priznali i suverenitet NDH. Oni i njihovi borci kao građani su izrazili svoju lojalnost državi i njenom poglavniku. Predviđen je prekid neprijateljstava prema vojnim i civilnim vlastima ustaške države. NDH je na tim područjima uspostavila redovnu upravu. Četnici su obećali pomoć u normalizaciji prilika. Dok traju izvanredne prilike četničke vođe će vršiti upravnu vlast na svojim područjima a pod nadzorom organa NDH. Član 5. glasi: *Tako dugo dok postoji opasnost od naoružanih partizanskih bandi, četničke će formacije dobrovoljno surađivati s Hrvat-*

615 VII, Ča, k. 233, reg. br. 1/6.

616 VII, Ča, k. 232, reg. br. 6/6.

617 VII, Ča, k. 233, reg. br. 43/2.

618 Zbornik NOR-a, XIV, knj. 1, Dok. br. 74, 216-218.; Dr. R. Hurem, ndj. 214-216.

619 Šire o toj saradnji Petar Kačavenda, *Saradnja četnika i ustata u Bosni 1942. godine*, VIG, broj 5/1966.

skim oružanim snagama u borbi i uništavanju partizana i u tim će operacijama biti pod glavnom komandom hrvatskih oružanih snaga. U tim će operacijama četnički komandanti zapovijedati svojim odredima.

Četničke formacije mogu se angažirati u operacijama protiv partizana i na svoju ruku, ali to na vrijeme trebaju prijaviti hrvatskim vojnim zapovjednicima.

Potrebnom municijom opskrbljivaće ih vlasti NDH; četnički ranjenici će dobiti njegu u vojnim bolnicama te države; udovice i siročad četničkih vojnika poginulih u borbi protiv partizana dobijaće državnu novčanu pomoć ravnu onoj koju dobivaju udovice i siročad vojnika NDH. Vlasti NDH su obećale puštanje ljudi odvedenih u koncentracione logore, a dok se ne vrate njihovim porodicama će biti pružena novčana pomoć ako zatreba.

I Nijemci su bili za ove ugovore zato što su usmjereni protiv partizana. NOP je postao glavni njemački problem u dijelovima Bosne pod njemačkom kontrolom. Angažovanje četnika protiv partizana smanjuje njemačke trupe vezane za ovo područje, a doprinosi i pacifikaciji onih krajeva u kojima je Njemačka imala ekonomske interese (željezna ruda, drvo, teške kemikalije, čelik i važne željezničke pruge). Ugovorima je obuhvaćena većina četničkih snaga u Bosni istočno od demarkacione linije.⁶²⁰

Glavni stožer domobranstva pripremio je i kartu datiranu 17. januara 1943. godine. Ona na teritoriju NDH dijeli četnike u tri grupe: italijanske četnike, koncentrisane na području Otočca u Lici, na području Knina u sjevernoj Dalmaciji i u istočnoj Hercegovini, te kolaboracionističke četnike usredotočene u centralnom i istočnim dijelovima Bosne u blizini istoimene rijeke, te pobunjene četnike u manjim područjima sjeveroistočne Bosne i na području istočno od Sarajeva.

Četnici su zaokupljali pažnju vlade NDH kad se radilo o neposrednom dodiru i sklapanju sporazuma sa četničkim grupama u pojedinim krajevima. Takva vrsta politike prema njima smatrana je *državnom nuždom*. Kao taktika svodila je odnos prema njima na sporedni kolosijek za razliku od tretmana pitanja odnosa sa Italijanima. Vlasti NDH su i dalje pregovarale s pojedinim četničkim grupama osobito u područjima sjeverno od demarkacione linije. Taktika saradnje je odgovarala i pojedinim grupama četnika s tendencijom da se isposluje što veća autonomnost. Zazirali su od direktnog sklapanja ugovora s ustašama. Formalno su tražili neutralnija rješenja s pojedinim faktorima iz domobranstva ili nekim drugim ustanovama NDH. U praksi se pokazalo da oni većim dijelom ne ispunjavaju obaveze iz sklopljenih sporazuma. U pojedinim područjima toliko su se osamostalili da su stvarali vlastite ustanove kojim su zamjenjivali odgovarajuće institucije države. NDH je bila nemoćna da jačom intervencijom riješi problem četnika u svoju korist. Zato joj je jedino

620 Mikrofilm br. T-501, rola 267, inimak 585.

preostalo da se sporazumijeva sa četnicima. Od toga nisu zazirali ni Nijemci koji su u istočnoj Bosni dolazili do dodira s četnicima radi pacifikacije. I oni su zagovarali politiku sklapanja sporazuma upravnih i vojnih organa NDH s pojedinim četničkim grupama. I sami su, kad je to bilo u njihovom interesu, vodili pregovore s četnicima.

ČETNICI U USTAŠKOJ PROMIDŽBI

*Zasluguje pohvalu dio četnika koji su shvatili da je svaki daljnji pothvat besmislen, a nastavak ovog boljševiziranja Srbstva vodi u propast (...) i pristupili saradnji sa hrvatskim vlastima na suzbijanju i uništavanju boljševiziranih odmetnika.*⁶²¹

Ustaško-četničko savezništvo nije stižavalo promidžbu NDH usmjerenu protiv partizanskih bandi, kraljevske izbjegličke vlade i njihovih zapadnih pokrovitelja. Znatno je, doduše nakratko, ublažen stav prema četničkim formacijama s kojima je NDH sklopila sporazume o saradnji.

Kralj Petar II je 1. oktobra 1941. godine putem Londonskog radija uputio proglas srpskom narodu za dizanje ustanka. Smatrajući da to *dakako nije učinjeno bez znanja engleskog ratnog vodstva*, ustaški je tisak oštro napao *banditsko-pljačkaški značaj djelatnosti Draže Mihailovića bivših jugoslovenskih oficira sada srbijanskih oficira u četničkim jedinicama i 'razkralja Petra'*. Ni tada nije izostala pohvala uloži dijela četnika koji su *shvatili da je svaki daljnji pothvat besmislen, a nastavak ovog boljševiziranja Srbstva, da vodi u propast (...) pristupio saradnji s hrvatskim vlastima na suzbijanju i uništavanju boljševiziranih odmetnika.*⁶²²

Ustaško-četnička kolaboracija uočljiva je i u *Sivoj knjizi* pod naslovom *Odmetnička zvjerstva i pustošenje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države*. Ta *Siva knjiga* biće predana i Sarajevu u dvorani bioskopa *Dom* 11. lipnja-juna 1943. godine. Ovu knjigu je ustaški ministar vanjskih poslova Mladen Lorković 16. januara 1943. godine uručio diplomatskim predstavnicima i novinarima akreditovanim u Zagrebu. U broju od 24. januara *Novi list* u Sarajevu objavio je Lorkovićev govor povodom nastanka ove knjige. Tom prilikom je rečeno *da su u vrijeme trajanja aprilskog rata, prvih dana nakon proglašenja NDH, 13, 14. i 15. aprila u Hercegovini, posebno u Čapljini i okolini započeli četnički pokolji hrvatskog stanovništva i razaranja hrvatskih sela. Od tada djelatnost tih četnika ne prestaje, kaže se u Sivoj knjizi, mada je krajem 1942. godine došlo do razkola, te je jedan dio - uvi-*

621 *Novi list*, 15. IX 1942.

622 *Novi list*, NL, 15. IX 1942.

djevši svoj krivi put - napustio zločinačku djelatnost pukovnika Mihailovića.⁶²³

Novi list donosi i dio Lorkovićevog govora o jugoslovenskoj kraljevskoj vladi u Londonu. *Engleski krilati - rekao je on - bacali su opetovano među četnike zlatnike, funte i dolare, ali su spušitali i engleske častnike, stručnjake za špijunažu i sabotažu od kojih su neki po našim domobrancima već zarobljeni. Emigrantska velikosrbska tzv. vlada u Londonu nosi političku i kriminalnu odgovornost za desetke tisuća poubijanih Hrvata, ponajviše žena i djece, te za stotine popaljenih i uništenih hrvatskih naselja i za druga golemu uništavanja narodnog dobra izvršenog po četnicima. Po tom svom djelovanju ta emigrantska skupina u Londonu predstavlja samo produženje svega onoga, što je hrvatski narod kroz 22 godine iskusio od raznih beogradske vlasti, te joj barem s toga gledišta pred očima hrvatskog naroda doista i pripada naziv 'jugoslovenska vlada.'*⁶²⁴ Dodao je da je cilj četnika ponovno zarobljavanje hrvatskog naroda i još veće proširenje Srbije, nego što je bilo 1918. godine.

Novi list i druge ustaške novine (10. II 1943.) nalaze *otriežnjenje* kod četnika Draže Mihailovića. Prenose izjavu zarobljenog četničkog potpukovnika i jednog od Dražinih komandanata po kojoj su četnički oficiri imali vrlo malo volje za borbu pošto su svim silama nastojali da se iz nje izvuku, jer su vodili računa jedino o svojoj dobrobiti i vlastitom bogaćenju. Rekao je i to da su Draža i četnici potpuno zavisni od Londona i Moskve.⁶²⁵ Na taj način je u ustaškoj propagandi i SSSR kao šticećenik NOP-a predstavljen zaštitnikom četništva koje je *tajni saveznik Moskve*.

Ni jedan musliman neće ostati glasi jedan od naslova u *Spremnosti* (23. maja 1943.). Ovaj tekst *Novi list* prenosi na svojim stranicama pod naslovom *Dokumenti o ciljevima četnika Draže Mihailovića*. Uz tekst je i objašnjenje javnosti *kako bi četnici DM htjeli ostvariti etnički čistu veliku Srbiju u federativnoj Jugoslaviji*. Opisani su četnički pokolji muslimanskog stanovništva *u kotarevima čajničkom, fočanskom, višegradskom, pljevaljskom i priedorskom*. Opisane su i četničke torture nad Muslimanima u tim krajevima. Četnicima list prebacuje što u toku operacije *Vajs* nisu izdržali partizanske napade u kojima su razbijene njihove glavne formacije, tako da se njihova vojnička snaga nikad više nije oporavila do kraja rata. List ukazuje da četnici nisu održali obećanja data vojnim i civilnim vlastima NDH *da će pripomoći borbu protiv partizana* nego su *pobjegli glavom bez obzira pred partizanskim bandama.*⁶²⁶

Domalo iza toga, krajem septembra (28. IX 1943.), isti list piše da *četnici DM, u koliko ih još ima i u koliko nisu prisli partizanima, sada još jedini uništavaju katoličke crkve i džamije. Partizani to više ne čine*. Kako se u ovim ratnim

623 *Novi list*, 24. I 1943.

624 *Novi list*, 24. I 1943.

625 *Novi list*, 10. II 1943.

626 *Novi list*, 29. VI 1943.

prilikama štampa služila i poluistinama, neistinama i dezinformacijama,⁶²⁷ objavljuje da se Draža i Tito, da zametnu trag služništvu istom gospodarstvu, prividno (...) grde i čarkaju, a da se ne bi njihovi slugančiči otvoreno potukli i da se oni sami ne bi ozbiljno posvadali o nagradu, plien i glavnu rječ, podijelili su po engleskom nalogu i planu uloge, područja i parole.

U RASKORAKU SA STVARNOŠĆU

Ja sam odmah u početku prvi slao svoje kurire u Srbiju. Pošto su na mome sektoru bili Italijani, moja komanda mi je naredila da radim sporazumno sa fašistima, ja sam to i radio jer sam dobio takva uputstva.⁶²⁸

Tim riječima Uroš Drenović objašnjava četničko-endehazijske odnose koje je kao komandant uspostavio na svom području. Pa dodaje: *I Draža Mihailović je 1. marta 1942. napravio sporazum sa Hrvatima i Slovencima. Taj zapisnik nije daleko od ovoga našega.*⁶²⁹

Četnici i ustaše su zajedno čuvali okupatorske garnizone, zajedno se hranili, odijevali, snabdijevali oružjem iz okupatorskih skladišta. Ali, nema podataka da su se bosanskohercegovački četnici opredijelili na takav korak protiv volje vojnog ministra u jugoslovenskoj izbjegličkoj vladi. Učinili su to u vrijeme kada se uz propagandnu aktivnost britanskih zvaničnih faktora i javnosti o Draži stvarao mit heroja u protivovosinskom svijetu. Nema ni podataka da je Mihailović preduzimao praktične korake da bi natjerao bosanske četnike da odustanu od potpisanih sporazuma. Njegovi odredi su nastavili borbu protiv partizana u taktičkom savezništvu sa ustašama i domobranima. Draža je nastavio da traži mogućnost dodira i dogovora sa Nijemcima, te da podržava uspostavljenu saradnju sa Italijanima.⁶³⁰

Mihailović je, štaviše, opravdavao sporazume četnika u Bosni i Hercegovini i Lici i Pavelićevih vlasti. To piše u nedatiranom dokumentu iz 1942. godine. Jedino što mu se nije dopalo, jeste to što su sporazumi bili formalni, zvanični i javni i što ljaga za to pada na četnički vojno-politički vrh.⁶³¹ Branko Latas piše da se navodi da je dokument nastao u januaru 1942., a sporazumi su počeli da se potpisuju mnogo kasnije.⁶³² Kad su viši četnički funkcioneri upozorili Mihailovića na štetno, usto i pretjerano zajedništvo Drenovića i ustaša, Draža

nije ni prigovorio tom svom komandantu. Nadređeni starješina Uroša Drenovića major Vranješević kao komandant četnika u zapadnoj Bosni izvještava Mihailovića da je Drenović *bolesno ambiciozan i ne ustručava se da zapliva u Nemačke i Hrvatske vode.* To je *dovelo do propasti njegovog odreda.* Vranješević u tom pismu navodi za Drenovića: *Slao je poklonstvenu deputaciju u ime Bosanske Krajine da izjavi lojalnost poglavniku i vladici Germogenu u Zagreb. Većito je sa Hrvatima i Nemcima u B. Luci.*⁶³³ Na to je Mihailoviću skrenuo pažnju i Petar Bačović 7. februara 1943.: *Drenović ide zajedno sa Hrvatima i Nemcima.*⁶³⁴ Mihailović je Drenovićevo ponašanje shvatio kao način na koji četnici *spasavaju Srbe.* Odmah sutradan je obavijestio Zaharija Ostojića: *Drenović ide zajedno sa Nemcima i ustašama i Lorković ga hvali.*⁶³⁵

I u Lici su slične sporazume potpisali komandanti major Slavko Bjelajac i kapetan Miodrag Kapetanović. Momčilo Đujić je prednjačio. Sa ustašama je pregovarao o saradnji u decembru 1941. godine. Tada je David Sinčić stigao u Knin i preuzeo dužnost velikog ustaškog župana župe Birbir-Sidraga.⁶³⁶ Sinčić je pri prvom kontaktu dao Đujiću veću sumu novca, pomoć u hrani i drugim ratnim potrebama. Đujić je tu saradnju sa ustašama proširio i na zajedničke borbene akcije. Čak su zajedno, pod njemačkom komandom, čuvali saobraćajne objekte u Dalmaciji.⁶³⁷ Time je stekao veliko povjerenje i kod najviših vlasti NDH. Ministar inozemnih poslova Mladen Lorković odobrio je sporazum o saradnji i naredio da se četnicima pruži materijalna i finansijska pomoć. Ni Pavelić nije imao bojazni da će ih Đujić iznevjeriti. Veliki župan Sinčić je 10. juna 1942. godine (aktom VT/16/185) obavijestio poglavnika da je četničkim vojvodama Momčilu Đujiću, Branku Bogunoviću i Mani Rokviću *dao svakom po 100.000 kuna radi reorganizacije borbe protiv partizana.*⁶³⁸

Po tim dokumentima, Đujić je u ljeto 1942. vodio operacije *čišćenja srpskih sela od partizana.* Svoju saradnju sa ustašama i domobranima nastavio je sve do konačnog oslobođenja zemlje. Posebno se ističu *operacije čišćenja* krajem februara 1944. kojima su zajednički komandovali vojvoda Đujić i Vjekoslav Servatzy, komandant 7. ustaško-domobranskog zbora. Tada je ubijeno 100 Srba.⁶³⁹

Đujić je skrivao tu svoju saradnju. Tražio je da se *javno ne saopštava narodu.* Za razliku od skrivanja od javnosti saradnje sa ustašama, takvu kolaboraciju sa Italijanima smatrao je dostignućem svoje ratničke slave. *Od 1. jula 1941.*

627 *Novi list*, 8. X 1943.

628 Zb. NOR-a, XIV, 1, 315.

629 Zb. NOR-a, XIV, 1, 315.

630 E. Redžić, *Isto*, 252-253.

631 Dragoljub M. Mihailović, *Rat i mir: izabrani ratni spisi*, priredivač Milan Vesović, Kostja Nikolić, Bojan Dimitrijević, Srpska reč, Beograd, 1998, str. 7-9.

632 B. Latas, n.d., 22.

633 Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 147.

634 Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 231.

635 Prvi dio, dokument br. 39.

636 E. J. Butić, *Četnici u NDH*, 109-111; Vojna Popović, *Velike igre sa Dražom Mihailovićem*, Beograd, 1971.; Branko Latas, n. dj., 68-77, posebno str. 73.

637 Zb. NOR-a, XIV, 1, 315.

638 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 195, 12/6-1.

639 AVII; MF-11-34/493; 83 B/1-19; AVII; MF-H-801480, lrd.

godine name uz rame sa italijanskom vojskom borim se protiv zajedničkog neprijatelja - partizana u oblasti Dinare - piše Đujić novoimenovanom italijanskom komandantu divizije Zara.⁶⁴⁰

Āikreta Jelić-Butić⁶⁴¹ piše da je i poglavnik dr. Ante Pavelić stajao iza dogovora vlasti NDH sa četničkim vodama. Podržavao je sklapanje sporazuma o borbenoj saradnji protiv partizana. To potvrđuje i činjenica da je u jesen 1942. godine u okviru MUP-a NDH formiran poseban *Četnički odsjek*. Rukovodilac mu je bio dr. Vjekoslav Vrančić, a zadatak da šalje izaslanike na teren, uspostavlja direktne veze sa četnicima i radi na njihovu pridobijanju za saradnju. Time je čitavoj akciji data i jedinstvena zvanična organizacija. Do tada su te pregovore vodili različiti funkcioneri, pa se i sporazumi razlikuju. Sada je to ujednačavano iz jednog centra.

I Pavelić je cijenio saradnju svojih vojnih formacija sa Đujićevom Dinarskom divizijom. Otkriva to i njegova naredba svim ustaškim i domobranskim jedinicama 21. prosinca 1944. godine.⁶⁴² Na osnovu toga naredenja osigurano je povlačenje *skupine popa Đujića... pravcem: Gospić-Ogulin-Zaprešić-Granica*. Tako je Đujić uspio da povuče svoje četnike u Istru i Slovenačko Primorje ispred naleta snaga NOVJ-a u završnici Drugog svjetskog rata.

U mjeri u kojoj tu saradnju nije mogla prešutiti četnička propaganda je to sporazumijevanje tumačila i pravdala spasavanjem srpskog naroda od ustaških pokolja. Uprkos tome, sporazumi nisu značili kraj ustaškim nasiljima nad Srbima, niti četničkim zlodjelima nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Pogotovo tamo gdje nije postignut sporazum ili tamo gdje je prevladavala vlast jednog od njihovih potpisnika.

Njihova međusobna saradnja je proizvod ugroženosti i jedne i druge strane od partizanskog pokreta. Ona je odobravana i sa vrha četničkog pokreta, a Pavelić je lično i posredstvom svog Glavnog stana i povjerenika inspirisao i diktirao zapisnike. Objema stranama je odgovaralo da se to sporazumijevanje zadrži u strogoj tajnosti. Otuda i naredenje da se kao vojnička tajna *drže pod ključem kako se nepozvana lica ne bi mogla upoznati sa sadržinom spisa, a da se spali čim bi se pojavila mogućnost da padnu pobunjenicima u ruke*.

Zbog toga se, valjda, osim u užim krugovima među četnicima, u propagandi šutjelo o tome da su u svim tim sporazumima Dražine jedinice priznale vlast NDH. Obavezale su se da neće voditi nikakvu borbu protiv njenih oružanih snaga. Saradivaće u borbama protiv NOVJ-a s tim što će im vlasti NDH za te borbene aktivnosti obezbijediti potrebno naoružanje i materijalnu pomoć.

640 AVII: 160, 14/2.

641 *Četnici u Hrvatskoj*, str.108-114

642 Naredba Glavnog stana Poglavnika br. 11345, tajno, od 21. prosinca 1944., Arhiv Vojnoistorijskog instituta U-228/2.

Prešutkivanje sporazuma ustaša s četnicima, uz strogo pov. tajnovitost, nije mimoišlo saznanja u narodu. U stanovništvu je ta kolaboracija unijela strah i nespokojsstvo. Podjednako među Hrvatima, Muslimanima i Srbima. Skripanje od javnosti nije moglo mimoići saznanje ljudi o savezništvu dva krvna neprijatelja. Akademik Redžić kaže da su sporazumi još više kompromitovali ustašku politiku u hrvatskom žiteljstvu, podjednako kao i četničku politiku među Srbima. Doprinosili su i kompromitaciji četnika u inostranstvu: taj pokret je počeo da gubi oreol glavnog nosioca oružanog otpora okupatoru i oslobodilačke borbe u Jugoslaviji - kako kaže Enver Redžić. Izloženi četničkim nasiljima, i Muslimanima u istočnoj Bosni je njihovo zbližavanje razotkrivalo karakter *zaštitničke* uloge NDH nad *hrvatskim cvijećem* - kako je oslovljavano muslimansko stanovništvo.

Uz porast njegovog i neraspoloženja Hrvata prema toj politici i NDH je gubila obilježja onog upravno-političkog sistema koji je vodstvo ustaškog pokreta nastojalo da uspostavi kao izraz *nezavisne države*.⁶⁴³

Na *govorkanja* i *glasine* što su širene o tom sporazumijevanju četnička propaganda je energično reagovala. Ona je osporavala bilo kakvu mogućnost takve saradnje u vrijeme dok su Dražine jedinice sklapale sporazume sa vojnim formacijama Nezavisne države Hrvatske. Pogotovo je negirala mogućnost priznanja NDH kao države i njenog suvereniteta, koji su potpisani u tim sporazumima.

Kad iz nužde mora prešutiti činjenice propaganda obično krivotvori stvarnost. Katkad pronalazi izlaz u njihovom zaobilazanju: kao da ne postoje. Jednostavno ih ignoriše. Ona vrti svoju ploču uprkos tome što iskače iz zbivanja aktuelnog trenutka. Može se licemjerno baciti i prašina u oči javnom mnijenju. *Ako bi srpski narod priznao hrvatsku državu onda bi se solidarisao sa svim onim što su ustaše učinile 1941. godine i do danas uradile* - piše Enver Redžić. Može se i vlastiti odnos prema toj državnoj tvorevini prenijeti u tuđi grijeh - recimo Nijemaca. Evo kako ona pokušava da zataška ustaško-četničku saradnju.

Dok su četnički komandanti u sklopljenim sporazumima sa ustaškim vlastima priznavali suverenitet NDH, njihova propaganda je istovremeno drvlje i kamenje bacala na tu državnu tvorevinu.

Ona je identifikovala četnički pokret sa cijelim srpskim narodom. Ono što čine četnici radi *zapravo naš srpski narod* - javljala je u svojim glasilima. *Mi smo tumači njegovog raspoloženja*. Pisala je da *srpski narod uopšte neće da prizna NDH iz osnovnih razloga što je ta država zasnovana na isključivoj mržnji protiv Srba. Njen politički program se svodi na politiku uništavanja Srba, proganjanje Srba, ili katoličenje Srba. Srpski narod je svestan toga da je Hrvatska država retka tvorevina koja će da živi dok rat traje a da će srpski narod da ostane u svim*

643 E. Redžić, Isto.

knajevima milion godina. Sa priznanjem hrvatske države bi se solidarisao sa svim onim što su ustaše u toku 1941. i do danas uradile.

Ta propaganda je vlastiti odnos četnika prema hrvatskoj državi i hrvatskom narodu pripisivala u pogreške Nijemaca. Tako je našla dežurnog krivca za svoje grijehove. Ona je, naime, dugo vremena ustaške zločine pripisivala hrvatskom narodu u cjelini, a NDH izjednačavala sa težnjama hrvatskog naroda. Vremenom, uporedo sa orijentacijom četničkog vodstva ka pridobijanju Hrvata u svoje jedinice, propaganda je okrenula list. U maju 1944. godine objavljuje da *protiv hrvatskog naroda mi nemamo ništa. Ali Nemci prave strašnu grešku. Oni identifikuju hrvatsku državu i hrvatski narod.*

I ta propaganda vrluda praveći nagle krivine. U skladu sa velikodržavnim projektom Velike Srbije govori o Bosni i Hercegovini kao srpskoj zemlji. Na toj osnovi ne preza da i sama preuzme stav koji Nijemcima pripisuje u počinjenu grešku: identifikuje ustašku državu i ustaše sa hrvatskim narodom. *Ta država je inkorporirala svojim granicama isključivo srpske krajeve na koje Hrvati nemaju ni istorijskog ni etničkog prava. Mi Hrvate u ovim krajevima smatramo okupatorima.* Nije nepoznato da je u tim srpskim krajevima i Bosna i Hercegovina.

*Ako su Hrvati okupatori u srpskim krajevima onda su neprijatelji četnicima. Ustaše i partizani podjednako, jer i jedni i drugi hoće uništenje naše nacionalne celine.*⁶⁴⁴

Ni ustaška promidžba nije bila u nimalo boljoj poziciji. Valjalo joj je, kao i četničkoj, znati šta se radi, a to predstavljati sasvim drugačije ili prešutiti. Dok je četnička poistovjećivala partizane sa ustašama, Muslimanima i Hrvatima kao svojim najljućim neprijateljima, ustaška je izjednačavala partizane sa četnicima, smatrajući ih najvećim dušmanima svoje države.

Nalik obrtu četničke propagande prema ustaškoj državi i hrvatskom narodu slične zaokrete činila je i ustaška promidžba. Ona je stalno pojačavana među srpskim stanovništvom. Dugo je izjednačavala partizane i četnike sa srpskim narodom koji je ustaška država podvrgnula biološkom istrebljenju. Sa jačanjem NOP-a i sa sve češćim prigovorima Nijemaca da su ustaški pokolji srpskog naroda uzrokovali masovne ustanke u zemlji endehazijska propaganda je, poput četničke, okrenula list. Ona je počela da otprema i upućuje poruke i apele Srbima da se vrate kućama. Obećavana im je sigurna i mirna egzistencija. Zla što su mu nanesena pripisana su partizanima. Optuživala je NOP i njegove oružane formacije kao glavne krivce za uništavanje srpskog stanovništva. Njima je počela da pripisuje i odgovornost čak i za ustaški teror i nasilje nad srpskim žiteljstvom. Cilj prve je da kod Hrvata suzbije tendencije pozitivnog odnosa prema partizanima, a druga da Srbe odvraća od pristupanja

u redove partizanskih jedinica. Cilj im je istovjetan: da umanje udarnu moć NOP-a.⁶⁴⁵ Takva propaganda mogla je da postigne relativno efektivan uticaj sve do ustaško-četničkih sporazuma. Nakon njihovog potpisivanja protivpartizanska propaganda ustaškog i četničkog porijekla drastično se sukobljavala sa stvarnošću. Ta stvarnost se nije dala baš u potpunosti skriti ni krivotvoriti. Narod je, bez obzira na propaganda usmjerenja, mogao da vidi da su tamo gdje su oni sklopljeni prekinuta neprijateljstva ustaša, odnosno domobrana, s jedne, i četnika, s druge strane. Na taj način su povećani i pojačani njihovi uzajamni vojni efekti usredsređeni protiv NOVJ-a.⁶⁴⁶

644 XIV/3, Vukašin Perović, politički predstavnik Grupe četničkih odreda Nevesinja i njemački Obr-lajtmant Kurc Guske, šef mostarskog I/C odjeljenja *Vruže divizije*.

645 Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Beograd, 1984., str. 227.

646 Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945.*, I, Beograd, 1983., str. 462.

Dvanaesti dio

**PROPAGANDA U FUNKCIJI PRIJETNJI KAO
OBLIKA TERORA I PRIJETNJA KAO
STRATEŠKA KOMPONENTA PROPAGANDE**

OKUPACIONE SILE I TEROR

Da bi obezbijedili svoje interese u Jugoslaviji i osigurali stabilnost svojih okupacionih sistema nacistički i fašistički okupatori su svim sredstvima širili mržnju i podsticali sukobe među jugoslovenskim narodima. Na sve su strane rasplamsavali šovinističku netrpeljivost, revanšizam i međusobna satiranja. Okupatori su sve to držali pod kontrolom. U funkciji te mržnje, produbljivanja nacionalne krize i raspirivanja šovinizma i terora bilo je komadanje Jugoslavije i stvaranje kvislinških režima.

I ustaški i četnički masovni teror, u svim vidovima njegova ispoljavanja, mogle su spriječiti njemačke i italijanske okupacione vlasti da nisu smatrale da on ide u njihovu korist. Dokle god su razne grupacije u Jugoslaviji zaokupljene međusobnim ubijanjem neće biti u stanju da formiraju ujedinjeni front borbe protiv sila Osovine ili će taj front značajno oslabiti. Njihov teror i kontrateror olakšaće silama izvršenje njihovih osnovnih zadataka u okupiranoj zemlji. Obje sile Osovine su i same primjenjivale teror masovnih razmjera u svim područjima u kojima su vladale. Time su htjele da ojačaju svoju vlast, da se osvete za pobunjeničku aktivnost stanovništva i stvaranje snaga otpora protiv okupacionih snaga.⁶⁴⁷ Produbljivanjem nesloge i netrpeljivosti, širenjem mržnje i netolerancije, te unošenjem unutrašnjih trvenja okupatori postižu svoje ciljeve štedeći krv svojih vojnika.

Srpsko stanovništvo, od početka rata izloženo ustaškim represalijama i teroru, krenulo je na ustanak. To je bio njegov odgovor na genocid koji su ustaše preduzele da bi u NDH riješile *srpsko pitanje* i osigurale etničko hrvatsko jedinstvo. Buntu su četnici, međutim, dali ne samo protivustaški, već prvenstveno protivmuslimanski, a potom i protivhrvatski pravac. Ustanak nije mogao spriječiti ni njemačko-ustaško, ni italijansko-četničko savezništvo. Kao što to savezništvo nije pomoglo u sprečavanju ustaškog nasilja nad Srbima, ali ni četničkih represalija nad Muslimanima i Hrvatima.⁶⁴⁸

*Pokret Draže Mihailovića teži da uspostavi jugoslovenske države pod dinastijom Karađorđevića od Triglava do Crnog mora. Težište se nalazi u duhovnoj borbi protiv komunizma. Njemački pojmovi srčanosti, hrabrosti i viteštva ne mogu se primijeniti na četničke vrline.*⁶⁴⁹

Svi pomagači okupatora, među njima i četnici, iskazali su izrazito nevojničko držanje. Uočavali su to i njihovi nalogodavci iz vojnog vrha sila Osovine. Za četnike je totalna nepoznanica pridržavanje normi međunarodnog ratnog prava. Oni su ga ignorisali. Svojim protivnicima su u najvećem stup-

647 RG 226, OSS-dosje, br. 140002.

648 Enver Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*, Oko, Sarajevo, 1998., str. 218.

649 Njemački stav o četnicima do kapitulacije Italije - izvod iz elaborata Komande njemačkih trupa u NDH iz svibnja 1943.

nju smatrali civile koji su od njih daleko najviše stradali. Zločini u njihovoj izvedbi sastavni su dio ratnih, političkih i vojnih ciljeva pokreta kojem pripadaju. Zato su i planirani u interesu realizacije velikodržavnog projekta zvanog Velika Srbija. Najveći broj su ih počinili pod okriljem i uz pomoć italijanskog okupatora. Odmah po kapitulaciji Italije (8. septembra 1943.) nastaje rastrojstvo znatnog dijela četničkih formacija. Rasulo je dijelom posljedica prestanka materijalne potpore koju su uživali kod Italijana. Rezultat je, dakako, i naglog jačanja partizanskog pokreta.⁶⁵⁰

Osnovni princip koji treba primjenjivati u borbi protiv neprijatelja jest taj da neprijateljske bande treba pronaći i uništiti u njihovim skrvištima. Ta njemačka naredba je odgovor na širenje ustanka i jačanje NOP-a, što je iziskivalo povećavanje okupatorskih oružanih formacija na ovom tlu prijeko potrebnih na drugim ratištima izvan Jugoslavije. Sve oštrije i brojnije represalije nisu usmjerene samo na vojne formacije koje su im suprotstavljene, nazivane *neprijateljskim bandama*. Masovna hapšenja, strijeljanja hiljada talaca, spaljivanje mnogobrojnih sela i domova upravljeno je i na civilno stanovništvo.

Teror se, svakako, mogao spriječiti - i ustaški, i četnički. To su mogle postići i njemačke i italijanske okupacione vlasti. Ali nisu. Njima su odgovarali razjedinjenost i međusobna trvenja naroda. U tom teroru, u njegovom raspirivanju i širenju okupatori su nalazili vlastito preimućstvo. Pogodovalo im je da se različite skupine, ideološki suprotstavljene, međusobno ubijaju i zatiru na tlu Jugoslavije. Sve dok su te grupacije međusobno zavađeni krvni neprijatelji skrnavi se i usporava mogućnost ujedinjavanja najšireg tabora okrenutog protiv okupacionih snaga. Na taj način se smanjuje potreba veće koncentracije tih snaga na lokalnim domicilnim ratištima i pojačava njihov udar na velikim frontovima u svijetu.

Njemački i italijanski oficiri su omogućavali četnicima da vrše pokolje na širokim prostorima. Četnička kama je ostavljala duboke tragove u mnogim mjestima do kojih je kročila njihova noga. Njihova orgijanja veoma dobro pamte mnoga sela, naselja i mjesta u Bosni i Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori, Hrvatskoj, pa i Srbiji (Vranić kod Beograda, Boleč, Stragari, Jagodina, Paraćin, Čuprija i dr.). U Srbiji su ravnogorci pobili više žrtava nego svi ostali kvislinci i okupatori.

Okupacione sile nisu samo mirno posmatrale ustaška i četnička zlodjela. I same su, svaka iz svojih razloga i potreba, primjenjivale masovna nasilja nad stanovništvom u svim krajevima zemlje. Nisu to radile jedino zbog principa

650 Odgovornost za kršenje ratnog prava u toku Drugog svjetskog rata prestala se odnositi samo na državu. Ona se u tom ratu prenijela i na pojedince. To je učinjeno Londonskom deklaracijom 1942., Moskovskom deklaracijom 1943., te odlukama saveznika u Teheranu 1943. u Jalti i Potsdamu 1945. godine. Od tada su zločinci mogli odgovarati pred različitim međunarodnim specijalnim i vojnim pa i nacionalnim sudovima država potpisnica Konvencije o ratnim zločinima. Po toj konvenciji zločini ne zastarjevaju.

Zavadi pa vladaj. Činile su to da bi ojačale svoje pozicije i svoju vlast, te da bi okrutno uzvratile na pobunjeničku oružanu aktivnost protiv okupacionih formacija.⁶⁵¹

Teror je bio jedan od sastavnih dijelova četničkog programa. Podjednako tako i programa ustaškog pokreta. On se vidljivo predstavljao i pokazivao na svakom području pod nadzorom okupacionih formacija. Po njemu je obilježeno njihovo prisustvo. Teror i četništvo su sinonim. Poput ustaša i terora. I jedni i drugi su s njim u toliko čvrstoj simbiozi da su nerazdvojni.

Vršili su ga, i jedni i drugi, s osloncem i pod okriljem početka italijanskih, a kasnije i njemačkih okupacionih vlasti. Četnici su planski vršili genocidni pokolj Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini kao njemačkoj i italijanskoj okupacionoj zoni. U tome su domaće jedinice, uz blagonaklonost okupatora, dobijale i potporu svojih formacija iz Srbije, Crne Gore i Hrvatske. Isto onako kao što su i četničke jedinice iz Bosne i Hercegovine pružale podršku svojim prisustvom i snaženjem četnika u Hrvatskoj i Crnoj Gori. Sve zajedno su punu podršku uživale kod jugoslovenske izbjegličke vlade, a njenim posredstvom i kod zvaničnih organa Velike Britanije i SAD-a.

TERORISANJE LJUDI PRIJETNJAMA: "OGNJEM I MAČEM UGUŠIĆEMO ONE KOJI DRUGAČIJE MISLE"

Prijetnje su jedan od veoma rasprostranjenih oblika četničkog terorisanja ljudi. Gotovo sva obraćanja srpskom narodu, ili Srbima i Srpkinjama, ili jednostavno stanovništvu nekog područja završavana su prijetnjama. I usmena i pismena obraćanja. Kad je tako prema srpskom žiteljstvu može se zamisliti kako su te prijetnje iskazivane u odnosu na nesrpsko stanovništvo. Jedno od takvih obraćanja je umnoženo i rastureno pod naslovom *NA ZNANJE!!!*

Upućeno je svim viđenijim Srbima, koji su bilo kakovi funkcioneri 'partizanstva' u Dreznicu i okolini. U tom letku se poimenično navode svi domaći Srbi koji su na bilo koji način upleteni bilo u seoske N.O.O. (narodnooslobodilačke odbore), bilo u opštinske ili sreske izvršne i presudne vlasti, koje drže narod na lancima i na taj način gurate svoj vlastiti narod u neizbježivu propast. Mi vam danas po donesenom zaključku stavljamo do znanja da ćemo bez obzira ko to bio i pod kojim se okolnostima nalazio u tome kolu, svakoga na licu mesta gde ga uhvatimo STRELJATI, a njegova imovina biće spaljena i do temelja uništena. Mi danas imamo svu moć. Prema tome, ne može nam niko i nikuda pobeći. Četnička puška govori širom cele naše Otadžbine Jugoslavije.

651 RG 226, OSS dosje, br. 140002

Nećemo ostaviti ni mačku od onih, koji se budu usudili i dalje saradivali sa 'crveno-ustaškim' bandama, koje su sve drugo, samo nisu 'narodno-oslobodilačka vojska', kakvo su oni ime sami sebi dali.

Obično na kraju letka ili proglasa, nakon svega što je rečeno, stanovništvu slijede prijetnje odmazdama, osvetama: *ugušićemo u krvi, zatraćemo, pravo na život i budućnost imaju samo časni nacionalisti, ognjem i mačem ugušićemo sve one koji drugačije misle. Nije teško bilo koga označiti kao saradnika crveno-ustaških bandi, kao lica koja nisu časni nacionalisti pa nemaju pravo na život i budućnost ili svakoga ko drugačije misli.*

Dajemo riječ, da ćemo vas u najkraćem roku likvidirati nemilosrdno budete li i dalje pleli tajne mreže iza naših leđa kao do sada, i da nas niko u ovom neće sprečiti. Ne zaboravite, imamo vas sve pred očima, konci su već odavno u našim rukama.

Narode, digni se i uništi smrad koji te dugo vremena mučio, jer partizani, naši propali sinovi, vođeni od jevrejskih gadova Tita, Moše i ostalih bjelosvjetskih pustolova - pljunuše na našu nacionalnu čast, na našu prošlost, vjeru i sve naše svetinje. Kao aveti oskrnaviše porodičnu čast i nalokaše se krvi svojih roditelja, braće i sestara. Prepuniše 'mješinu grijeha', a prosuta krv pade na njihove pogane glave. Narodna osveta progoni ih kao divlje zvijeri.⁶⁵²

Oni, koji se ne budu hteli da vrate na stari srpski put, upoznaće naše oružje i biće listom uništeni. Jer, upamti Srbine, šezdeseta sekunda dvanaestog časa izbija.⁶⁵³

Prijetnja je završnica najvećeg broja letaka i proglasa. Tako je i u tom glasilu namijenjenom hrvatskom narodu, katoličkim vjernicima i svećenicima. *Za dom spremna gospodo, nikada vas nismo tako dobro poznavali kao danas. Kazna koja vas stiže delo je srpskih četnika, delo je Onih koji su... svesni da kaznu vrše mačem...*

"KATOLIKE ĆEMO VJEŠATI A MUSLIMANE KLATI"

"Kazniti i to strahovito sve intelektualne i fizičke ubice Srba"

Teror je bio dominantan u vojno-političkom djelovanju četnika. Spočetka je pod parolom o biološkoj odbrani Srba bio usmjeren protiv ustaškog režima, Muslimana i Hrvata. Ubrzo potom je NOP svrstan u glavne neprijatelje srpskog naroda. Pripadnici i simpatizeri NOP-a srpske nacionalnosti, kao *izdajnici i otpadnici*, proširivali su krug onih koje treba uništiti. U svojim

vojnim akcijama četnici su ubijali, klali, palili sela, pljačkali, udarajući na muslimansko, hrvatsko stanovništvo, pripadnike NOP-a i njihove porodice a među Srbima i sve one koji su ispoljavali bilo kakav vid odbojnosti prema njihovom pokretu.

Uništiće do temelja sva naselja, srpska ili hrvatska, koja pruže otpor četničkim jedinicama. Sve je činjeno pod parolom pozivanja na osvetu. U proglasu iz decembra 1942. namijenjenom stanovništvu Like i zapadne Bosne, Momčilo Đujić naređuje svojim jedinicama da okupiraju sva sela i gradove i preuzmu svu vlast u svoje ruke - zavodeći preke vojničke sudove. U proglasu se prijeti dolaskom osamnaest hiljada naše braće četnika iz Crne Gore i Hercegovine, koji dolaze od Mostara, preko Konjica, Prozora, Livna, Glamoča, Rora i Grahova u pravcu vaših sela. Stanovništvo se upozorava da ove jedinice neće poštediti sela i gradove na koje naiđu, a koji im budu dali otpor. Svi koji su zalutali pozivaju se da pristupe Dinarskoj četničkoj diviziji.⁶⁵⁴

Povodom toga terora u ovim i drugim područjima proglase su objavljivali NOP, narodnooslobodilački odbori i partijska rukovodstva. Njihovo težište je na razotkrivanju stvarne uloge četnika koji su sluge okupatora i koji to dokazuju i terorom.

Dok su četničke jedinice klale žene, djecu i starce u hrvatskom i muslimanskom stanovništvu njihova propaganda je u isto vrijeme govorila da je protivno četničkoj časti da se ubijaju žene i nevina deca. *Ako se čekalo 500 godina na osvetu Turcima za nabijanje na kolac moći će čekati još desetinu meseci da kazne i to strahovito sve intelektualne i fizičke ubice Srba.*

Obećavajte sve što god hoćete, a posle ćemo uraditi kako treba.⁶⁵⁵

Dozvoljavam sve moguće prevare.⁶⁵⁶

Oba citata su iz 1943. godine. Prvi je iz četničke agitacije januara te godine. Major Z. Ostojić daje uputstvo komandantu Romanijskog četničkog korpusa Miloradu Momčinoviću o tome kako vršiti propagandu prema muslimanskom stanovništvu.

U toj uputi piše: *Razvijte što jaču propagandu prema 7 i 8 (Muslimani i domobrani - op.a.) u cilju privlačenja i korištenja. Obećavajte što god hoćete, a poslije ćemo uraditi kako treba. Glavno ih je privući i pridobiti za borbu protiv 2 (partizani - op.a.) ili da bar ne pridu njima.⁶⁵⁷* Druga depeša je upućena 9. novembra 1943. godine Nikoli Kalabiću, komandantu Gorske garde Nj. V. Kralja Petra II i naređenja: *Produžite rad, dozvoljavam sve moguće prevare, samo pametno i bez kompromitovanja.⁶⁵⁸*

654 AIHRPH, NG, kut. 431, f. 2.

655 Major Zaharije Ostojić komandantu Romanijskog četničkog korpusa Miloradu Momčinoviću o propagandi prema Muslimanima.

656 Mihailović Nikoli Kalabiću.

657 Arhiv V.I.I., k. 231, reg. br. 1/2.

658 Arhiv SSUR, D-30-44.

652 U letku pod naslovom *Povodom ukidanja III. internacionale.*
653 Letak *Pravoslavnih svetjenika.*

*Za jednog ubijenog četnika biće strijeljano 200 Hrvata i Muslimana.*⁶⁵⁹

*Za svaku srpsku glavu uništimo sve što dođe pod ruku.*⁶⁶⁰

*Za jednog Srbina ubićemo 50 Hrvata. Katolike ćemo vješati, a muslimane klati.*⁶⁶¹

Hrvate treba sve poklati - u oktobru 1941. godine javno govori Branko Bogaunović, komandant Bosansko-grahovskog četničkog puka *Gavrilo Princip*, jer u njegovom kraju ne smije biti živo ni jedno hrvatsko lice.

Gdje je četnika, tu muslimana neće biti, a idite vi i do Sarajeva, ali ćemo vas i tamo brzo naći - poruka je četničke čete u selu Bastazi kod Foče 28. VIII 1942. godine uz naređenje tamošnjim Muslimanima da moraju *svi odseliti u roku od tri dana, da ne smiju ništa ponijeti sa sobom, jer im se više za trag neće znati.*

Četnički glavni cilj je poklati sve muslimane, a katolike pročistiti - Obrad Mičić, apotekar iz Tuzle, na zboru ozrenskih četnika i naroda u selu Kakmuž u maju 1944. godine.

U ljeto iste godine četnici razmješteni na području planine Prenj, rijeke Neretve i Stoca prijete izjavama *da će u slučaju invazije (zapadnih saveznika - op.a) poklati sve muslimane i katolike.*

Bosnu ćemo počistiti, Baliju istrijebiti, sela tih pogana popaliti i posvetiti opet sveto tlo Bosne Srpske - piše u jednom četničkom letku krajem 1944.⁶⁶²

“HRVATSKE I HRVATA MORA NESTATI”

Naša sloboda je već na vratima. Fašistička gamad je do nogu potučena. Na okup! Svi muškarci od petnaeste do šezdesete godine neka se odazovu u našu oslobodilačku četničku vojsku. Hrvatske i Hrvata mora nestati, a osovinskoj vojsci daćemo osovinu u rebra i ekser u tabane.

Proglas od 9. maja 1943. godine, pisan *U planini*, nosi napomenu: *Ovaj proglas sme doći samo u pouzdane srpske ruke. Apeluje na braću Srbe i sestre Srпкиnje da rastvore oči, podignu ponosne srpske glave.*

659 Kamenko Katić, komandant Višegradskog četničkog odreda.

660 Gojko Nadaždin, komandant Vojno-četničkog bataljona Prebilovci 27. VI 1942. mještanima sela Gnjilište.

661 Dr. Kostić i dr. Milošević, koji je ujedno i četnički liječnik, na više sastanaka u sjeveroistočnoj Bosni u septembru 1944. godine.

662 HDA, Fond: Četnici, dok. inv. br. 448; Fond: ZKRZ GUZ br. 2.362/4-1945., kut. 21; V. Dedjier-A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo, 1990., str. 203-204; Z. Dizdarević-M. Sobolevski, *Preučivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, Zagreb, 1999., str. 207-217.

Jedan je od onih proglaša u kojem fašistički okupator i borba protiv njega zauzima značajno mjesto. Do tada su u četničkim glasilima već značajno urjedano apostrofirane sile Osovine. Njihovo smanjeno spominjanje otpočelo je još u prvoj ratnoj godini. Sa isticanjem okupatora sad je istovremeno zapriječeno nestankom Hrvata i Hrvatske i stvaranjem velike i snažne Srbije. Spominje i dobijeno fašističko oružje.

Mnogo nas je i dobro smo naoružani iako fašističkim oružjem, kojeg su nam sami davali, da sami sebe koljemo, strijeljamo, ali Srbin se prevariti ne da. Srbin u šumi sa crvenom zvezdom, Srbin u četnicima sa mrtvačkom glavom, Srbin po hrvatskim uredima i među fašističkom vojskom, Srbin svugde i uvijek nije bio niti jeste, nit će biti ništa sem Srbina.

Mi možemo i moramo u svim pravcima ići, ali nas svaki pravac vodi i mora dovesti do jednog cilja. Stvoriti veliku i snažnu Srbiju, koja će uvijek štiti i jačati prijateljstvo Engleske i majke Rusije. Stoga svi na okup i slepo poslušni našim komandantima, koji će svakom Srbinu i Srпкиnji odrediti specijalnu oslobodilačku dužnost. Tada ćemo moći slobodno zapevati onu poznatu: Musolini čelavi, al' te Srbin prevari!

Proglas završava parolom: Smrt fašizmu - sloboda srpskom narodu.

“HRVATI KAO USTAŠE I USTAŠKI AGENTI SVRSTAVAJU SE U PARTIZANSKE JEDINICE”

Nepobitna je činjenica, koja je isto toliko živa koliko i žalosna, da smo se u paklenom vihoru ovoga rata jedan drugom zamjerali, da smo se ponekad jedan na drugog i teško ogrijesili, da smo donekle naše čvrste veze, sarkane na poštenju, čovječnosti i našoj čistoj zajedničkoj prošlosti, nesvjesno pokidali i oslabili. Ali, braćo, nepobitno je i to da se ove nesreće za koje smo uzajamno krivi, mogu danas ublažiti i popraviti.

Da smo bili svjesniji, čovječniji, postojaniji u duhu saradnje i bratskog razumijevanja naših predaka, mi bi mnogo manje posrtali, mi bi se mnogo manje gložili, mi bi mnogo manje svojim nepromišljenim radom nedaće prouzrokovali, od kojih su mnoge, to moramo istaknuti, bile skoro neizbježne, zato što nas je sudbina zakovitala u ovaj prokletaj vjetrometini rata, koji je najsudbonosniji i najkrvaviji prelom istorije čovječanstva.

Ako nemate gde onda idite u Mihaljevičevu vojsku - citat je iz izvještaja Dragoslava Pavlovića, Dražinog delegata za Šumadiju, o organizaciji i stanju četničkih jedinica na tom području. Tim citatom Pavlović 25. aprila 1942. godine obavještava Ravnu goru o tome šta javlja *hrvatska stanica 'Zrinjski'*.

Sinoć (4-og, u 19,30 časova po sr. evr. vremenu) sa slobodne hrvatske stanice 'Zrinjski' - verovatno iz Kaina, između ostalog rečeno je Hrvatima: 'Hrvatske

*majke, ne šalžite svoje ćerke u tu javnu kuću koja se zove nacistička Nemačka, i svoje sinove da kao radnici gladuju i trpe engleska bombardovanja, zbog Nemaca. Bežite, Hrvati, otuda u zeleni kadar, a ako nemate gde onda idite makar i u Mihaeljevićevu vojsku! Dakle, za njih Vi niste ni Ministar, ni đeneral pa čak ni gospodarin, i Vaša vojska treba da bude poslednje pribežište Hrvata. Čak ni Vaše ime ne kaže pravilno, a koje izgovaraju pravilno i Englezi i Amerikanci i svako.*⁶⁶³

Za Hrvate koji su se svrstavali u partizanske jedinice četnička propaganda je širila vijesti da je riječ o ustašama koji se kriju pod imenom partizana. Ako nisu čistokrvne ustaše dopuštala je mogućnost da su ustaški agenti. Što Hrvati od nje osumnjičeni kao ustaše ili njihovi agenti pristupaju partizanima rumačeno je da to čine kako bi lakše mogli provoditi teror nad srpskim stanovništvom.

STIHOVANE PRIJETNJE NESRPSKOM STANOVNIŠTVU

Četnička propaganda je obilovala prijetnjama pokoljima i uništenjem Hrvata i Muslimana u toku Drugog svjetskog rata. Time je stalno vršila psihološki pritisak na pripadnike ovih dvaju naroda u Bosni i Hercegovini. Iskazivane su u pismenom obliku u proglasima i lecima i u usmenoj agitaciji, često u govorima četničkih komandanata.

Mnogo puta su štampane pjesme sa nedvosmislenim porukama: *Oj Hrvati jedna vaša mati, kad vas budu Srbi klali; Sad što ćete Turci i Hrvati, Srbi će vas ako Bog da klali; Na vrh brda Romanije četnički se barjak vije, i na njemu crnim slovom piše da Hrvata nema više; Evo majka rodila je brata, koji će ubiti 500 Hrvata; Oj Todore mili brate, došlo vreme klat Hrvate; Golubinko moja širokijeh vrata, bićeš berzo prepuna Hrvata; Došli četnici u Ljubuško i poklali sve što je muško; Paveliću ti si stara svinja, tvoju vojsku odnaša Drina; Nema krsta su pet prsta, nema dina odnese ga Drina; Sve od Vrana do prozorskih vrata pobili smo hiljadu Hrvata; Kralj nam Petar iz Londona piše: katolika neće biti više.*⁶⁶⁴

Stihovane prijetnje, kao i drugi oblici pisanih poruka propagande, jasne su Hrvatima i Muslimanima: biće fizički uništeni ako se blagovremeno ne isele s onih područja koja se nalaze u zamišljenoj *Velikoj Srbiji*. Sistematski je zastrašivan muslimanski i hrvatski narod. Prijetnje su i praktično provodene u djelo pogotovo tamo gdje su četnici držali vlast u svojim rukama ili gdje su njihove jedinice vršile tzv. *čišćenje*. Pojavile su se od prvih ustaničkih dana i trajale od kraja rata. Na anektiranom području Dalmacije, pod zaštitom

italijanskog okupatora, prijetnja je glasila: *O Hrvati al ćemo vas klati, kad se Pero iz Londona vrati*. Tu pjesmu su pjevali pri prolazu kroz mjesta nastanjena Hrvatima. Obrtali su je kada su u blizini bili Muslimani: *Muslimani al ćemo vas klati, kad se Pero iz Londona vrati*.

U Srbiji su četnici pjevali: "Kralju Petre zlato naše / daleko te oteraše / oteraše avijonom / ti se javljaš radijonom". Pa: "Drma mi se trese mi se na šubari cveće / ubićemo, zaklaćemo. ko sa Dražom neće".

"OSVETITE SE U KRVI"

Prema svima koji su se ludo nadali da će doći neko komunističko carstvo neće biti naše srpske i domaćinske milosti i sažaljenja.

U jednom od tih glasila kaže se da je 27. juli zatekao nas ujedinjene, snažne i složne, sem malog broja izroda... *Neka ih, svi će oni osjetiti našu snagu i oštricu. Kad god je prilika za prisjećanje onih koji ostaviše svoje živote na vrhovima naših planina i na njihovim leševima se zaklinjemo, da ćemo ih osvetiti i da ćemo ostati verni svojoj svetoj borbi. Sve muke i napori će nas još više spotaći (valjda podstaći - o.a.) na borbu, koje nas opominju da moramo sve dugove vratiti.*

U propagandnoj instrukciji *O krajnjem cilju četničke borbe* tretira se odnos između Srba i Hrvata. Hrvati su, prema tom dokumentu, *ne samo politički izdali svoju nacionalnu državu Jugoslaviju nego su izvršili i zločinstvo nad Srbima. Moraju podneti odgovornost za to primernim i osetnim odmazdama odgovornih izvršilaca i podstrekača i to pored kazni Srba i Slovenaca za koje se utvrdi da su učinili zločine.*

Gotovo u svakom glasilu su nakon neumjerenih i neodmjerenih kude-nja protivnika - prijetnje. One su upravljene prema običnim ljudima, pa i pripadnicima srpskog naroda, ali naročito oštro i često prema nesrpskom stanovništvu. Poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu krajem novembra 1943. godine te prijetnje su u mnogim lecima namijenjene funkcionerima AVNOJ-a i novoformiranog NKOJ-a (Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije) kao privremene vlade u zemlji. *Nikome i nikako nema oprosta života ko se i dalje bude vezao uz propalu stvar Josipu Broza zu. 'Tito', Ribara, Nurije Pozderca, Moše Pijade i ostalih srboždera i istrebljivača Srpstva u Hrvatskoj.*

Upozorite svu našu braću Srbe. Neka se dobro paze šta rade i za kim se povode i neka budu uvjereni da će biti ugušen u krvi svaki pokret koji bude stajao izvan naše oslobodilačke akcije i organizacije. Svak je obavezan da radi u dubu naših naredjenja - poručuje Momčilo Đujić glavnim povjerenicima u javnom pozivu srpskom stanovništvu da pruži materijalnu podršku četnicima.

Podjednako usmjerene prema svima koji nisu pristajali uz četnički pokret, ma koje nacionalnosti bili, stizale su poruke i sa Londonskog radija: *Pamtite*

663 XIV, knj. 2, dok. 71, str. 199.

664 HDA, Zagreb: A. NDH, dok. inv. br. 16.677, 22.710, 32.434, 33.170/11, 34.714 i 41.913; Fond: MUP RH, br. III/115-974/5 i MF br. 3/ sn 171; Z. Dizdār-M. Sobolevski, n. dj. str. 68, 293-295, 296-297, 323-327, 354, 356-357, 362-367 i 414-430.

i bilježite sve. Dan suda i pravde je na vratima - odjekivalo je sa talasa toga radija, ali i iz svih drugih glasila četničke propagande u zemlji.

Prijetnje su strateške komponente četničke propagande. To je u skladu i sa programsko-političkim i vojnim ciljevima cjeline ravnogorskog pokreta. Tako pop Momčilo Đujić za područje Dinarske divizije u letku pod naslovom *Braćo Srbi i sestre Srпкиnje poziva Srbe koji su u partizanskim redovima da pridu k nama*. Kaže da je to njegova poslednja opomena i poslednja poruka koju čini u ime Srpskih četničkih odreda. Nakon toga će, veli, preduzeti represalije koje će konačno pogoditi smrtonosnim udarcem sve one koji se udružise sa našim neprijateljem i služe razornoj ideji komunizma uništavajući sve ono što je naše, rasno i nacionalno.⁶⁶⁵

Ta prijetnja je potvrda pojačanog terora u sjevernoj Dalmaciji, posebno nakon povlačenja partizanskih snaga. Sa slabljenjem NOP-a ojačale su četničke pozicije u nekim područjima. U izvještaju Štaba Četvrtre operativne zone 12. VIII 1942. Štab sjevernodalmatinskog odreda konstatuje i ovo: *Raspoloženje naroda prema narodno-oslobodilačkoj borbi na bivšem sektoru ovoga odreda je potpuno smalaksalo izuzev Bukovice. Stanje naroda poslije povlačenja naših snaga sa ovoga sektora postalo je očajno iz razloga toga, što teror četničkih bandita nastje iz dana u dan. Prisilno pojačavanje četničkih bandita proizlazi iz toga što neki strašljivci boje se da im ne propadne imovno stanje od gore navedenih, tako, da u pomenutim krajevima imaju dovoljan broj aktivnih simpatizera. Doznaje se i to, da banditski vođa pop Đujić hoće da vrši prisilnu mobilizaciju od 18-50 godina, govoreći narodu 'partizanski pokret je propao'. Izgleda da ova prisilna mobilizacija neće imati dovoljno uspjeha.*⁶⁶⁶

U funkciji prijetnji kao oblika terora veliku ulogu je odigrala propaganda. Ona je stalno, u toku čitavog rata, obznanjivala prijetnje Muslimanima i Hrvatima. Opućivala ih je da su izdajice srpskog naroda. Izmišljane su i širene laži o pripadnicima ta dva naroda. Te laži su služile za opravdanje direktnih oblika terora - razne načine fizičkog uništavanja ljudi - od pojedinaca do manjih i velikih skupina žiteljstva. Najčešće su to masovni pokolji i strijeljanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva, pripadnika i simpatizera NOP-a, partizanskih zarobljenika i ranjenika. Teror i zločini su praćeni nezapamćenim pljačkama i otimanjem cjelokupne pokretne muslimanske i hrvatske imovine. Tu spada uništavanje, razaranje i paljenje njihove nepokretne imovine, napose kuća i gospodarskih zgrada, vjerskih i kulturno-istorijskih objekata i spomenika.

I komandant puka *Petar Mrkonjić*, što je dejstvovao u sklopu Dinarske divizije, naredbu od 9. III 1942. godine posvećuje *pitanju izdaje Hrvata i nebraći Hrvatima i Muslimanima*. Ovo nesretno stanje koje vlada nad našom ze-

665 Letak od 13. IX 1942. godine raspaćivali četnici u Kninu i okolini. AVII, NDH, kut. 197, br. reg. 9/10.

666 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 3, str. 112.

mljom došlo je usled izdajstva i podlosti nebraće Hrvata i onih kojima smo doneli slobodu na vrhovima naših bajuneta (...) Ne zaboravite izdajstva nebraće Hrvata i Muslimana, ne zaboravite mučenička srpska groblja koja je nebrat posejao sa vaših ognjišta. Osvetite se u krvi, vratite istom merom dušmanima i vekovnim neprijateljima srpskog naroda.⁶⁶⁷

Teror osvete "kao svete dužnosti svakog četnika"

VOJSKA PRAVDE I ODMAZDE

Mi smo vojska pravde i odmazde - kaže se u Trećoj poruci Srbima Bosne i Hercegovine. Zagrajali su svi naši neprijatelji, a naročito ustaška hrvatska, kako su četnici izvršili razaranja i pokolje nezapamćene u istoriji sveta. Ovim klevetnicima poručujemo da smo mi vojska pravde i odmazde i da niko neće biti pošteđen ko se ogrešio o srpski narod.

To četnički pokret u svojim glasilima odgovara na optužbe da su izvršili masovne zločine i genocid nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Uz prijetnju, i osveta je takođe ugrađena u njegove programske ciljeve. Ona je oblik njihovog terora kao načina ostvarenja tih ciljeva sračunatih na istrebljenje nesrpskih naroda i nacionalnih manjina na državnom teritoriju Velike Srbije, koju su zvali i *Četničkom zajednicom*.

U svim odredima, na svim razbojištima, gdje god je trebalo svetiti srpske mučenike Bosanci i Hercegovci bili su prvi na megdanu. Približava se čas njihovog odmora, već se pomalja naša država, četnička zajednica koja će obuhvatiti sve zemlje u kojim Srbi žive, njene granice biće obeležene grobovima četničkih junaka, a u njoj će odlučivati ne oni koji su je rušili već njeni graditelji i branitelji - piše u jednom od letaka namijenjenih Srbima Bosne i Hercegovine.

*Istrijebiti gubu iz torine, da bi Srpski narod jednom našao mira i pravde pod ovim suncem.*⁶⁶⁸ Tako piše komandant jednog od pukova pod imenom *Petar Mrkonjić*. Taj komandant u sklopu Dinarske divizije u naredbi od 9. III 1942. godine glavnu pažnju posvećuje *pitanju izdaje Hrvata*. Ta naredba, uz letke i proglase obznanjene na području Dinarske divizije, vri od mržnje prema nesrpskom življu i pozivima na osvetu. *Ne zaboravite izdajstva nebraće Hrvata i Muslimana, ne zaboravite mučenička srpska groblja koja je nebrat posejao sa vaših ognjišta.*

667 AH, ČA, kut. 5.

668 AH, ČA, kut. 5.

*Osvetite se u krvi, vratite istom merom dušmanima i vjekovnim neprijateljima srpskog naroda.*⁶⁶⁹

PRIMJENA TERORA I OSVETE PLANIRANA U VRIJEME RATA, ALI I NAKON NJEGOVOG ZAVRŠETKA

Draža, njegovo vojno i političko vodstvo i ravnogorski pokret živjeli su u uvjerenju kako će kraj rata dočekati kao pobjednici. U tom vjerovanju su planirali ne samo primjenu terora u vrijeme rata, nego i nakon njegovog završetka. Pri tome je uočljiva i tendencija kako za odmazdu spram pojedinaca i skupina, tako i za kolektivnu odnosno državnu odmazdu.

Osveta je sveta dužnost svakog četnika i srpskog naroda prema svima onima koji su se, navodno, ogriješili bilo kada i bilo kako o interese srpskog naroda.

Četnici su se svetili i svome srpskom narodu. Obračunavali su se sa onim njegovim dijelom koji je pristupio partizanskom pokretu i bilo da je bio njegov simpatizer ili ravnodušan i neutralan naspram ravnogorskog pokreta.

Postavljanje novih granica srpske nacionalne jedinice - Velike Srbije unutar Jugoslavije četnički programi predviđaju *u toku završne faze rata i još neko vrijeme nakon završetka rata*. U to vrijeme bi se izvršilo definitivno čišćenje područja te jedinice od nesrpskog življa. Čišćenje pretpostavlja fizičko istrebljenje, ali i iseljavanje, te odmazdu prema svakome ko se i kada ogriješio o četnički pokret.

Dio spomenutog decembarskog programskog priručnika iz 1942. godine naslovljen je *Problem osvete*. Saglasno tom priručniku, *osveta je sveta dužnost srpskog naroda* prema svakome ko se o njega ogriješio u toku rata i okupacije zemlje. Za izvršenje takve dužnosti pretpostavka je, svakako, da će četnici završetak Drugog svjetskog rata dočekati kao pobjednici. Oni bi, u tom slučaju, bili ona snaga koja će uspostaviti svoju vlast u zemlji. Kako se u tom priručniku tumači pojam i rješenje problema osvete?

Prije svega nije dopuštena odmazda pojedinaca i grupa. U tom slučaju bi mogli da zavladaju bezakonje i samovolja. Ono što je nužno i dopušteno, to je kolektivna osveta. Drugim riječima kolektivna je zapravo državna odmazda. Ta osveta, zato što je državna, zasnovana je na zakonu. Kolektivnu odmazdu bi izricali posebni narodni sudovi. Njihove presude bi provodile specijalne vojne jedinice. Glavna meta tih kolektivnih ili državnih osveta su - komunisti. Uz njih i ustaše. Onda njihovi sljedbenici i pomagači, te dio hrvatske inteli-

gencije čak i ako nije među simpatizerima komunista i ustaša. Uništenje dijela te inteligencije u interesu je i hrvatskog i srpskog naroda. Baš tako smatraju autori i idejni tvorcii tog priručnika. Likvidacijom tog segmenta hrvatskog stanovništva ojačalo bi se jedinstvo dva naroda - hrvatskog i srpskog. Uklanjanje inteligencije, ističe se u tom priručniku, uništilo bi ujedno svaki ostatak proaustrijskog osjećaja među Hrvatima. Na taj način bi se hrvatskom narodu pomoglo da otkrije svoju narodnu dušu.

Ne kaže se koliko bi to Hrvata bilo fizički likvidirano. Tako ni Muslimana. To i nije, uostalom, u domenu jednog priručnika. Prevažodno je u djelokrugu posebnih narodnih sudova, njihovih presuda i specijalnih četničkih jedinica kao egzekutora. Ako priručnik ne obznanjuje apsolutni broj onih u nesrpskom žiteljstvu nad kojima bi se izvršila odmazda, posredno se može i to doznati. *Ne treba se bojati da ovako izvršena odmazda neće biti potpuna što se tiče broja likvidiranih. Ako ih nema i više, tada ima barem toliko frankovaca i izvijskih pripadnika inteligencije, koliko je bilo ubijenih Srba.*

Tako se zbori u priručniku o praktičnoj provedbi osvete kao jednog od programskih ciljeva ravnogorskog pokreta.

Šta se još kaže o problemu osvete u tom priručniku? Da će legalno i uredno provođenje odmazde prije povećati nego smanjiti kulturni i moralni ugled srpskog naroda. A taj ugled nije nevažan. Saglasno četničkim programskim ciljevima i priručniku načinjenom na njihovim osnovama, Srbi žele da budu vodeća nacija među balkanskim narodima. Za svakog ko želi da bude vodeći narod bitan je njegov kulturni i moralni ugled. Makar se taj ugled gradi na kolektivnoj, tojest državnoj osveti (čitaj: fizičkom istrebljenju pojedinaca, grupa (naroda) zasnovanoj na zakonu izrečenoj od posebnih narodnih sudova i po presudama koje bi izvodile specijalne vojne i policijske jedinice. Tako bi uvećani kulturni i moralni ugled poslužio srpskom narodu da postane vodeći među balkanskim narodima bez obzira je li s njima ili nije udružen u zajedničku državu.⁶⁷⁰

I to je put da se stvori i organizuje homogena Srbija *koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive* - kako piše Stevan Moljević u *Homogenoj Srbiji*.

669 AH, ČA, kut. 5.

670 Štice o tome J. Tomasevič, Isto: Mikrofilm br. T-311, rola 194, snimci 362-365, 370, 372, citat je iz snimka 372.

**“Propaganda pljačke kao “prirodne stvari”
“predominantnog instinkta” ili prvog osnovnog motiva četničkih boraca**

“ZMIJE I MESECA NEĆE UKRASTI, A SVE OSTALO HOĆE”

Kult pljačke na primjeru Foče i pljačka kao razarač borbenog morala boraca

Zmije i meseca neće ukrasti, a sve ostalo hoće. (Vukašin Marčetić, komandant četničkog puka *Manjača*).

Pljačkanje je jedan od onih faktora koji su stalno razarali borbeni moral četnika i njihovih jedinica. Bio je to, istodobno, jedan od prvih i osnovnih motiva njihovih boraca. Narod je bio živi svjedok njihove demoralizacije na toj osnovi. *Zmije i meseca neće ukrasti, a sve ostalo hoće.* To kaže Vukašin Marčetić, komandant četničkog puka *Manjača*.⁶⁷¹

Vojvoda Dobroslav Jevđević u izvještaju Mihailoviću piše o zlodjelima koje vrše njegovi vojnici.⁶⁷² Pokolje prati pljačka koju Jevđević tumači *iskonskim instinktima (koji) počinju da bivaju predominantni u narodnoj duši*. Tim predominantnim instinktima on objašnjava *niz slučajeva ordinarne pljačke*. Onda dodaje: *Ali se to moralo gledati blaže. Zbog čega?* Tim predominantnim instinktima kojim objašnjava i opravdava ordinarnu pljačku dometnuo je *jer je ceo kult naše prošlosti i nacionalna epopeja protkana sa tim pojavama*.⁶⁷³

I nakon četničkog napada na Foču, pokolja i pljački izvršenih nad domicilnim žiteljstvom u tom području, inž. Vladimir Zečević 28. avgusta 1942. godine piše generalu Mihailoviću:

Napad na Foču i njeno zauzimanje primljeno je kod naše vojske i naroda sa neopisivim oduševljenjem. Narod veruje u svoju pobjedu, jer već sada vidi stvarne rezultate patriotskog mudrog i smišljenog rada - Vrhovne komande. Moram, nažalost, da naglasim da je Foča ovog puta sva opljačkana i najveći broj zgrada demoliran. Bilo je slučajeva gde su i srpske porodice opljačkane. Pljačku su vršili i četnici i susedni seljaci, muško i žensko, staro i mlado. Mnogi oficiri nisu bili na visini jer nisu ništa preduzeli da pljačku spreče, naprotiv bilo ih je koji kažu da je to prirodna stvar i da ne treba sprečavati pljačku nad neprijateljem. Ova pojava baca vrlo lošu sliku na naš sveti zadatak i časno i viteško srpsko i četničko ime.

671 Zbornik NOR-a, XIV-2, dok. br. 145, 671.

672 VII, Ča, XIV, knj. 2, dok. 174.

673 VII, Ča, reg. br. 54/4, k. 170.

*To što se desilo u Foči, čini se i na svim drugim mestima kuda četnici prolaze, tako da izgleda da je glavni četnički zadatak pljačkanje. U pljački nisu se pokazale nikakve razlike između Crnogoraca i Hercegovaca.*⁶⁷⁴

“IZ PROZORA NOSE SVE ŠTO IM JE PLJAČKOM PALO U RUKE”

*Neopisivo oduševljenje boraca Vladimira Zečevića iz fočanske akcije obuzelo je četnike i nakon pohoda na Prozor. Vojvoda Petar Bačović 23. oktobra 1942. godine telegramom javlja Draži da su vojnici bili oduševljeni operacijama Prozor kada je zaklano preko 2.000 Šokaca i muslimana.*⁶⁷⁵ Taj telegram Bačović je potpisao kao *Istvan*. Njegovi naročito oduševljeni vojnici su išli u kolonama pretovareni opljačkanim prozorskim trofejima. U Bileću je vozom stiglo 680 četnika Gatačkog i Bilečkog bataljona. *Vodili su stoku i nosili raznu robu kao žito, pokućstvo, jorgane, posteljinu, bicikla itd. što im je tako odakle su došli pljačkom palo u ruke.*⁶⁷⁶

Kotarska oblast iz Bileće 19. oktobra javlja da je na staničnom platou bilo *105 konja, 6 teških volova, 11 krava i nekoliko komada svinja razne težine... mnogo brašna, šećera, čilima, biljaca, madraca i ostale robe. Jedan je čak nosio malu drvenu kolievku, koja je bila sva krvava, te se hvalio da je u njoj bilo jednogodišnje muško šokačko dijete, kojeg je zaklao i da kolievku nosi svome sinu za uspomenu. Svi se četnici hvale kako su se napili ustaške krvi, silovali žene i djevojke i to njih po deset redom, a zatim su ih klali, djecu takođe klali, a starije mrcvarili, zatim pljačkali i konačno sve popalili.*⁶⁷⁷ U toj pograničnoj varoši ostalo je samo 520 muslimana.⁶⁷⁸

**UZ OTIMANJE POKRETNE
UNIŠTAVANJE NEPOKRETNE IMOVINE**

Svi četnički pokolji muslimanskog i hrvatskog stanovništva su, kako stoji u izvornim dokumentima, praćeni pljačkom. Počinioci zločina su kupili, tovarili i odvlačili sve što se moglo odnijeti. Iza toga je slijedilo paljenje kuća i gospodarskih zgrada, često i čitavih sela.⁶⁷⁹

674 VII, Ča, k. 222, reg. br. 50/5.

675 Dokumenti..., 276/58, d. 519.

676 VII, FNDH, f. 12, d. 22.

677 VII, FNHD, k. 228, f. 10, d. 4.

678 VII, FNDH, k. 228, f. 10, d. 13.

679 Dr. Smail Čekić, *Četnički zločini nad Muslimanima u jugoslovenskoj Bosni i Sandžaku 1941-1945.*

U područjima planiranim za državni teritorij Velike Srbije posljedice tih zločina su stravične po broju žrtava. U njima su jednovremeno najobimnije i pljačke. Da se i ne spominju uništena sela, naselja, mjesta i gradovi, te vjerski i kulturno-istorijski objekti, spomenici muslimanskog i hrvatskog naroda.

O tim pljačkama u toku Drugog svjetskog rata postoje hiljade autentičnih dokumenata različitog porijekla, te opsežna historiografska literatura.⁶⁸⁰ Dr. Zdravko Dizdar uočava kako su četnici svoje najveće pljačke vršili planski, najčešće u toku jeseni i zime. U to vrijeme su sakupljali najbogatiji plijen otimanjem jesenskih plodova prikupljenih i pripremljenih za zimu u domaćinstvima. Uz pljačku pokretne uništavali su nepokretnu imovinu. Time su, u isto vrijeme, postizali i krajnji cilj: onemogućavali su ostanak na zgaristima i ostacima od ognjišta onih Muslimana i Hrvata koji su preživjeli. Posljedice tako planiranih oblika njihovog terora su zastrašujuće. Još ih treba izdašnije istražiti i potpunije obraditi.

"KOD SVIJU JEDINICA CARUJE PLJAČKA - NIKO JE NE SPREČAVA"

Komandant Trebavskog korpusa pop Savo Božić je 28. maja 1942. sa nadležnim organima NDH sklopio pismeni sporazum o saradnji u borbi protiv NOP-a.⁶⁸¹ I on i njegovi komandanti su, i pored povremenih sukoba, uvijek kad se radilo o borbi protiv jedinica NOV-a i POJ-a održavali savezničke odnose kako sa ustašama tako i sa domobranima i muslimanskom legijom.

Savo Božić je komunizam smatrao za najveću opasnost po srpski narod. Taktizirao je i sporazumijevao se sa nesrpskim elementom, u prvom redu sa Muslimanima, odnosno muslimanskom milicijom koju je formirala NDH. Obavještajni oficir piše Draži da je Božić pokušao da slične sporazume postigne i sa Hrvatima, ali u tome nije uspio. Ta Božićeva nastojanja *ne nailaze na razumevanje kod mladih boraca, koji su svojim postupcima prema Muslimanima porušili ono što je Božić uspeo da postigne. Četnici presreću trgovce Muslimane i pljačkaju ih do gole kože. Ni za jedan od ovih slučajeva pljačkaši nisu pozvani na odgovornost, te to ostavlja ružan i mučan utisak na Muslimane.*

Pretprošle subote, na pazarni dan, usred Kožuha, na ulici je ubijen jedan Musliman. Zna se ko ga je ubio i protivu krivaca ništa nije preduzeto. Istoga dana opljačkano je nekoliko Muslimana - trgovaca koji su dolazili na pijacu s

680 Naučni kolokvij, KDM Preporod, Sarajevo, novembra 1991.
Dio je objavljen u knjigama: V. Dedijer-A. Miletić, S. Čekić i Z. Dizdar-M. Sobolevski, *te*
Zbornik NOR-a sa mnogobrojnim izvornim dokumentima.
681 Zbornik NOR-a, tom, XIV, knj. 1, dok. br. 89.

onu stranu reke Bosne - iz Kotorskog. Zna se i ko je ove ljude opljačkao ali niko nije pozvan na odgovornost. Rezultat: evo već druga subota kako muslimanski trgovci, nedolaskom, bojkotuju kožušku pijacu. Ovaj kraj uglavnom se snabdevao isključivo preko muslimanskih trgovaca kojima je bilo omogućeno odlazjenje u krajeve gde ima Hrvata i Nemaca i donošenje robe na ovu pijacu, posledice ovog bojkota vidno se osećaju naročito u nedostatku municije koju su uglavnom na pijac donosili Muslimani.

Četnici iz Kostajnice presreli su pre nekoliko dana nekoliko vojnika muslimanske legije, koja zajedno s našim vojnicima drži posade u Gradačcu i Modriću, i sutra će poći u zajedničku borbu protiv komunista, razoružali ih i svukli do gole kože.

Krajnje je vreme da se trgnemo jer smo u ovom času prepušteni sami sebi i narod očekuje reč i delo vodećih na koje još koji dan računā. U protivnom slučaju izgubićemo i tu legitimaciju. Kod naroda i kod vojske javlja se veliko neraspoloženje prema vodećim ličnostima često puta bez prava dok u sadanjem slučaju nismo u stanju da branimo našu neaktivnost koja može biti fatalna i po nas i po narod i pokret.

Trezvena upozorenja u pojedinim lecima nisu pomogla. Razuzdanost i osiono ponašanje, u njemu i pljačkanje naroda, postali su ozbiljna prijetnja opstanku pokreta i njegovih jedinica. Četnici su se pljačkali i međusobno. *Kolarevićevi su opljačkali jednog četnika, a posle ga ubili da ne priča. Pri povlačenju iz Štrbaca uzeli su noću za putovođu jednog dečka od 14 godina a posle ga zaklali. Mnogobrojne su ordinarne pljačke, otimačine, mlačenje ispravnih ljudi, uništenja ispravnih ljudi, uništenje imovine i razna nasilja od Kolarevićevih i Radovićevih ljudi. Narod u ovim krajevima grozi se ovih postupaka.*⁶⁸²

Nije samo četnik pljačkao četnika. Nije samo zaklan vodič ili putovođa. *Kod sviju jedinica caruje pljačka, koju niko ne sprečava. Pljačka i krađa je često motiv za pristupanje četničkim jedinicama.*⁶⁸⁴

ČETNIČKU PLJAČKU PROPAGANDA PRIPISIVALA PARTIZANIMA

Permanentna pljačka je oblik četničkog terora. Taj vid terora u njihovoj izvedbi je primjenjivan od postanka ravnogorskog pokreta. Pljačkali su naročito nesrpski ali i srpski živalj. Njihova propaganda je, istovremeno, partizane proglašavala pljačkašima. Svojim protivnicima je pripisivala ono što su četnici izdašno činili. A onim što su činili olakšavali su posao propagandistima: ovoš-

682 XIV, knj. 1, dok. br. 122, 123, 134 i 139.

683 VII, Ča, k. 206, reg. br. 44/1.

nji su četnička zlodjela u selima eksploatisali kao partizanska. Pa objavljuju: *Komunisti su po nekim selima izvršili i veće pokolje, zaveli su strahovit teror prema ljudima, koji bi inače prišli nama.*

Titova partizanska vojska je razularena gomila, bez časti i poštenja, koja od golorukih seljaka otima i poslednju ovcu, i poslednju mrvicu kruha, obećavajući mu kao uzdarje za to, poslije rata raj na zemlji, jednakost u tome raju, da tada kada više ništa ne bude imao, može i sam poći u pljačku. Ta skupina pljačkaša, kradljivaca i lopova koje predvodi evidentirani kradljivac, davno zapisan kao 'opasni tat i lopov, u zagrebačkoj policiji, Josip Broz - nazvan Tito, samozvani Maršal, nije vojska i ne zaslužuje da nosi časno ime v o j s k a.

Četnička propaganda se u haosu beznađa i bezizlaza zaplitala i saplitala u kontradikcijama. Priznaje da *najteža i zabrinjavajuća pojava u tim krajevima jeste što je dobar deo naroda potpuno ideološki obrađen u komunističkom duhu.* Taj *dobar deo naroda*, prema tome, pristaje uz one koji *vrše veće pokolje po selima*, zavode *strahoviti teror prema ljudima, otimaju od seljaka i poslednju ovcu, i poslednju mrvicu kruha.* I pored svih tih pokolja, pljački i otimačina su *mnogi seljaci postali pravi komunisti, ideolozi* - objavljuje jedan od četničkih letaka. Komandant Avalskog korpusa Svet. Sv. Trifković piše Mihailoviću 15. juna 1944. godine: *Primoran sam da iznesem da je držanje komunista i njihovog vodstva mnogo korektnije nego što je to slučaj sa vođstvom naše organizacije. U Smederevskom kraju četnici pljačkaju po odobrenju svojih starešina i to u srpskim selima.*⁶⁸⁴ *Naši komandanti ne umeju niti da se bore protiv komunista niti da pridobiju i privežu narod za sebe u cilju sprovođenja organizacije. Oni narodu, sem u selima gde stalno borave, ne umeju da pruže ni jednu toplu reč. U sela zalaze retko i to kao kaznena ekspedicija.*

General Mihailović je sve to prešutno odobravao. Narod je vidio ono što je ta propaganda skrivala, što bi se reklo, kao guja noge. Vidjeli su to i znali komandanti jedinica. Ono što je vrlo dobro poznato i vojnicima njihova propaganda je prikrivala od tog istog naroda, od tih istih boraca. Cijelo ratno vrijeme, više ili manje intenzivno, neprekidno su bilježeni mnogobrojni primjeri četničke pljačke i nasilja nad stanovništvom. Svuda pa i u rejonu Vučjaka. O tome štab Vrhovne komande obavještava komandante Crne Gore i Starog Rasa 2. marta 1945. godine. Mihailović piše da je kod njega došla deputacija od naroda sa Vučjaka i žalila se na četnike. Njihove jedinice vrše nasilja. Bez ikakve milosti oduzimaju sve što nađu za ishranu. Jednoj ženi sa sedmoro djece pojeli su sve što je imala, a potom tražili kokoške. *Kad im nije mogla to da pruži, isterali su je iz kuće i posle zapalili Štalu; kapetan Dragoljub Dobrašinić kome je došla sa Vašim naredjenjem da joj se vrate dva vola, nije hteo da joj vrati, psovao Vas i mene, izvadio pištolj i ubio oba vola.*⁶⁸⁵

684 VII, Ča, k. 54, reg. br. 24/1-L.
685 VII, Ča, k. 6, reg. br. 4/3.

POKUŠAJ OBJAŠNENJA FENOMENA PLJAČKE "KAO NEGATIVNE POJAVE"

*NEKI su se Mihailovićeви komandanti osamostalili i bili nasilni do te mere da su postali nesreća za narod. Njihovo proizvoljno i često krvavo delovanje narod je osudio i, premda su se služili zastrašivanjem, u narodu se moglo čuti da to neće poći na dobro.*⁶⁸⁶

To su riječi iz jednog izvještaja dijelom posvećenog opisu četničkih komandanata. Napisala ga je i potpisala grupa antikomunistički nastrojenih političara, intelektualaca i ekonomista u maju 1945. godine. I u pojedinim od svojih programa za nacionalnu propagandu vodstvo ravnogorskog pokreta priznaje da u četničkom pokretu *ima izvesnih pojava koje narod osuđuje kao negativne.* U više navrata su učinjeni pokušaji da se objasni ta pojava. *Objašnjenja da su te pojave neizbežna posledica jednog revolucionarnog doba nije dovoljno* - kaže se u tom objašnjenju. *Potrebno je priznati da su mnoge od tih pojava posledica činjenice što su se u četnički pokret, usled nemogućnosti kontrole, uvukli korupcionaški i karijeristički elementi, kojih će se četnički pokret osloboditi, u čemu treba sav narod da mu pomogne.*

Rečeno je to još u prvoj ratnoj godini u instrukciji za nacionalnu propagandu.⁶⁸⁷ *Naređeno je da se ne pljačka i ne zlostavlja - međutim naši vojnici idu toliko daleko da opustoše kuće baš onih najboljih naših prijatelja, jataka i saradnika.* Tako piše Dušan Radović, komandant Zlatiborskog korpusa poručniku Simi Mitroviću, komandantu leteće brigade Tara. Mnogi su među razboritim ljudima tražili lijeka toj pošasti. Neki su nalazili da se *oseća suviše odsustvo svih intelektualnih snaga u ovim krajevima* - riječ je o srezovima Nevesinje i Gacko. Pomišljalo se da intelektualci mogu doprinijeti suzbijanju te pojave.

U tom sklopu je indikativan opis vojske Trebavskog korpusa. *Borci su nedisciplinovani, ideološki neobrađeni za borbu koju treba da vode. Jedino im je pred očima njihov lični interes, pa tek onda opšta stvar. Ako ima izgleda na pljačku spremni su da idu u pokret i operacije. Ako za to nema nikakva izgleda, teško ih je pokrenuti. Nije redak slučaj da pođu pa da se sa pola puta vrate bez pitanja i odobrenja starešina. Veoma su podložni pljački. Gotovo svakodnevno vrše napade na Muslimane. Nema mogućnosti da ih u tome može ma ko sprečiti.*⁶⁸⁸

686 RG 226, OSS dokument br. XL 13 504, str. 6.

687 VII, Ča, k. 206, reg. br. 44/1.

688 Zbornik NOR-a, tom XIV, knj. 1, dok. br. 12, 123, 124 i 139.

PROGONI LJUDI SA VJEKOVNIH OGNJIŠTA U MUHADŽIRLUK

Državotvorni program i programski dokumenti ravnogorskog pokreta definišu i politički okvir za zločine počinjene nad nesrpskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sandžaku. U isto vrijeme to je osnova genocidne politike protiv Muslimana i Hrvata u Drugom svjetskom ratu.

Pri njihovoj realizaciji su nastajali pogrom onih koji su tražili spas. Taj spas nisu mogli nalaziti u oružanom otporu, jer su bili nenaoružani. Četnici su svojim zločinima pokrenuli velike mase Muslimana i Hrvata s njihovih ognjišta. Bježeći od progona i pokolja, izbjeglice su napuštale svoje kuće i imanja, sa zavežljajima u rukama bježali kroz planine i bespuća ka većim gradovima i mjestima koja su izvan domašaja četničkih formacija - Sarajevo, Visoko, Bijeljina, Mostar, Gradačac, Banja Luka, Tuzla, Derвента, Brčko i druga mjesta u centralnoj Bosni i Posavini. U Bosni i Hercegovini je krajem 1941. godine bilo 50.000 izbjeglica; krajem 1942. - više od 100.000, a godinu dana kasnije više od 200.000. Dr. Zdravko Dizdar je, prema dostupnim dokumentima, ustanovio da ukupan broj izbjeglih i prognanih Hrvata u periodu od 1941. do 1945. godine u Bosni i Hercegovini iznosi oko 100.000. U muhadžirluk je krenulo preko 200.000 Muslimana.⁶⁸⁹ Najviše su stradali srezovi Višegrad, Rogatica, Foča, Čajniče, Vlasenica, Srebrenica, Bileća, Gacko, a u Sandžaku pljevaljski, pribojski, bjelopoljski i prijepoljski srez.

U izbjeglištvu su te beskućnike masovno zahvatale epidemije tifusa; suočili su se sa neimaštinom, glađu, problemima smještaja, bombardovanjima, oskudnom ishranom, odijevanjem, odsustvom neophodne ljekarske zaštite. Više hiljada ih je u muhadžirluk izgubilo živote, a do danas nisu popisane kao žrtve. Mnoge od onih koji su dorasli za vojsku hvatale su razne vojne formacije NDH i okupatora, nasilno mobilisale i slale na razna ratišta. Da bi im pomogla, vlada NDH je 1943. osnovala Ministarstvo skrbi za postradale krajeve. Na čelu mu je bio dr. Mehmed Alajbegović (1943.), a zatim Meho Mehičić od 1943. do 1945. Objavljena je i *Siva knjiga* o četničkim zlodjelima u Bosni i Hercegovini. Za brigu o izbjeglicama u Sarajevu je formiran Odbor narodnog spasa, koji je zajedno sa *Merhametom* kao dobrotvornim društvom radio na zbrinjavanju muslimanskih muhadžira. Udruženje ilmije *El Hidaje* organizovalo je prikupljanje dokumentacionog materijala o četničkim i ustaškim zlodjelima. Izrađen je i elaborat o tome i tajno upućen u Kairo egipatskom premijeru Nahas-paši. U tom cilju je jedna muslimanska delegacija putovala 1943. godine u Rim. Nahas-paša je protestovao protiv četnika kod Britanaca, a egipatski Crveni polumjesec *Fuad I* je organizovao akciju za pomoć ugroženom muslimanskom stanovništvu Bosne i Hercegovine i Sandžaka. Javio se i *Al Abram* 29. juna 1944. -8. redžeba 1363. po hidžri sa pisanjem o stradanju Muslimana.

689 HDA, Fond: Ministarstvo skrbi NDH br. 10.303, 10.361, 10.365, 10.947 i 11.634.

OTIMAČINA ZVANA REKVIZICIJA U NOVCU I NATURI

“Za uzeti novac, materijal, odjeću, opskrbljivanje četnika hranom i drugim potrebama izdavaće se priznanice ili potvrde koje će država isplatiti do poslednjeg marjaša”

Odlukom jugoslovenske vlade general Mihailović, Ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva ovlašćen je da on i njegovi predstavnici, komandanti odreda ili druga ovlašćena lica, mogu od naroda na celoj teritoriji Jugoslavije uzimati novac, materijal, potrebe za ishranu i sve ostale druge potrebe - dajući priznanicu ili potvrdu koju će država po završetku rata isplatiti sve do poslednjeg marjaša...

Tako je u rubrici *Važna saopštenja i poruke*, ovog puta od strane kraljevske izbjegličke vlade, preko BBC-a 21. maja 1942. godine emitovana važna odluka. Narod u zemlji će je dobro osjetiti na vlastitoj grbači.

I prije njenog objavljivanja četnici su praktično uzimali sve što im je bilo potrebno. To uzimanje se zvalo rekvizicijom koja je od postanka njihovog pokreta najčešći način snabdijevanja jedinica. Postala je oblik četničkog terora. U početku su seljacima davani reversi i razne druge potvrde za preuzeta materijalna dobra. Kasnije je prestalo ostavljanje bilo kakvog pismenog traga toj otimačini. Intendanti su samovoljno oduzimali sve na što nađu u domaćinstvima. Uzimanje hrane i snabdijevanje drugim potrebama pretvorilo se u najordinarniju otimačinu i pljačku. Rekvizicijom su nazivali ono što su hametice oduzimali posebno u domaćinstvima čiji su članovi pripadnici ili simpatizeri NOP-a. Otimanje su vršili gdje god su stigli. Hrana, novac, oružje i municija, dobrim dijelom su prispijevali od okupacionih vlasti, od Nedićevog, ondehazijskog snabdijevanja. Zlatnike, razni ratni i drugi materijal slala im je i izbjeglička vlada, ponajviše Britanci. Sve je transportovano engleskim vojnim avionima. Novac namijenjen Dražinom pokretu stizao je i putem kanala uspostavljenih u Švajcarskoj, Turskoj i Italiji.

Ono što je dopremano spolja i organizovanim kanalima unutar zemlje nikada nije bilo dovoljno. Zato su domaćinstva stalno u obavezi da četnicima daju i hranu, i odjeću, i konačenje. Oduzimanje od njih potrepština za ljudstvo u četničkim formacijama pretvoreno je i u svojevrsni šverc i obmanu onih koji su sve to davali. To je dojavljeno i Londonu. Zato major Knežević u emisiji 13. avgusta 1942. godine, nepuna tri mjeseca nakon vladine odluke o uzimanju uz potvrde ili priznanice, ponovo na BBC-u čita:

Saznali smo da izvesna lica u našem narodu lažno prikupljaju novac za generala Mihailovića. General Mihailović ovlašćen je sa svojim komandantima da na propisne priznanice uzima novac i materijal od naroda. Po ovim priznanicama naša država isplatiće ove do poslednje pare...

O davanju novca, hrane i opskrbljivanju četnika drugim potrebama vodene su šire propagandno-političke akcije. Ta potreba je isticana u lecima i proglasima. Njihovo podmirivanje kod naroda posmatrano je i kao podsticaj

na liniji neposrednog organizacionog i političkog uključivanja četničkih jedinica u narodnu zaštitu. Zato se rekvizicija materijalnih dobara od domaćinstava veoma često tretira u naredbama i javnim odlukama mnogih četničkih komandanata.

Konstantno obilježje propagandno-političke akcije predstavljali su pozivi srpskom stanovništvu da pruža političku i materijalnu podršku četnicima. Nesrpskom žiteljstvu takvi pozivi nisu upućivani. Od njega je listom otimano sve što se moglo opljačkati. I kod srpskog življa je, međutim, glavna metoda za obezbjeđenje te pomoći bila prinuda. To pokazuje naredba Momčila Đujića od 30. siječnja/januara 1942. godine. Vojvoda imenuje grupu ljudi još prije citirane odluke kraljevske vlade kao *glavnih povjerenika* štaba puka *Petar Mrkonjić*. *Upozorite svu našu braću Srbe - poručuje Đujić glavnim povjerenicima - neka se dobro paze šta rade i za kim se povode i neka budu uvjereni da će biti ugušen u krvi svaki pokret koji bude stajao izvan naše oslobodilačke akcije i organizacije. Svak je obavezan da radi u duhu naših naredjenja. Mi stojimo pod komandom D. Mihailovića. Mi smo vojska Kralja Petra i zaloga za slobodu našega naroda. Zato radite nikoga se nebojte, mi smo ovamo u Dinari vaša garancija i vaša zaštita. Mi nevodimo narod putem avantura već sigurnim putevima ka konačnoj slobodi.*⁶⁹⁰ Osim te Đujićeve naredbe izdata je i *Uredba* kojom se od činovnika, nameštenika, penzionera, stručnih i običnih radnika te svih lica koja primaju mesečne plate traži da od 15 do 20 posto od svojih mjesečnih prihoda odvajaju za potrebe Dinarske divizije.⁶⁹¹

Decentralizirano ustrojstvo četničkih snaga olakšavalo je egzistenciju trupa. Ali je, isto tako, donosilo i širilo ogorčenost naroda na koji je padao teret takvog snabdijevanja jedinica. Dovodilo je to do razuzdanog ponašanja i samovolje komandanata i njihovih vojnika. Narod ih je prozvaao *rasovima*.⁶⁹² U početku su domaćinstva davala dobrovoljne novčane priloge i podupirale redovnije snabdijevanje. Kako bi se podmirile sve veće potrebe jedinica, vremenom je to održavanje preraslo u prisilnu kontribuciju.⁶⁹³ Seljaci su morali da unaprijed određenim nametima opskrbljuju četničke jedinice na svom području, da daju hranu i stoku, novac, ponekad u formi zajma *koji će se vratiti kad bude moguće*.

Posebnim direktivama razrađene su praktične mjere za uspostavljanje, rad i organizaciju ravnogorskih odbora po selima i gradovima. Ti odbori su postali prikladna forma za razrezivanje rekvizije domaćinstvima uaturi i novcu u korist četnika. Odbori su prikupljali i predavali jedinicama hranu, novac,

690 Zbornik NOR-a, XIV/1, 143.

691 AIHRPH, NG, kur. 424, 143.

692 Izvedenica od arapske riječi *ras*, što znači lokalni glavar u Etiopiji. Termin je postao popularan i u Jugoslaviji u vrijeme italijanske invazije na Etiopiju, ali je poprimito podrugljiv i prezliv smisao.

693 Mikrofilm br. 312, rola 4/70, snimci 8,060, 420-21.

odjevne i druge stvari; prikupljali su i podatke o ljudima koji pomažu NOP. Na osnovu njihovih izvještaja *crne trojke* su likvidirale simpatizere partizana i sve druge antifasiste i rodoljube.

Naređeno je da svaka kuća donese u Komandu sreza po jednu dobru vreću bijele kukuruzovine pa kako ovo sporo dolazi, to se na ovaj način pozivlju svi oni koji ovo nijesu učinili, da izvrše u roku od dva dana. Svi oni koji ovo ne izvrše, biće strogo kažnjeni. Ovo je od velike koristi za našu vojsku. S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu!

Putem javnih oglasa su izdavana i naredjenja. Tako i ovo potiče od Srpske teritorijalne komande 24. oktobra 1944. godine. Ona su direktna i nedvosmislena. Nisu poput letaka i proglasa u kojima svoje postupanje prema narodu pripisuju svom protivniku. Ako četničke komande vrše mobilizaciju ljudstva, njihova propaganda napada partizane. *Upadajući u četničke sektore, partizani odvođe ljude, mladiće i devojke i decu da im služe i da ginu za Hrvate i Muslimane. I kad vrše rekviziciju, prstom upiru u partizane. Pljačkaju stoku i najbolje srpske konje. Zar je to oslobodilačka vojska? Jeste, ona oslobodava sve od dobra i srpskog ponosa i slobode.*

Nabavka oružja i municije je predstavljala posebnu brigu. Ona se često navodi kao glavni razlog za četničku saradnju sa Nijemcima i kvislinškim snagama. Tzv. *legalizovane* jedinice opskrbljivane su oružjem i snabdijevane, pa i plaćane od onih vojski kojima su pridodavane kao pomoćne. To je drugima omogućavalo da dobiju nešto materijala kradomice. Britanci su slali nešto opreme i novca. Nema dokaza da su četnici ikada pokušali sistematski primjenjivati partizansku tehniku ili metode, koju praktikuju sve gerilske grupacije pod okupacijom... Tako su činile i one predvođene komunistima u Jugoslaviji: da oružje i opremu dobijaju otimanjem od neprijatelja u vojnim akcijama. U svojoj direktivi o mobilizaciji, 7. januara 1942. godine, Mihailović naređuje da pozvani moraju ponijeti hranu za tri dana. Poslije toga formirane jedinice trebaju poslati po jednog ili dva čovjeka u sela po hranu.

U *Trećoj poruci Srbima Bosne i Hercegovine* letak nagovještava uspostavljanje komande delegata u srezovima. Konstituisaće se tamo gdje još nisu uspostavljene te komande. Oni neće potvrditi ili izmijeniti postojeće naredbe sreskih komandanata. *Svako se mora bezuslovno pokoravati. Naročito se moraju izvršavati naredjenja koja budu izdana u pogledu pribiranja hrane, zajedničke obrade imanja i ishrane vojnih jedinica.*

ŽRTVE U ŽIVOTIMA I MATERIJALNIM DOBRIMA

Metode i oblici terora su raznoliki. Glavni kojim su htjeli realizovati svoje programirane ciljeve bio je - rat. Trebalo je ratovanjem izvesti *oslobođenje i ujedinjenje srpskih zemalja i srpskog naroda*, postići *srpsku slobodu* i ostvariti konačni cilj - Veliku Srbiju u velikoj Jugoslaviji sa dominacijom srpskog naroda. Ostvarenje toga cilja trebalo je postići - saglasno Dražinoj Instrukciji i Mo-ljevićevoj *Homogenoj Srbiji* - osvajanjem muslimanskog i hrvatskog prostora u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj uz pomoć četničkih formacija u zemlji i srbizacijom ga pretvoriti u *srpsku državnu teritoriju*. Pri tome ne postoje obziri na cijenu - na broj muslimanskih i hrvatskih žrtava u životima i materijalnim dobrima. S tim su usklađene i diplomatske aktivnosti kralja Petra, vlade u emigraciji uključivši i pomoć zapadnih saveznika.

Indirektni oblici njihovih zločina prema Muslimanima, Hrvatima, pripadnicima nacionalnih manjina i političkim protivnicima (partizanima i komunistima) u Bosni i Hercegovini su: prijetnje, osвете, pokolji, psihička i fizička zlostavljanja, te silovanja djevojaka i žena. Ti oblici zločina su završavali ubistvima i prisilnim masovnim napuštanjem kuća i imanja - progoni Muslimana i Hrvata sa njihovih vjekovnih ognjišta.⁶⁹⁴

Četnici su provodili fizička nasilja nad svojim žrtvama raznim načinima i sredstvima: batinanjem (drvenom batinom, specijalnim žilama, čeličnim lancima, mokrom užadi) i sl., gaženjem žrtve, otkidanjem pojedinih dijelova tijela - noktiju, ušiju, ruku, nogu, jezika, probadanjem tijela nožem, kame-novanjem, urezivanjem četničkih znakova na čelo, spaljivanjem živih ljudi i odsijecanjem glava žrtvama.

Četnički politički protivnici (u načelu samo Srbi) kažnjavani su i na druge načine: šisanje kose djevojkama, kažnjavanje na teški prisilni rad, kazna za *leb i vodu* (uglavnom se odnosilo na logoraše i zatvorenike), mučenje glađu i žeđu.

Pri fizičkom uništavanju ljudi primjenjivane su najokrutnije metode. Najčešće su žrtve likvidirane klanjem, bacanjem živih ljudi u kraške jame bez-

danice, ubijanjem maljem i kundakom puške, nabijanjem na ražanj i pečenjem, lomljenjem glave različitim tvrdim predmetima i raznovrsnim drugim sredstvima mučenja sve dok žrtva nije izdahnuła. Sadističko izivljavanje na truplima - nakon što su žrtve usmrćene: boli su ih noževima, lomili ekstremitete, parali trbuhe, kopali oči, vadili srce, a ženama odrezivali dojke.

Metode i oblici terora i vršenja zločina provodeni su sistematski prema programima i smjernicama četničkog vodstva. To otkriva da su oni bili planirani.

MAJOR JEZDIMIR DANGIĆ I POKOLJI NA GORAŽDANSKOM MOSTU

(Iz izvješća Kotarske uprave Goražde Velikoj župi Vrhbosna)

Na potresan način opisani su zločini u Goraždu u izvješću Kotarske ispostave Goražde Velikoj župi Vrhbosna sa sjedištem u Sarajevu od 18. svibnja 1942. godine. U odjeljku pod naslovom *Krvava vlada četnika može se doznati sljedeće: Dne 30. studenog 1941. godine vlasti NDH i italijanska vojska napustili su Goražde, a 1. prosinca unišili su u Goražde krvavi odredi četničkih zlikovaca. Na samom mjestu u Goraždu sačekali su četnike mnogi građani Goražda, neki iz straha, neki iz zadovoljstva. Uto je naišao krvavi major Dangić i nazvao Boga, na što je vodstvo te povorke odgovorilo sa: Živila Velika Srbija i Živila četnici. Na to je zloglasni major održao govor u kome je, među ostalim, rekao: mi smo se digli Srbi s motikom i vilama u ruci, šta je ko imao protiv Hrvata i muslimana. Na to je zloglasni Traparić dignute glave, plačući, odgovorio: Hvala vam braćo četnici što ste nas oslobodili Hrvatske i turskoga zuluma. Mi smo svi unuci Nemanjića i svi četnici. Pod ovo malo vladavine Hrvatske, a nama 100 godina, pod njihovim terorom smo živili, ipak smo svi radili koji se osjećamo Srbi i pomagali četničku organizaciju. Na te i druge riječi odgovorio je Dangić: Nema više Hrvata, nema više Turaka, sada je Velika Srbija. Poslije toga se Dangić okrenuo Hrvatima i Muslimanima koji su bili zarobljeni i okupljeni tu i rekao oštrim tonom: Niste nam mogli umaći ni pobjeći, pa se okrene četnicima i rekne: 'Draga braćo četnici, ne ćemo više zajedno mi i balije.*

Te večeri počelo je krvavo klanje i pljačkanje.

Četnici su se podijelili u razne formacije, te se razišli na razne strane i počeli u masama dovoditi nesretne ubičenike, čija je sudbina bila da na najgrozniji način završe svoje živote na krvavom mostu. Tako su dovodili iz Čajniča, Rogatice, okolice Foče, Višegrada, kao i svih obližnjih kotarova iz okolice Goražda i teritorija ispostave koga su god uhvatili i znali za njega. Na most su dovodili čitave skupine ljudi od 50 do 300, pa i više. Tada bi na jednu stranu mosta donijeli harmoniku i svirali, a na drugu bi stranu postavili samovoz, te bi upalili motor i dali sav gas tako da su rad motora s jedne, a sviranje harmonike s druge strane eliminirali

694 Metode i sredstva izvršavanja genocida nad Muslimanima i Hrvatima istraživao je dr. Smil Čekić. On u svom radu *Jugoslaveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim logorima i pokretima otpora drugih zemalja* piše: *Metodi i sredstva izvršavanja zločina nad Muslimanima bili su različiti. Četnici su žrtve uglavnom klali; ubijali nožem, puškom, krampom, sjekirama i dr. predmetima; drali-zguljivali kožu sa živih ljudi; razapinjali i prikiivali na stabla; u kućama ih spaljivali; vadili grkljane; pekli na ražnju; rezali uši i nos; vadili oči; nabijali na koe; pokušivali konjickim grifovima i dr. Sve žrtve su prije ubistva mučene, zlostavljane, kasapljene i mrcvarene na najraznovrsnije načine. Žene, djeca i starci nisu bili pošteđeni. Mala djeca tj. ona ispod pet godina bila su protiv gažena...*

vrisk nesretnih žrtava koje bi u to vrijeme klali na najgori način i mučili. Časne sestre koje su odvedene s Pala pošto je nad njima po svoj prilici izvršeno nasilje po tim zlikovcima zaklane su na kamenom mostu. Čitava sela u okolici Goražda ostala su bez kuća, a često i bez jedne muške glave.

Grad je imao 75 žrtava koje su poklane. Mnogi koji su ostali su isprebijani i prestrašeni tako da više ne liče normalnim ljudima. Na tri mosta u Goraždu poklano je oko 7000 ljudi, a na relaciji od Foče do Ustiprača Drina je progutala 20.000 ljudi. Da su preživjeli građani Goražda spasili barem gole živote može se zahvaliti nekim čestitim poštenim pravoslavicima građanima pravoslavne vjere, kao i to da Goražde s ovu stranu Drine nije do temelja izgorio.⁶⁹⁵

RAZDOBLJE LISTI FAMOZNOG SLOVA "Z"

Malerozno i misteriozno slovo koje "stvara zloslutnu atmosferu tajanstva"

Spiskovi sa imenima ljudi određenih za fizičku likvidaciju klanjem saopštavani su putem Radio-Londona - S njihovim emitovanjem uspostavljena široka mreža tajnih grupa od po trojice četnika u svakoj brigadi, u narodu poznate kao "crne trojke" koje su vršile pojedinačna i masovna klanja, počinivši zločine nad stanovništvom svih nacionalnosti naročito nad nesrpskim - Trojke su klanjem svirepo izvršavale smrtne presude, bezbroj puta i nad Srbima.

Ja sam u 1942. izmislio to slovo 'Z' tako kao jedno malerozno slovo koje bi moglo da se različito tumači. Zaplašiti, to je moje mišljenje bilo. I stvarno uspeli smo da u mnogo slučajeva zaplašimo.

U svojoj organizaciji Mihailović je stvorio crne trojke i letече brigade. On je bio njihov šef. On im naređuje: Trojke za primenu slova 'Z' nose sa sobom kao znak raspoznavanja detelinu sa četiri lista izradenu od sivog kartona. Javite susedima. Čiča⁶⁹⁶ Kome se jednom stavi slovo 'Z' više se ne skida. Pozdrav Čiča.⁶⁹⁷ Na suđenju ravnogorskom pokretu 1946. godine ustanovljeno je da nije bilo ni jedne četničke brigade koja nije imala po nekoliko crnih trojki. Te brigade su

695 Major Jezdimir Dangić rođen 1897. u Bratuncu - 1945, Sarajevo. Žandarmerijski major 1941. komandant Dvorske žandarmerije (poslije I svjetskog rata policijski činovnik u Beogradu, Subotici, Kratovu i Vlasenici). Od 1926. do 1940. žandarmerijski oficir u Skoplju, Tuzli, Virovitici i Zagrebu. Kao komandir Dvorske žandarmerije obezbjeđivao bjekstvo vlade Kraljevine Jugoslavije i kraljevske porodice do Nikšića. Po dolasku u Beograd u ljeto 1941. godine sa oko 50 žandarma povezo se sa kvislinikom upravom Milana Nedića. U dogovoru s njima, stavio se pod Dražinu komandu. Četnici Jezdimira Dangića pobili su preko 1.000 Muslimana iz srebreničkog sreza. U pismu koje je vojvoda Dangić uputio poslaniku JMO Ismetu Bektaševiću priznao je da se u tom srezu nijednom Srbinu od Muslimana nije dogodilo ni najmanje zlo.

696 Dražina depeša br. 640 od 21. IX 1942.

697 Dražina depeša br. 646 od 22. IX 1942.

organizovane u srezovima Srbije, Crne Gore, Sandžaka, Bosne, Hercegovine, Like i drugih poručja. Trojke su operisale i u mnogim gradovima Srbije.

Šef trojki u Jugoslaviji izdao je naredbu da se počne sa radom protiv izdajnika. Izdajnici su se odali sami svojim dosadašnjim radom. Znak: slovo Z., ponoviti: slovo Z.⁶⁹⁸

U depeši broj 142 Mihailović je 21. aprila 1942. zatražio od izbjegličke vlade u Londonu da objavi tu njegovu naredbu preko Londonskog radija.

Šef trojki u Jugosl. naređuje da se što više radi, a ništa ne priča, jer neprijatelji sluša i mnogo doznaje zbog lakovernosti našeg sveta.⁶⁹⁹

Tu poruku sa zahtjevom da se ona emituje na Radio-Londonu Mihailović je uputio predsjedniku izbjegličke vlade Slobodanu Jovanoviću 3. maja 1942. godine. Tada je prelazio Goliju na putu ka Crnoj Gori. Četiri dana kasnije, 7. maja, on opet pita Slobodana Jovanovića: Šta je sa objavom naše depeše broj 142? Predsjednik emigrantske vlade, zatečen, nije u prvi mah znao šta to znači. I on je 15. maja te godine radio-depešom pitao: Šta znači šef trojki i slovo Z javite hitno.⁷⁰⁰ Odgovor je glasio: Slovo Z je znak za izdajnike, čiji rad i kretanje treba da prate trojke, i da im strahom onemoguće izdajnički rad...⁷⁰¹

Iako Slobodan Jovanović početka nije znao, posredovanjem njegove vlade BBC je objavio poruku o trojkama i slovu "Z". Mirko Lalatović, nadležan za radio-veze štaba sa inostranstvom, kratko je obavijestio Mihailovića: Juče u 17 časova objavljeno na radio-Londonu naređenje šefa trojki za čišćenje izdajnika i čutanje.⁷⁰²

Nakon kratkih Dražinih poruka, oglašen je i prvi spisak od 20 imena preko Radio-Londona. Onda su zaredali naredni spiskovi sa novim imenima. U London su prispijevali sve do 16. septembra 1942. godine. Prvo čitanje imena lica koja su na taj način žigosana u zemlji objavljeno je 2. juna, a posljednje 11. septembra 1942. godine. Saopštavanje je vršeno najčešće u večernjoj emisiji BBC-a.

Početak sa trojkama i slovom "Z", te njihovo emitovanje na Londonskom radiju, datira od proljeća 1942. Od tada je širena čitava mreža tajnih grupa obrazovanih od po trojice četnika u svakoj brigadi. Nazivane su trojkama, djelovale su u strogoj konspiraciji, a u narodu su poznate i kao crne trojke. Formirane su iz redova aktivnih četnika koji su, držeći se stare tradicije, nosili brade, mnogi šubare sa četničkim amblemom. Narod ih je stoga nazivao Bradonje, Šubaraši, Čupavci. Od takvog ljudstva sastavljene su crne trojke i letече brigade koje su vršile pojedinačna i masovna klanja, počinivši zločine nad

698 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 353.

699 Arhiv VII, Ca, k. 302, reg. br. 1/3.

700 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 836.

701 Dep. br. 131.

702 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 386.

stanovništvom svih nacionalnosti, naročito nad nesrpskim. Izvršioći tih zlodjela, pripadnici crnih trojki, prozvani su i *Koljačima*. Oni su klanjem svirepo izvršavali smrtne presude bezbroj puta i nad Srbima.

Gdje god se pojave donose strah, besane noći i zle slutnje. Vršile su egzekutivne funkcije. Bezbroj porodica, ne samo iz nesrpskih nacionalnih zajednica nego i srpskih, prorijedene su njihovom egzekucijom prema svakom licu koje se nalazilo na spiskovima pod slovom "Z". To "Z" je značilo *zaklati*. Klanje ljudi je osnovni zadatak tih trojki. Na dugim spiskovima za klanje nalazili su se Srbi i mnogi pripadnici nesrpskog stanovništva, ali i mnogobrojne druge osobe koje nisu pristajale uz ravnogorski pokret ili su iskazivale neslaganje sa četničkim postupcima. Zaklan je ili na drugi način ubijan svako čije se ime našlo na tim spiskovima. Što je najčudnije, ta imena su jedno vrijeme saopštavana putem Radio-Londona. Prvo javljanje spiska sa imenima ljudi određenih za fizičku likvidaciju klanjem Radio-London je saopštio 2. juna 1942. godine. A zadnje, kako je zabilježeno, obznanjeno je 11. septembra 1942. godine.⁷⁰³ Radoje i Živan Knežević u svom djelu *Sloboda ili smrt*, objavljenom u Americi, tvrde da je slovo "Z" prvo slovo od riječi *zastašiti*. Najbolje su znali oni što su bili uvedeni u te spiskove: nisu bili samo zaplašeni nego i zaklani. Putem Londonskog radija ukupno je objavljeno 75 imena pod oznakom slova "Z". Još 25 njih je dostavljeno toj radiostanici koja ih, međutim, nije učinila dostupnim javnosti.

Idejni tvorac i šef svih formiranih trojki bio je lično Mihailović. On je dao i uputstva za njihovo osnivanje u svakoj brigadi. Kao njihov vrhovni nalogodavac izdavao je i direktive o načinu djelovanja trojki. Broj onih što su obilježeni tim stravičnim slovom neuporedivo je veći od broja imena saopštenih na Radio-Londonu. Bor. Karapandžić, koji je u Klivlendu (Ohajo, SAD) 1958. godine objavio *Gradanski rat u Srbiji 1941-1945* obznanjuje o tome *podatke prikupljene na terenu*. Piše da *broj zaklanih prelazi deset hiljada*.⁷⁰⁴ To otkriva da je najveći broj ljudi podvrgnut egzekuciji klanja nakon što je Radio-London prekinuo emitovanje tih famoznih spiskova.

Cijelom zemljom, naročito Srbijom, na sve strane su špartali ešaloni smrti sa stravičnim trojkama. U toj funkciji su korpusi i brigade, te druge jedinice u svim krajevima gdje su boravili i kuda su prolazili. U četničkoj emigraciji poslije Drugog svjetskog rata mnogo je pisano o njima. Autori su uglavnom skloni ublažavanju užasnih efekata te krvave statistike u izvedbi i pod okriljem četništva. I tom slovu "Z" je davano mekše i blaže objašnjenje: da je značilo *zastašiti* ili *zaplasi* nekoga *ko srlja u izdaju i kolaboraciju*.

Uterivalo je strah u kosti i pamet u glavu. Stavljalo do znanja da se krivcima *ne daje imunitet i jemstvo za bezbednost u budućnosti*. I predstavljalo *pedagošku*

meru.⁷⁰⁵ Otkud je za *pedagošku meru* potrebno postojanje crnih trojki? Zbog čega su poklane sve osobe koje su bile na spiskovima sa slovom "Z", ali i mnoge druge što nisu žigosane tim slovom?

Izvan tih spiskova na udaru *trojki* našli su se i neki četnički komandanti. Uz njih i bliski Dražini saradnici: pukovnik Jevrem Ješa Simić, inspektor četničkih jedinica u Zapadnoj Srbiji, poručnici Ilija Pažina i Milutin Janković, potpukovnik i vojvoda Radomir Đekić Djeda, koji je komandovao Dražinom tjelesnom stražom, vojvode Mašan Đurović i Božo Čosović, Javorski. Zaklani su i drugi komandanti: kapetan Dušan Radović, komandant Zlatiborskih korpusa i ćerka Petra Nedeljkića. Bor. Karapandžić u spomenutom djelu⁷⁰⁶ piše da su Dušanu Radoviću i ćerki Petra Nedeljkića *ubice otkleli glave i odneli u Vrhovnu komandu*. Razlozi zbog kojih su Srbi stavljeni na te spiskove ili likvidirani klanjem i bez tih spiskova nisu samo u njihovom eventualnom političkom neslaganju sa četništvom. Emilija Strugarević je označena slovom "Z" *radi toga što nije htela da bude ljubavnica četničkog komandanta u Vrnjci-ma*.⁷⁰⁷ I učiteljica Vera Filipović iz Tometinog Brda zaklana je po naređenju Mihailovića samo zato što je on posumnjao u njenu odanost u funkciji njegove veze sa Milanom Aćimovićem i Ljotićem.⁷⁰⁸

Komandant brigade po prijemu naredenja da se izvesno lice stavi pod slovo "Z", dužan je u roku od 24 sata, pomoću trojki, tog likvidirati - ubiti. Ovo likvidiranje - ubijanje ima biti isključivo klanje kamom. Ona trojka koja ne izvrši zadatak osuđena je na smrt i odmah se mora likvidirati.⁷⁰⁹

Premda su najvećma klale po Srbiji crne trojke su dejsvovala i u svim drugim krajevima zemlje gdje god su se, kraće ili duže vrijeme, pojavljivali i boravili četnici. Naredbe za likvidacije metodama trojki izdavali su i komandanti na nižim razinama komandovanja. Tako je i major Petar Baćović, kao komandant u istočnoj Bosni i Hercegovini, izdao gore citiranu naredbu 8. avgusta 1942. godine. Konspirativnim sastavom trojki i podmuklom primjenom slova "Z" četnici su sijali smrt, zavodili strah i nespokojsvo u narodu. Slušanje Radio-Londona, tog moćnog i efikasnog medijskog sredstva u službi četnika, privlačilo je pažnju i zbog zloslutnih saopštenja o tome ko će te večeri, ili te noći na najsvirepiji način biti likvidiran.⁷¹⁰

I sa slovom "Z" i bez njega izvršeni su mnogi pokolji nedužnih pripadnika srpskog naroda. Ove drastične mjere širih razmjera naročito su se ispoljile u vrijeme kada su oni i Nijemci počeli da otvoreno saraduju. Jedan od motiva

705. Tako piše Radoje L. Knežević, *Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović*, Organizovanje otpora, *Poruka*, London, br. 13, str. 16.

706. B. Karapandžić, *Isto*, str. 285.

707. B. Karapandžić, *Isto*, 279.

708. Radivoje Jovanović Bradonja, n. dj., 515-516.

709. Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 515-516.

710. Dr. Branko Latas, *Sanadnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama*, Društvo za istinu o antifašističkoj NOB-i, Beograd, 1999., str. 13.

703. Radoje i Živan Knežević, *Sloboda ili smrt*, Sijetl, SAD, 1981., str. 66.

704. Bor. Karapandžić, *Gradanski rat u Srbiji 1941-1945*, Klivlend, SAD, 1958., str. 272.

za klanje bila je i šansa za unapređenje u viši čin. Unapređenje je dobijao onaj koji, u saradnji sa Nijemcima, pokolje što više partizanskih simpatizera i jataka. Branko Latas piše da je u Srbiji, bez povoda i razloga, bilo mnoštvo i masovnih klanja nedužnih civila, žena, djece, staraca, silovanja kćeri, sestara i majki (selo Vranić, Boleč, Kopljari, Drugovac, Jagodina i dr.).

Tajno pomoću trojki ubijati sve istaknute komuniste. O ovom naredjenju može znati samo komandant i trojka koja je posao izvršila. Po izvršenom ubistvu forme radi voditi istragu. O izvršenom izvestiti. Hitno je, Svima brigadama.

Na mnogim depešama s tim nalozima je potpis: Čiča. Takve naredbe su učestale i nakon obustavljanja "Z" listi na Londonskom radiju. One su samo dio najbrutalnijih sredstava borbe protiv pripadnika NOP-a i stanovništva naklonjenog antifašističkom oslobodilačkom pokretu, a naročito protiv hrvatskog i muslimanskog naroda. Dostiglo je to razmjere genocida. Četnici su brutalni i prema Srbima i Crnogorcima kao pripadnicima i simpatizerima partizana. Sistem *crnih trojki* i slova "Z" primjenjivan je na sve koji su im se suprotstavljali ili nisu bili s njima. U tome su dobijali moralnu i materijalnu podršku na zapadu i kod kraljevske izbjegličke vlade. Trojke nisu ni predviđene ni upotrebljavane protiv okupacionih vojnih jedinica. Služile su za likvidiranje nenaoružanih pojedinaca, prvenstveno simpatizera i pripadnika partizanskog pokreta, domoljuba patriota i antifašista. *Crnotrojkaši* su svoje poslove obavljali po mraku i na skrovitim mjestima. Jedino su oni međusobno poznavali ko je koga i kako likvidirao. Postale su glavna forma borbe ravnogorskog četništva. Djelovale su pod neposrednom komandom Mihailovića. Njegova izričita naredba je da se smrtna kazna nad označenim pojedincima vrše kamom. Kodeks dokumenata istoričara Branka Latasa, sabranih iz različitih izvora (njemačkih, italijanskih, engleskih, američkih, endehazijskih i četničkih) potvrđuje tvrdnju historiografije: glavna svrha postojanja četništva i njegovih trojki jeste pokolj u sopstvenom narodu svih onih koji se nisu solidarizovali sa njegovim pokretom i politikom. Fenomen bez komparativnog primjera u istoriji svijeta.⁷¹¹

Naknadno, po završetku rata, Radoje Knežević kao neposredni akter emisija londonskog radija je davao stanovita objašnjenja te famozne emisije. On ih objašnjava jednom originalnom idejom Mihailovića, skoro pedagoškom merom. I on i Draža su značenje toga slova svodili na *zастрашити*, a ne *zaklatи*. Dodaju da nijedan od *kvinsinga* koji je ubijen nije zaklan već su svi ubijeni puškom. Još su tvrdili da to slovo nije primjenjivano ni na koga drugoga samo na one koji su po spisku dostavljeni preko Radio-Londona i preko naše Vlade. Major Knežević otkriva duhovna Dražina interesovanja kad objašnjava zašto je izbor Mihailovićev pao baš na slovo "Z". Draža je "Z" nazvao *malerozno* i misteriozno

711 Dragoljub S. Petrović, *Poplava pseudonauke i pseudovedočanstava*, uz knjigu dr. Branka Latasa. *Saradnja Draže Mihailovića sa okupatorima i ustalima 1941-1945.*, Društvo za istinu o NOB-u, Beograd, 1999., časopis Socijaldemokrat, Sarajevo, juli 2000.

slovo, koje stvara i *zloslutnu atmosferu tajanstva*. Major to smješta u kodeks crne mađije, te upućuje na to kao na polje istraživanja za one koje zanima ta grana ljudske delatnosti. Dok opovrgava da slovo "Z" nije primjenjivano ni na koga više, osim na one koji su po spisku dostavljeni preko Radio-Londona i naše vlade, major Knežević i sam navodi više imena lica koja su ubijena od trojki, a da nisu pročitana na tim spiskovima.⁷¹²

Predsjednik izbjegličke vlade u vrijeme emitovanja tih spiskova dr. Slobodan Jovanović uputio je pismo londonskom listu *The Times* 15. jula 1946. godine da bi englesku javnost upoznao sa pravom istinom o toj stvari. Da objavi to pismo, Jovanovića je nagnalo suđenje generalu Mihailoviću u Beogradu. Tamo se veoma mnogo govorilo o ubistvima izvršenim pod tzv. slovom "Z". Kao zastupnik Ministra vojske od januara 1942. do juna 1943. imam da izjavim sledeće: (1) Z je prvo slovo reči *z а s t r а š и т и*. Licima stavljenim pod slovo Z davano je upozorenje da se za njihova nedela zna i izvan zemlje i da će ih posle rata sustići kazna. (2) Objavljivanje imena lica stavljenih pod slovo Z vršeno je preko Radija London, po predlozima koje je general Mihailović dostavljao jugoslovenskoj vladi putem britanskih vlasti. (3) Ukupno je 75 osoba stavljeno pod slovo "Z". Jovanović piše da je slovo "Z" primenjivano samo na *kvinslinške elemente poznate po svojoj službi neprijatelju*. On ne govori o spiskovima koji su dospjeli do Londona pošto su Britanci obustavili njihovo emitovanje. Ne kaže ništa ni o egzekucijama izvršenim mimo bilo kakvih spiskova, a po nahođenju samovoljnih komandanata itd.

Bilo kako bilo, u toku više ljetnih mjeseci 1942. godine BBC je posluzio kao sredstvo za provođenje jednog od oblika četničkog terora. Bilo je to razdoblje "Z" listi. Te liste čitane su putem BBC-a u emisijama vijesti na srpsko-hrvatskom jeziku koje je u potpunosti kontrolisala izbjeglička vlada. To su bili spiskovi lica čija je imena slao Mihailović, a koja su bila označena za likvidaciju, ili ih je trebalo zastrašiti da bi udovoljili četničkim zahtjevima. Protivnici četnika tvrdili su da slovo "Z" stoji za riječ *zaklatи*, dok su četnici govorili da stoji za riječ *zастрашити*. Kako su partizani i svi antifašisti bili van četničkog zakona, oni nisu bili na tim listama, jer su takve likvidacije vršene mimo svake liste.⁷¹³ Emitovanje ovih listi naglo je obustavljeno kada su britanske vlasti otkrile njihovu namjenu. Ako su obustavljene emisije "Z" listi nije obustavljena nego nastavljena teroristička praksa. Na taj su način umoreni mnogobrojni pripadnici raznih nacionalnosti, pa i poznati Srbi među njima i Kosta Pećanac u junu 1944. godine.⁷¹⁴

712 Dragutin Bulić u Čačku, 30. jula 1942.; Čekić Đorđević, pod Avalom, 18. maja 1944.; Vojko Čvrkic, ubijen u s. Ročci jula 1942. itd. a da nikad nisu bili oglašeni preko radija. *Duga*, br. 455, od 2. do 16. avgusta 1991.

713 Za 75 imena na "Z" listi emitovanoj na BBC-u i za još jednu listu od 25 imena koje je emigrantskoj vladi saopštio Mihailović, ali nije bila emitovana, vidjeti: R. L. Knežević, *Slovo Z*, str. 247-262.

714 *The Trial of Draža Mihailović*, 231, 252, a izvještaj o smaknuću Koste Pećanca, 6. jula 1944., vidjeti: RG 226, OSS-dosje br. L40002.

REPRESALIJE I PROPAGANDA

Mihailović nije pristajao uz oružani otpor silama Osovine i kvislinzima. Njegova propaganda je optuživala partizane da svojom borbom protiv okupatora izazivaju represalije i masovna stradanja srpskog naroda. Ratno iskustvo je potvrdilo da je baš masovni ustanak Srba onemogućio zatiranje srpskog naroda.

Za svakog nemačkog ili talijanskog vojnika kojega su partizani ubili, ne u poštenom boju, nego mučki i iza leđa, stradalo je deset puta toliko naših ljudi; za svaki oboreni telefonski ili telegrafski stup stradalo je ili je bilo zatvoreno mnogo seljaka ili građana, a za svaki mučki napadaj iz zasjede, uništeno je čitavo selo. Hiljade nedužnih ljudi je stradalo, a pravi krivac, partizani, ostajali su redovno nekažnjeni. Partizani su se kukavički krili od otvorenog sukoba sa okupatorom i kazne, koje su trebale sustizati njih, padale su na leđa nedužnog naroda. (Iz četničkog letka).

Četnici i kvislinzi koji su slijedili sile Osovine i pomagali im u održavanju vlasti u zemlji optuživali su partizane da borbom protiv okupatora izazivaju represalije i masovna stradanja naroda. Pri tome im nije smetalo da vrše masovna ubistva - Srba partizana i nesrpskog žiteljstva, pripadnika NOP-a i hiljada drugih patriota i antifašista sa parolom *spasavanja srpskog naroda*.

NOP i partizani su započeli ustanak i vodili borbu uz koju nije pristajao četnički pokret. Mihailović se, kako kaže Jozo Tomasevich, nije ni obavezao na oružani otpor silama Osovine. Čak je postao najgorčiji protivnik partizanske borbe. U njoj je vidio opasnost za četničku poziciju kako u postojećim ratnim uslovima tako i u Jugoslaviji koja će biti ustrojena u vremenu nakon rata. Svojim statusom službenog vođe svih snaga otpora, sa podrškom izbjegličke i britanske vlade, pravdao je svoje protivljenje toj partizanskoj borbi. Obrazlagao je to mjerama represalija koje su njemačke okupacione vlasti primjenjivale da bi skršile ustanak. Vršena su masovna pogubljenja kako od prvih ustaničkih dana - od polovine jula 1941. tako i prije ustanka. I službena njemačka saopštenja putem letaka i plakata obogaćena statističkim podacima potvrđuju svu oštrinu represalija. One su preduzimane od fizičkih likvidacija preko paljenja kuća i hapšenja do uzimanja mnogobrojnih talaca. Time su činjeni pokušaji suzbijanja oružanih akcija protiv okupatora i kvislinga.

Okupaciona i kvislinška vlast je te akcije i sve druge oblike borbe primjenjene protiv njihovih režima u svojoj propagandi pripisivala komunistima i Židovima. U štampi, na radiju, u lecima i na plakatima isticano je kako je većina stanovništva lojalna prema Nijemcima i kvislinzima. Naglašavanje lojalnosti većine usredsređeno je na produbljivanje jaza prema onoj manjini koja je preduzimala te aktivnosti, iako je ta manjina sve više rasla po broju i snazi i produžavala tu borbu.

U stopu sa propagandom išla je praktična primjena Hitlerove naredbe posvećene suzbijanju komunističkih pokreta oružanog otpora u okupiranim po-

dručjima. Naredbu je potpisao feldmaršal Keitel. U njoj je propisano da će se za svakog ubijenog njemačkog vojnika pogubiti stotinu, za svakog ranjenog njemačkog vojnika - pedeset talaca.⁷¹⁵

Prijetnje represalijama su pretvorene u praksu. Naročito od početka ustanka i sa njegovim širenjem i snaženjem. One su bile sve brojnije i oštrije: hapšenja, strijeljanja, odvođenja u koncentracione logore, spaljivanje kuća, naselja i sela, uzimanje talaca i otimanje imovine. Još krajem aprila 1941. godine njemački zapovjednik za Srbiju izdao je naredbu po kojoj će svako biti strijeljan kod koga se nađe oružje, ko vodi antinjemačku propagandu i ko izvodi sabotaze i diverzije.

Tim nasiljem ugrožen je opstanak naroda Jugoslavije. Svi su se našli pred opasnošću da budu upregnuti u fašistička kola.⁷¹⁶

Vojna i ratnička ili privredna. Nacionalni interes i životni opstanak nije se mogao očuvati pokornošću. Otpor okupatorskim ciljevima je njihova historijska i životna potreba. Na surovost i silu su morali odgovoriti snažnim i efikasnim oružanim otporom. Taj otpor su, uz potporu pripadnika svih naroda, organizovane i povele partizanske snage, a Radio-London ih je pripisivao Mihailoviću i njegovim četama. Četnička propaganda, a nakon rata i emigrantska literatura, pa i savremena historijska nauka u SR Jugoslaviji, docnije Srbiji i Crnoj Gori, rasprostirale su tvrdnje da je taj otpor partizana prerastao u beskompromisnu borbu. Četnička propaganda ih je optuživala da se pri tome ne obaziru na nacionalnu sudbinu srpskog naroda. Ona je sračunata na kompromitaciju komunista koji su stajali na čelu toga otpora. Naročito je htjela strahom od nasilja fašističkog okupacionog sistema opravdati pasivnost četničkih snaga prema okupatorima i predstaviti nužnom njihovu kolaboraciju sa njemačkim, italijanskim, bugarskim okupacionim trupama i kvislinškim režimima. I pri tome svjesno zaobilazila bitnu *malenkost*: ratno iskustvo je potvrdilo da je ponajviše masovni ustanak Srba u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj onemogućio sile Osovine i NDH da u korijenu zatru srpski narod. Potiskivala je iz ljudskog saznanja oslobodilačku, slobodarsku tradiciju srpskog naroda. Svojim pogledima i tumačenjima putem javnih glasila gnjeva koji je izazvan partizanskom borbom ona je istovremeno umanjivala antifašistički doprinos, gazila po tradiciji i slobodarskom duhu naroda iz čijih je redova četnički pokret regrutovao svoje pristalice i pripadnike.

Obuzet propagandom linijom određenom prema djelovanju BBC-a u ratnim prilikama Hjubert Harison je 12. aprila 1942. pisao o kukavičluku i barbarstvu nacista i njihovih pomagača. On je na Londonskom radiju govorio

⁷¹⁵ International Military Tribunal, Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal, Nürnberg, 14 November 1945 - 1 October 1946., Nürnberg, 1948., sv. XV, str. 530-533.

⁷¹⁶ Milija Stanišić, *Strategijske vertikale Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije 1941-1945*, ISI, Institut za istoriju, Beograd, 1999.

o represalijama kao pokušaju da se uništi Mihailović i njegove čete za koje se vjerovalo da su suprotstavljeni okupatorima i kvislinzima. Kad nacisti u tome nisu uspjeli, oni su odlučili da iskale svoj bes na njihovim ženama i decom.

Mada je svet već otvrdnuo i navikao na okrutnosti nacista, na mučenja i ubijanja nevinih ljudi u koncentracionim logorima, na masovna ubistva u porobljenim zemljama, ipak poštenu ljude nisu mogli a da se ne zgroze kad su doznali da se nezaštićena deca i žene drže kao taoci i da im se preti smrću zato što su im očevi i muževi svetli junaci. Zar nema kraja bestijalnosti i okrutnosti nacista i njihovih pomagača? Oni se sada osvećuju nad slabijim i nezaštićenim stvorenjima jer njihovi tenkovi i zrakoplovi ne koriste u borbi protiv junačkih neprijatelja. Takva dela nemilosrdnog barbarstva jasno dokazuju da se Nemci boje Mihailovića i njegovih četa i dokazuju njihovu nemoć da s njima iziđu na kraj. Nacisti imaju bezbrojne tenkove i zrakoplove, imaju topove i mnogobrojne divizije vojnika, dok se Mihailović i njegovi vojnici bore gotovo goloruki i imaju samo svoju veliku hrabrost, svoju veliku ljubav za domovinu i svoju nepokolebljivu veru u konačnu pobjedu slobode i pravde nad ropstvom i nepravdom. Pa ipak su nacisti oni koji se boje i koji zato ubijaju žene i decu, jer nisu u stanju da se ogledaju sa muževima. Odmazda za ovakve zločine, rekao je g. Idr, jedan je od glavnih ciljeva u ovome ratu. Takva okrutnost nikada neće moći slomiti duh jugoslovenskih naroda, niti otpor njegove junačke vojske u planinama. Takva okrutnost može još više rasplamsati žarku želju celog naroda i njegovih moćnih saveznika da unište jednom za uvek zlo koje nadmašuje čak i sva zla srednjega veka...

Tako je i Hjubert Harison, ispod okrilja tada još važeće propagandne permutacije, partizansku oružanu borbu pripisivao drugima koji je nisu vodili, ali je adekvatno iskazao smisao narodnog otpora antifašističkim represalijama.

SILOVANJA ŽENA KAO OBLIK TERORISTIČKE AKTIVNOSTI

Regrutacija "milosnica" za starešine svih činova i položaja

Za razliku od gledanja na žene u ravnogorskom pokretu uloga žene u jugoslovenskom NOP-u bila je veoma značajna i čini karakteristiku toga rata. *Malo je pokreta, ujevanja i revolucija u svetskoj istoriji koje je u takvoj meri obeležilo učešće žena u aktuelnim zbivanjima. Žene borci su činile značajan procenat u jedinicama NOV-e, a jedan broj je dosegao do oficirskih činova. Učešće žena u terenskim organizacijama, u KPJ, SKOJ-u i raznim organima i tijelima bilo je srazmjerno još veće. Zapaženo je veće učešće žena u pokretu u razvijenijim područjima zemlje. Ta činjenica je u korelaciji sa procesom emancipacije žene uopšte.*⁷¹⁷

717 D. Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu*, Isto, str. 152.

Na seoskim skupovima dogovaralo se o tome šta treba učiniti za pomoć partizanima i o svemu što je potrebno narodu. To su bila nova iskustva duboko ljudska. Ona su obuhvatala i majke, žene, sestre i kćeri partizana. I one su počele da učestvuju, da budu pitane, javno priznate i poštovane i to usred okupacije, užasnih patnji i stradanja.

U tom dubokom pokretanju i početnom ostvarivanju demokratskih težnji ka ljudskim odnosima nalazi se i dio odgovora zašto su žene tako široko pomagale oslobodilačku borbu. Na razne načine su učestvovala u njoj, dajući primjere poštovanja i junaštva.

Uz masovna ubistva, pljačke i paljenje sela vršena su i silovanja. *Miloš je silovao komunistkinju pa je ubio* - izvještava Mihailovića njegov komandant Luj⁷¹⁸ *Zatvorene žene komunistkinje se upotrebljavaju..., Komunističke žene se iskorišćuju seksualno...*⁷¹⁹

Sve mlade žene, a naročito djevojke, četnici su, na očigled njihove djece, braće i roditelja, silovali, kako pojedinci, tako i čitave skupine. Nakon toga im zabijali kolce u stidna mjesta i na najzvjerskiji način ih unakaživali, kasapili, mrcvarili, bacali polužive u zapaljene domove; zatim pržili na saču, trudnicama stavljali dasku na stomak i gazili ih, odsijecali im dojke, ruke, noge, polne organe i dr.

*Na bajonetima su vadili djecu iz majčinih utroba; žive ih stavljali u kazane sa ključalom vodom; u zapaljenu vatru bacali ih, klali, pekli im glave i svojim vodama ih slali, kako stoji u dokumentima.*⁷²⁰

Na desetine hiljada ljudi je ubijeno, stotine hiljada su prognane, izbjegle i raseljene, nebrojeno ljudi je trajno invalidirano. Pokušano je zatiranje cijelih naroda. U tu svrhu korišteno je sistematsko silovanje kao krajnje morbidno ratno sredstvo. Silovani su djeca, žene, muškarci, roditelji su prisiljavani na incest. U toj besprimjernoj paleti zla ljudi su mučeni i ubijani na najrazličitije načine. Nabijani na kolac, klani, derani, paljeni.

Odbojan stav četnika prema angažovanju žena u vojnim formacijama JVUO prenio se i u sferu njihove terorističke aktivnosti. Valja reći da su silovanja žena i djevojaka stalni pratilac mnogih ratova kroz istoriju. Taj zločin je sastavni dio i Drugog svjetskog rata na prostorima dotadne Kraljevine Jugoslavije. Silovanja u masovnim razmjerama tema je ponajmanje istražena u historiografiji Bosne i Hercegovine.⁷²¹ Pokazalo se da je prerasla u specifičan i vrlo bitan oblik terora. Četnici su ga primjenjivali na Muslimankama i Hrvatnicama, kao i na partizankama koje su svrstavali u neprijateljski tabor. Žrtve silovanja kao posebnog oblika terora najbrojnije su na onim područjima

718 Dep. br. 10460, novembar 1943.

719 Iz bilježnice komandanta korpusa Miloša Glišića iz 1941.

720 Dr. Smail Ćekić, *Četnički zločini nad Muslimanima u jugoslovenskoj Bosni i Sandžaku 1941-1943*, Naučni kolokvij, KUD "Preporod", Sarajevo, novembar 1991.

721 Inače omogućava razmatranja sa nacionalnog, političkog, socijalnog, medicinskog, pravnog, moralnog, psihološkog i drugih stanovišta.

koja su prema političkom programu ravnogorskog pokreta trebalo da budu etnički čisti prostori projektovane Velike Srbije. O tome, zbog delikatnosti toga pitanja i stanja svijesti, postoji tek fragmentarna izvorna građa u obliku izvještaja, iskaza i bez dodatne dokumentacije. U objavljenim dokumentima su konstatacije preživjelih Muslimana kako su četnici najprije obeščastili naše najljepše ženskinje, a onda ih poubijali; skoro sve djevojke i mlade žene su silovane; djevojke su odvođene silovane i posle na užasne načine kasapljene; sve mlade žene, a naročito djevojke, bile su redovito silovane, kako od pojedinaca, tako i od čitavih četa i skupina. U jednom broju primjera su nabrojana imena silovanih žrtava. Navode se brojeke kako su četnici ubili 76 osoba i silovali 50 žena, ubili 36 osoba, zapalili 63 kuće i silovali 32 žene, među njima čak i djecu. Što o tom vidu zločina nema dodatne dokumentacije može se objasniti time što su četnici najčešće likvidirali žrtve svog silovanja. Ubijali su i moguće svjedoke. Oni koji su preživjeli rijetko su silovanja prijavljivali vlastima NDH, okupatorskim (Italijanima i Nijemcima), partizanskim i četničkim. Osim toga, silovane Hrvatice i Muslimanke su poticale uglavnom iz seoskih sredina sa duboko ukorijenjenim patrijarhalnim moralom i načinom života. Iznošenje u javnost konkretnih pokazatelja o silovanim ženama nanosilo bi teške posljedice za njihovu budućnost, kako za njih tako i za njihove porodice. Pri svim većim poduhvatima čišćenja teritorija od nesrpskog stanovništva vršena su i masovna silovanja pogotovo kada su bili sigurni da neće biti napadnuti i da mogu još na miru pokupiti opljačkanu tuđu stečevinu i otpremiti je svojim kućama. Oružana snaga i sila kojom su raspolagali utvrđivala ih je u uvjerenju da mogu činiti šta hoće sa svojim žrtvama. Na njima su se izživljavali na razne načine. Često su ih nakon silovanja i mučenja klali ili ubijali.

Silovanja žena i djevojaka su dio općeg, pa i četničkog terora. Nacionalno i vjersko poniženje, katkad i političko, u osnovi je cilja silovanja Muslimanki i Hrvatice. Htjeli su time da ih potcijene kao ličnosti. Te metode terora su primjenjivali i prema pristalicama partizanske borbe i pokreta, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Silovanja partizanki su dio strategije. Taj zločin je, prema tome, primjenjivan i prema Srpkinjama, pripadnicama i simpatizerkama partizanskog pokreta. Te žrtve kao pripadnice srpskog naroda nisu sve ubijali. Najčešće su ih kratko šišali da bi ih izvrgli javnom ruglu.

SEKSUALNA NASILJA I NAD SRPKINJAMA

Odbojan stav četnika prema angažovanju žena u vlastitim vojnim formacijama JVUO prenio se i u sferu njihove terorističke djelatnosti, napose u sferu silovanja žena u nesrpskim narodima, ali i na seksualna nasilja nad ženama Srpkinjama.

Tako su i vojnici JVUO činili seksualna nasilja i nad ženama Srpkinjama. Za njihovim silovanjima posezali su oni što su ostrvljeni lokalnom vlašću i samovoljom. Podosta je takvih primjera od kojih su mnogi registrovani. Među njima, primjerice, konjički major Milutin Milovanović, prvi komandant Valjevske zone, pa dvojica komandanata u Valjevskom korpusu poručnici Stojko Filipović, opštinski kmet i četovoda u Kožuaru izvršili su silovanja u ljeto 1943. godine. Činili su to i prema ženama i kćerkama ravnogorskih boraca i simpatizera. Mnoge žene su primoravane na takav odnos ucjenama, podvrgavane su neosnovanim izmišljenim sumnjama i optužbama za špijunažu u korist Nijemaca ili kao partizanske simpatizerke, druge su označavane kao *ljotičevke*, ili kao one što održavaju veze sa Nedićevcima. Mnoge su doživjele tragične sudbine likvidiranih potvorenih komunističkih aktivistkinja.⁷²²

Osim izvrgavanja Srpkinja šišanjem raširena je i praksa batinanja žena. Izgovori su različiti za ta nasilja. ... *Čak ni žene ne smeju da mrdnu. Bilo je to da se mlada žena uputi s vojnikom. Otišli ljudi u ropstvo a žene ostale. Ali kad jedna dve dobiju batine i to se po selu razglasi, to joj je gore od smrti. Ona muža više živa čekati ne sme.* Ravnogorska vlast, tamo gdje se koliko-toliko mogla održati, branila se batinama i u takvim slučajevima.

PRISILNO PREVOĐENJE NA PRAVOSLAVLJE

*Seljački svijet i isto tako sitni radni svijet poštediti i od njih ćemo napraviti prave Srbe, koje ćemo milom ili silom prevesti na pravoslavlje.*⁷²³

Prevođenje na pravoslavlje Jovanović planira za sve katolike, dok za Muslimane dodaje: *Nijedan musliman neće među nama ostati. One koji su se ogrešili o naš narod... uništit ćemo bez milosti, a seljake i ostali svet sitni preselimo u Tursku.*

Sve katolike, koji su se ogrešili o naš narod u njegovim tragičnim danima, kao i sve intelektualce i sve ekonomski jače, nemilosrdno ćemo uništiti. To piše Miloš N. Jovanović prenoseći Dražinu Instrukciju od 20. decembra 1941. godine sa definisanim ciljevima borbe četničkog pokreta na čelu s kraljem Petrom. Uz masovne pokolje i pogrome nesrpskih naroda i nacionalnih manjina, čišćenje državne teritorije i stvaranje Velike Srbije izvršilo bi se i pokrštavanjem. Planirano je da se prisilnim prelascima na pravoslavnu vjeru, fizičkim istrebljenjem

722 Šire o tome: *Žene ravnogorskog sela 1943-1944.*, Srbija o modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, Beograd, 1998. u izboru Milana Miloševića.

723 Miloš N. Jovanović, komandant Ozrenskog četničkog korpusa 13. II 1943. pri prenošenju Dražine naredbe Golubu Mitroviću, komandantu Zeničkog vojno-četničkog odreda. Z. Dizdār-M. Sobolevski, n. dj., str. 498.

i iseljavanjem pripadnika drugih naroda postigne *oslobodjenje i ujedinjenje srpskog naroda i postizanje srpske slobode* kao konačnog cilja četničke borbe - stvaranje Velike Srbije.

*Ja lično mislim da muslimanima u budućoj državi ne preostaje ništa drugo nego da konačno i definitivno prime srpsku nacionalnost i odreknu se špekulantskog taktiziranja između srpskog i hrvatskog naroda, tim pre što će svi krajevi u kojima žive muslimani biti neosporni i neprikosnoveni delovi srpske državne zajednice.*⁷²⁴

U tako definisanim programskim okvirima nad Muslimanima je u toku Drugog svjetskog rata vršen i vjerski genocid. Najmasovnije u područjima u kojima su četničke formacije vršile njihovo fizičko istrebljenje. Prekrštavanja i prisilni prelasci u pravoslavnu vjeru vršeni su u više srezova jugoistočne Bosne i Sandžaka. V. Dedijer i A. Miletić u već spomenutom djelu pišu o tom genocidu. *Iz dokumenata je vidljiv i vjerski genocid kojeg su vršili četnici Draže Mihailovića, prekrštavajući Muslimane u pravoslavne silom, pa ih u dokumentima nazivaju muslimani - Srbi.*

Osim prisilnim prelascima Muslimana iz islamske u pravoslavnu vjeru jedan u nizu vjerskih genocidnih činova je i pokolj preko 300 imama i vjeroučitelja (mualima) u istočnoj i jugoistočnoj Bosni. Nad njima su vršene strahovite torture. Oni kao islamski svećenici nisu pripadali nikakvim ni političkim, pogotovo vojnim organizacijama, ali su i pored toga doživjeli pokolje.⁷²⁵

One Muslimane i Hrvate koji bi preostali na *očišćenim* područjima četnici su prisilno prevodili na srpsku pravoslavnu vjeru. Tako su nastojali da *od njih naprave prave Srbe*. Svojim prelascima na pravoslavnu vjeru i srbiziranjem Muslimani i Hrvati su u većini izbjegli sigurnu smrt.

U februaru 1943. godine četnički pogrom se usmjerio prema muslimanskim selima u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu. U selima fočanskog sreza su u to vrijeme prisilno pokršteni preživjeli Muslimani, kao u selu Potpeću (80 žena i djece). *Po završenom obredu morale su muslimanske djevojke obući pravoslavne haljine i igrati kolo - piše pukovnik Koloman Bilić, dozapovjednik 5. oružničke pukovnije. Izdali su zapovijest da se svi muslimanski izbjeglice vrate kući, gdje će se u najkraće vrijeme obaviti krštenje, a isto tako imaju se pokrstiti muslimani građani Foče. Svaki član pokrštena muslimanske porodice dobio je na ceduljici svoje novo ime i prezime, a na svakoj kući prikovan je drveni krst.*⁷²⁶

724 VII, ČA, k. 222, f.3, d. 54 - letak vojvode Dobroslava Jevđevića.

725 Mensur Seferović, *Krst i polumjesec u Božurovom Dolu*, izd. Četvrti jul, Beograd, 1986.; autor se u tom svom djelu bavi upravo prisilnim pokrštavanjem Muslimana od četnika u Drugom svjetskom ratu.

726 ZB, IV/11, d. 339; Fočanska partizanska republika, Muzej fočanskog perioda NOB, Foča: 1982.

PREOBRAĆANJE U KATOLIČKU VJERU SPASAVA IMOVINU I ŽIVOTE

A. Stepinac: "Lijepa prilika da u korist katoličke stvari u Bosni i Hercegovini, gdje smo manjina, postanemo većina"

U knjizi B. Krizmana *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941.-43.* navodi se da je Slobodanu Jovanoviću iz Ankare poslato pismo 24. srpnja 1942. godine. Jovanović je zamolio ambasadora Šumenkovića u Ankari da sazna, ako je ikako moguće, ime autora pisma. Pismo je Stepincu, 8. veljače 1942. godine, uputio dr. Prvislav Grasogongo, bivši ministar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U literaturi se nailazi na različite varijante tog pisma. U onom tekstu prepisa što se čuva u Arhivu RSUP-a BiH, spominje se i taj letak. *"Sav je Srijem preplavljen lecima biskupa Akšamovića, tiskanim u njegovoj tiskari u Đakovu. U tim lecima su se pozivali Srbi koji su još ostali živi da spasu živote i imovinu prelazeњem u katoličku vjeru."*

U svom pismu Paveliću 29. studenog 1941. godine A. Stepinac piše: *Božjom milošću nam se danas pruža prigoda kao nikad u prošlosti da pomognemo hrvatsku stvar i da spasimo veliki broj duša, ljudi dobre volje, mirnih seljaka koji žive među katolicima. Oni poznaju katolike i oni njih poznaju. Njihovo preobraćanje je lako i prihvatljivo. Na žalost vlasti sa svojim uskim pogledima stavljaju zapreke hrvatskoj i katoličkoj stvari. U međuvremenu, izgubit ćemo lijepu priliku u korist hrvatske stvari i svete katoličke stvari da u Bosni i Hercegovini, gdje smo manjina, postanemo većina.*⁷²⁷

Ali, nisu svugdje slušali ni Stepinca, ni politiku ustaškog pokreta.

Među svećenike koji su izbjegli provoditi takvu politiku Vatikana i biskupskih konferencija spada i fra Zlatko Sivrić. *Jednoga lijepoga srpanjskog dana prije podne nadoše se pred župskim uredom jedno tridesetak postarijih ljudi, i sve pravoslavci, iz već ranije pomenutih sela moje župe.*

Bili su smrknuti, deprimirani, puni straha, brige i neizvjesnosti, što me se jako neugodno dojmilo.

"Šta je, braćo moja, ljudi moji, koje dobro vas vodi u tolikom broju dovde?", zapitao sam glasno, da predusretne to loše i tmurno raspoloženje, a da s druge strane i samome sebi olakšam.

"Nikakvo dobro, oče, fra Zlate", povikaše svi kao u jedan glas. "Eto, hoće na silu da mijenjamo vjeru pod stare dane. Tko je to vidio i čuo danas u dvadesetom stoljeću?... "govorili su to kroz duboke uzdahe i suze, koje su im se kotrljale niz obraze.

Uviđam da ih golema nevolja i strašan udes pritišću. Sjetivši se da vjerovatno nitko od njih nije jutros ništa ni prezalogajio ni popio, pozvao sam ih da sjednemo u debelu bladovinu i rekao momku da donese nešto za mezu, rakije i vina. Za to

727 Prema dr. S. Vrcan, *Vjera i politika. Naše teme*, br. 12/72, str. 2016.

vrijeme sam intenzivno razmišljao i donio odluku - ovim ljudima se mora pomoći. Krivotvorit ću 'krsne listove'. Nekako mi je u tom momentu laknulo. Zadesio sam opet svoj mir i samoujerenost.

Na čelu tih nesretnih ljudi nalazio se jedan od najstarijih u župi Lazar Ležebur. Svi su ga voljeli i cijenili kao razborita čovjeka, a osim toga i velikog veseljaka. Razumljivo da sada o ovoj njegovoj drugoj osobini nije moglo biti ni govora.

Kada smo se malo potkrijepili jelom i pićem, i kada je ona njihova napetost prilično popustila, obratio sam se direktno Lazaru, da su me i ostali mogli čuti:

"Odgovori mi, Lazare, jesi li rođen kao Srbin, pravoslavne vjere?"

"Jesam, oče fra Zlatko", odgovori kratko. Primijetio sam da me osluškivao s fra "Zlate" kao i većina župljana.

"A, da li živiš kao takav, Lazare?"

"Jeste, boga mi, fra Zlatko".

"E onda ćeš i umrijeti kao takav, Lazare. Nećeš mijenjati vjeru dok sam ja živ ovdje, a tako ni ostali..."

Ljudi podiгоše glave. Svi pogledi se upriješe u mene. No, odmah se pojavi sumnja, pa i strah. Obašue me pitanjima. Šta sada da rade. Razumljivo, bojali su se.

Objasnio sam im svoju odluku. U župskom uredu imao sam, na žalost, samo nekoliko formulara 'krsnih listova'. Rekao sam im da ću ih sutra nabaviti za sve. Ušao sam u kuću i odmah za neke počeo popunjavati. Prvo za Lazara.

"Hvala ti, fra Zlate", reče na kraju po starom običaju, što mi je bilo drago.

Kada sam još za neke, kojima je bilo najpreče, jer su se kretali po cijeloj okolini, popunio i onaj ostatak, obratio sam se svima:

"Svi, vi, moji dragi župljani, živite i dalje u svojoj vjeri, kao i do sada. Volite se i poštuјte međusobno, a i drage župljane isto tako. Naročito živite dobro sa svojim komšijama - Hrvatima i Muslimanima."⁷²⁸

Mostarski biskup Mišić uputio je dva pisma nadbiskupu Stepincu. Jedno je datirano 18. kolovoza 1941. godine.⁷²⁹

Biskup u tom pismu piše nadbiskupu:

"Prilike, u kojima živimo, sa svake su strane nezgodne. Umiješalo se svašta: mlado, nespremno, beziskusno i mjesto pameti i razbora - vatra, sila. Nametnici izdaju odredbe - i dok su novoobraćenici još u crkvi kod sv. mise, hvataju ih, staro, mlado, muško i žensko gone kao roblje (...) do mala u masama u vječnost. Iza nekoliko godina svatko i svi osuđivat će ovakav nepromišljeni rad i djelovanje".

Drugo pismo je napisano 7. studenoga iste godine. "Postavljeni za stožernike i logornike zloupotrebili su položaj, iskoristili nastrane instinkte masa, podržali slabe ljudske strane, da je strahota, što je iz toga proizišlo. Suprot lijeke nigdje. Došlo je napokon i raseljavanje masa u Srbiju. Jauk, plač, žalost - bježanje na sve strane, čak i Mussoliniju u Rim otišla deputacija. Posljedica bila nova okupacija Hercegovine. Katoličkoј crkvi nije do nasilja. Osuđuje ga i osudila i ovaj puta. Ali upadan je prelaz u krajnosti. Razumije se, razbježali su se na sve strane stožernici, logornici i silnici itd. Za silnike platila sirotinja".

I katolički svećenik, Slovenac dr. Kuhar, pisao je:

"Mi katolici (...) imamo pravo i dužnost nam je da osudimo što želiće svako preobraćanje u našu vjeru nasilnim putem".⁷³⁰

728 Branko Ignjac, *Crveni fratar*, August Cesarec, Zagreb 1979., str. 64-66.

729 Nalazi se u Akta i dokumenta Svete stolice koja se odnose na Drugi svjetski rat, Vatikanska izdavačka kuća 1974., god. 9, str. 223 - prema dr. I Cvirkoviću, n. dj. 148-149.

730 *Katolički glasnik*, 20. 11. 1942., *Katoličko vrijeme* 22. 11. 1942.

Trinaesti dio

**PROPAGANDA KAO PRETHODNICA I
PRATILAC ZLOČINA I GENOCIDA**

IZ DVA PRAVCA GENOCID NAD MUSLIMANIMA

*Mjesto za mjestom gde živi većina muslimana napušta bežeći ispred naše oslobodilačke vojske. Do sada je morao da napušta sledeća mesta: Bratunac, Vlasenici, Han Pijesak, Sokolac, Rogaticu, Višegrad, Foču, Kalinovik, Gorazde, Olovo i nekoliko stotina sela. Borbe se vode oko Kladnja, koji je do sada možda pao u naše ruke.*⁷³¹

*Onaj koji je zaveo narod pobegao je a zavedeni narod je ostavio na milost i nemilost našim oslobodilačkim i osvetničkim četama. Koraju i Korajcima vratili smo šilo za ognjilo.*⁷³²

Najsurovijem genocidu u svojoj istoriji Muslimani su izloženi u Drugom svjetskom ratu. Prema njima je taj genocid vršen iz dva pravca. Prvi je poticao od strane ustaške NDH. Ona im je oduzimala i negirala kulturno-povijesni subjektivitet i narodni identitet. U ustaškoj zakonskoj odredbi o arijevsom rasnom karakteru pripadnika islamske vjeroispovijesti od 30. aprila 1941. godine Muslimani su jednostrano proglašeni za Hrvate. Ta država je, osim toga, veliki broj Muslimana otpremala i ubijala u svojim koncentracionim logorima (Gospić, Stara Gradiška, Jasenovac, Bosanska Dubica). Nemali broj ih je svirepo ubijen pod vodstvom ustaše Maksa Luburića u Sarajevu marta 1945. godine u završnoj fazi njegove strahovlade na ovim prostorima.

*Srpsko pitanje se rješava evakuacijom, istrebljenjem, prinudnim iseljenjem znatnog broja muslimana i katolika.*⁷³³

Drugi pravac toga genocida poticao je od Draže i njegovih četnika. Oni su vršili masovno fizičko uništavanje Muslimana. Sistematski njihov rad na fizičkoj likvidaciji trajao je od početka ratnog požara. Time je vršeno tzv. *čišćenje* budućeg državnog teritorija Velike Srbije od nesrpskog stanovništva.

Srpski narod u gatačkom i nevesinjskom srezu izložen je defetističkoj, antidržavnoj, antisocijalnoj, antimonarhističkoj, antibritanskoj i antičetničkoj propagandi, koju vode komunisti. Na ovom području su 'Turci agresivno raspoloženi', pale srpska sela. Todorović kaže da je naredio 'protivnapad na Turke' i 'protivpropagandu' za spasavanje Srba od 'denacionalizacije i građanskog rata. Obavještava da su četnici zapalili više 'turskih sela', nastavili akcije kod Fazlagića kule i oko Stoca s planom da se okonča bitka za Hercegovinu istočno od Neretve. Cilj tih akcija je da se 'ovaj kraj oslobodi od Turaka', da se 'ovlada delom jadranske obale' i da se vojničkim uspjesima suzbije 'svaka neprijateljska i pogrešna propaganda'.

731 Iz četničkog letka *Hrvatskom i muslimanskom narodu Tuzlanske oblasti* 25. XII 1941.

732 Isto.

733 Iz izvještaja majora Boška Todorovića Mihailoviću 26. I 1942. o situaciji u istočnoj Hercegovini.

U programске dokumente četnici su utkali metode okrutnog obračuna sa svim svojim protivnicima, s njima i Muslimanima. Provodili su zločine i teror u svim fazama Drugog svjetskog rata, ali su se najstravičniji desili u tri razdoblja, kad su izvršili masovne pokolje nad muslimanskim stanovništvom. Učinili su to u istočnoj Hercegovini, istočnoj i zapadnoj Bosni, te dijelovima Sandžaka. Prvi takav talas po broju žrtava najbrojniji i najintenzivniji zapljusnuo je Muslimane od juna 1941. do sredine ljeta 1942.; drugi je izbio u potoku avgusta-decembra 1942., a treći od januara do jeseni 1943. godine. Pokolji su odnijeli desetine hiljada života i nanijeli masovna stradanja u područjima Ljubinja, Avtovca, Bileće, Kulen Vakufa, Koraja, Višegrada, Rogatice, Gorazda, Čajniča, Vlasenice, Srebrenice, Nevesinja, Foče, Prozora, Jablanice, Pljevlja, Ustikoline, Gornjeg Birča itd.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine iz Bijeljine, Višegrada, Foče, Srebrenice, Rogatice i drugih mjesta šire se izvještaji o masovnim četničkim zločinima nad Muslimanima i Hrvatima. Potpisnici izvještaja obračuju se gradskim, kotarskim vlastima, velikim županima, komandama domobranskih postrojbi, Ministarstvu domobranstva, vjerskim zajednicama. Svi su tražili zaštitu od pokolja.

Zamašnije akcije čišćenja počele su u jugoistočnoj Bosni krajem 1941. i u drugoj polovini 1942. godine. Zatim u tom istom prostoru i u dijelu Sandžaka početkom 1943. godine. Čišćenje je bilo i u dolini Neretve u drugoj polovini 1942. godine.⁷³⁴ Zdravko Antonić navodi da su četnici za nepuna dva mjeseca ubili u fočanskom srezu oko 5000 muškaraca, žena i djece i spalili više stotina muslimanskih kuća. Četnici pod komandom Pavla Đurišića su u januaru i februaru 1943. godine likvidirali hiljade Muslimana i spalili desetine sela.⁷³⁵ Petar Bačović je početkom septembra 1942. godine izvijestio Mihailovića da je nekoliko četničkih bataljona izbilo kod Makarske i da je ta kaznena ekspedicija zapalila i potpuno uništila 17 ustaških sela. Zatim se navodi kako su u toj ekspediciji između Ljubuškog i Vrgorca oderali živa tri katolička sveštenika, kao i da su četnici ubijali sve muškarce od 15 godina na više.⁷³⁶ U predelu Biokova i Makarskog primorja četnici su ubili oko 1.000 muslimana i Hrvata.⁷³⁷

Na domaćem terenu je četnička propaganda prethodila masovnim zločinima i ispraćala izvršioce sa opustošenih stratišta Muslimana i Hrvata. Ona u pravilu nije govorila o fizičkom istrebljenju tih naroda. Predstavljala je zlodjelca kao borbu protiv ustaša, a pobijene i poklane žene, djecu i starce uračuna-

734 Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.*, VIZ, Beograd, na str. 471.

735 Zb. NOR-a, XIV, 2, str. 49; Prvi dio, dokument br. 37; opširnije, Radoje Pajović, *Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943. godine, Neretva-Sutjeka 1943.*, Beograd, 1969., str. 510-519.

736 Zb. NOR-a, XIV, 1, str. 614-615.

737 Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1962., str. 152.

vala u bilanse likvidiranih ustaških postrojbi. Čitalac četničkih glasila kao što su leci i proglasi nalazio je podatke o broju pobijenih ustaša u muslimanskim ili hrvatskim područjima koja su bila na udaru četničkih pogromaških akcija. Takvu sliku su sticali i slušaoci četničkih emisija na radiostanicama iz inostranstva. Činjenice i istinski podaci o tome susreću se u depešama, izvještajima, narednjima, drugim dokumentima i porukama koje su razmjenjivane između četničkih komandi. U njima se otvoreno govori o prognima i pokoljima, paljenju kuća i mnogobrojnih sela, silovanjima, pljačkama pokretne i uništavanju nepokretne imovine muslimanskog i hrvatskog stanovništva. U mjeri u kojoj su ta zlodjela dospjevala do javnosti prikazivana su kao *uspjehi četničkih jedinica u borbama protiv ustaša i jedinica NDH*. Na taj način su vijesti o tome dugo predstavljane i u emisijama Radio-Londona.

Narod je hametice zatiran. Fizičkim istrebljenjem Srba u ime *hrvatske Bosne*, a muslimansko i hrvatsko stanovništvo u ime *srpske Bosne*. I jedan i drugi genocid je vršen pod kišobranom okupacionih trupa.

U Prozoru radi pokolja, koji su naši izvršili, zaista su nas italijanske armijske vlasti ultimativno pozvale, da napustimo tu zonu, a u isto doba nemačke trupe krenule prema nama. Mi smo se morali povući ili zaratiti s njima. U to je vreme vojvoda Birčanin bio teško bolestan... U Dinari radi vojvodine bolesti stvari ramlju i izbija nezadovoljstvo...

Četnici su pokolje veoma često vršili baš pod kišobranom italijanskog okupatora. Bestijalnost i masovnost njihovih zločina je prisiljavala okupacione vojne i političke vlasti da ih spriječe u onoj širini kakvu su planirali u tim pokoljima.

Četnici su uživali podršku Italijana. Držali su se italijanskih garnizona u Glamoču, Bosanskom Grahovu, Drvaru, Bosanskom Petrovcu, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Novom, Sanskom Mostu, Ribniku, Mrkonjić Gradu i Manjači. Za zločine ustaša protiv srpskog stanovništva oni su optuživali cijeli hrvatski i muslimanski narod. Prema njima su vodili akcije osvete. Htjeli su da istrijebe sve što nije srpsko. Podrška Italijana u okupacionim zonama Kraljevine Italije proširila se i na tolerisanje četničkih savezničkih operacija prema Hrvatima i Muslimanima. U pohodima u muslimanska i hrvatska sela, u kojima su vršili pokolje i druga nasilja, pljačkali i palili, u Italijanima su imali zaštitu od ustaških i domobranskih formacija.⁷³⁸

Četnici su Muslimane smatrali glavnim srpskim nacionalnim neprijateljima. I lokalne četničke vođe, i Dražini delegati sa Ravne gore, usmjeravali su borbu protiv partizana, ustaša, Muslimana i Hrvata. Nakon masovnih zločina

738 Zb. NOR-a, IV-1, Ustaško-domobranska dokumenta, Dokumenti 323, 737 otkrivaju da su srpski ustanici likvidirali veliku kolonu muslimanskog stanovništva. Kolona se uputila u izbjeglištvo iz Kulen Vakufa prema Bihaću. Vojni izvještaj NDH govori da su četničko-komunističke snage tom prilikom pobijale preko 3000 našeg žovlja. Zbornik *Bihać u novoj istoriji*, I, Banja Luka, 1987. Esad Bihanović navodi broj od 2000. Mr. Zdravko Dizdarević u istom Zborniku, tom II, str. 32, piše da je tada pobijeno oko 900 Muslimana uglavnom žena i djece.

nad muslimanskim i hrvatskim življem u više bosanskih područja, 25. decembra 1941. godine, objavljen je proglas *Hrvatskom i muslimanskom narodu Tuzlanske oblasti*. U proglasu se govori o ustaškom zavodenju Hrvata i Muslimana. Kažu da su hrvatski i muslimanski narod *svedoci grozних zločina koje počinise ustaše nad Srbima. Zločinci nisu to mogli sami počiniti, nego su zaveli jedan deo Hrvata i Muslimana koji im nesvesno pomažu. U odbrani golih života mi smo se digli na oružje. Pavelić je hteo da uništi Srpski narod, ali mu to neće nikada uspeti. Vas je upotrebio kao oružje protiv svoje srpske braće. Muslimane je nazvao kičmom Hrvatsva i hrvatskim cvećem. Sada se odriče toga cveća i ne pušta ga da se skloni u Hrvatsku. Što vam nije odbranio domove? Mjesto za mjestom gde živi većina muslimana napušta bježeći ispred naše oslobodilačke vojske.*

Pozivamo sve dobre i poštene Hrvate i Muslimane, da se osveste i stupe u borbu protiv zločinaca i tuđih plaćenika, kojima je do svega stalo samo ne do dobra svoga naroda. MI ĆEMO POBIJEDITI i u našoj domovini biće mjesta samo za one koji su doprineli njenom stvaranju.

Razmislite kako dobro ste uživali u ustaškoj Hrvatskoj? Gde su Vam sinovi i braća? Zašto i za koga se bore? Jeste li sigurni za svoju imovinu i živote? Da li ćete imati dovoljno hrane do nove žetve i gde ćete je nabaviti ako je nemate? Jeste li razmišljali zašto vas mobilišu i protiv koga? Mobilišu vas da bi vas poslali u Afriku ili Rusiju odakle se sigurno nećete vratiti, kao i dobrovoljci, koji su otišli prije par meseci.

U tom letku se licemjerno objašnjava jedan od tada izvršenih pokolja - onaj u Koraju u decembru 1941. godine. U mnogim muslimanskim mjestima za vođe su postavljeni zlikovci koji zavode narod, raspiruju mržnju protiv Srba govoreći narodu **DA SRBE MOGU PLJAČKATI I UBIJATI, DA ĆE DOBITI BLAGOSLOV POGLAVNIKA**. Takav jedan je bio i Burhan Begić, predsjednik Korajske opštine. Po njegovom nagovoru Korajci su spalili mnoga srpska sela i pobili mnoge srpske žene, djecu i starce. Kada je došao čas obračuna Burhan je pobjegao a zavedeni narod je ostavio na milost i nemilost našim oslobodilačkim i osvetničkim četama. Koraju i Korajcima vratili smo šilo za ognjilo. Muslimanska sela koja nisu činila zulume i ubijala Srbe ne diramo, nego ih pozivamo da u svome vlastitom interesu ustanu protiv zločinaca, koji će ih upropastiti.

BRAĆO MUSLIMANI I HRVATI JOŠ NIJE KASNO, DA SPERETE LJAGU SA SVOGA IMENA - POBIJTE USTAŠE, KOJI ĆE VAS AKO IH NE POBIJETE UPROPASTITI ZA VJEKE.

Nemojte ići u vojsku. Vi nemate šta da tražite u Africi i Rusiji.

SLOBODA JE NA VIDIKU I BLAGO ONOME KO JE DOPRINIO NJENOM DOLASKU. POBJEDA JE NAŠA! Živela SLOBODA SRPSKOG NARODA! Živeo KRALJ!

Korajci niti su spalili mnoga srpska sela, niti su pobili mnoge srpske žene, djecu i starce. Uprkos tome Koraju i Korajcima su četnici i osvetničke čete vratili šilo za ognjilo time što su pobili 300 mještana. Pozivaju ih da operu nepostojeću ljagu i obećavaju slobodu onome ko je doprinio njenom dolasku.

Neposredno pošto su počinili masovne pokolje u dolini Drine i sjeveroistočnoj Bosni, nakon mnogih krvoprolića je objavljena poruka hrvatskom i muslimanskom narodu. Proglas je uslijedio kao posljedica genocida ustaškog pokreta nad Srbima. Dok vrše pokolje muslimanskog i hrvatskog stanovništva Gorski štab četničkih odreda i njegova propaganda insistiraju na zločinima počinjenim nad Srbima. Inspirisana raspirivanjem mržnje prema tim narodima ona zaobilazi stradanja njihovog stanovništva. Izriče presude bez priziva. Ocjenjuje da nisu ostali *na potrebnoj visini*, niti su *zauzeli pravilan i čestit politički stav prema srpskom narodu i njegovim stradanjima*. Muslimanskim i hrvatskim masama neosnovano nameće osjećanje kolektivne krivnje i mržnje prema Srbima. Budući nezavisno od svoje volje proglašeni *najčistijom hrvatskom krvlju* optužuje Muslimane da su *pošli putem u krvave bitke za istrebljenje i uništenje srpskog naroda*. Evo šta, uostalom, pod naslovom *Poruka Muslimanima u Bosni* ističe Komanda četničkih odreda u letku objavljenom neutvrđenog datuma.

U vreme sloma Jugoslavije i posle u NDH kad su za srpski narod u Bosni i drugim krajevima nastali crni i preteški dani, muslimani u Bosni nisu ostali na potrebnoj visini, niti su uopšte zauzeli pravilan i čestit politički stav prema Srpskom narodu i njegovim nečuvanim stradanjima. Naprotiv, politički nesavesne muslimanske narodne mase povele su se olako za protivsrpskom propagandom i otvoreno zauzele do krajnosti borbeni stav protiv srpskog naroda, muslimanske političke vođe nisu preduzele ništa, da se taj borbeni stav ublaži i da se osećaj mržnje prema Srbima, naduvan propagandom, kanališe i svede do potrebne umerenosti. Tako se desilo da su mnogi muslimani, počevši od odgovornih političkih vođa, pa do neprosvećenih seljaka, ponosenih verskim fanatizmom, bacili pod noge sve obzire čovečnosti, zatvorili oči pred svim principima pravde i pravičnosti i spustili se do uloge svirepih ubica koji ne pitaju da li je šta kriva njihova žrtva. Pošto ih je ustaška propaganda proglasila 'najčistijom hrvatskom krvlju', oni su smatrali da treba da pođu ustaškim putem u krvave bitke za uništenje i istrebljenje srpskog naroda. Usled takvog njihovog stava, pale su mnoge nevine srpske žrtve, poklana su mnoga deca i nezaštićene žene a mnogobrojna srpska sela pretvorena u zgarišta. Sve to nije moralo da bude, da su se bosanski muslimani držali jednog ranijeg posve sudbonosnog vremena kada su Srbi u Bosni, posle 500-godišnjice ropstva, preuzimali vlast i stvarali državu. Da li se Srbi tada ponesoše tako nebratski i tako nečovečno? To pitanje trebalo je da lebdi pred očima muslimana pa bi verovatno bilo drukčije i njihovo ponašanje prema Srbima u najnovijem i najkrvavijem vremenu istorije.

U tom letku se, istovremeno, prešućuju pokolji koje su četnici izvršili nad muslimanskim stanovništvom. Podrazumijevaju da je taj narod bio ravnopravan kada su Srbi preuzimali vlast i stvarali državu. Ne priznaju da je taj narod u toj državi bio obespravljen i nepriznat. Ne spominju da ni sada ne zaslužuju da budu ubijane nevine muslimanske žrtve, da četnici krivce nalaze u nevini, da budu poklana mnoga muslimanska djeca i nezaštićene žene, te da mnogobrojna muslimanska sela budu pretvorena u zgarišta. Znali su, daka-

ko, da poklani Muslimani nisu direktni krivci za nevolje koje je srpski narod doživio od ustaša. Ne kažu ni to da Muslimane uništavaju samo zato što su Muslimani: oni kao starosjedilački narod nastanjuju one teritorije koje su zacrtane za Veliku Srbiju, pa zbog toga mora biti očišćena od nesrpskih naroda. *Srpski narod, pod pritiskom sile i teretom nečuvjenih i nezapamćenih krvavih nasilja i bezakonja, koja su pretela da ga iz korena iščupaju, nije klonuo duhom ni savio kičme. Ostavši goloruk, on je koljem počeo otimati oružje i braniti svoje gole živote. Srpski borci svrstali su po primeru svojih predaka, u četničke odrede čija je snaga u ljudstvu i oružju danas tolika, da predstavlja sigurnu zaštitu Srba u Bosni i o njoj moraju voditi računa i oni koji su sve Srbe hteli da prislone uz zid ili polože pod nož.*

Međutim, dok su se Srbi junački borili i muški prolivali svoju krv, u borbama protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja, ogromna većina muslimana nalazila se na suprotnom frontu i borila se protiv Srba, a manjina se bespomoćno uklanjala ispred događaja i gladovanja, hraneći svoju 'najčistiju hrvatsku krv' počela da muti i uzburkava pod pritiskom događaja. U burnim istoriskim vremenima bespomoćno uklanjanje ispred događaja najsigurniji je put da se nepovratno propadne. Vremena se brzo menjaju, pa se počese ta tamnička vrata otvarati i za muslimane, počese se pretresati i njihovi domovi, pljačkati trgovine, odnositi vrednosti. Jednom rečju, kao da se pred vama, muslimani, otvara isti put trnovit i krvav kojim su, otvoreno treba reći, uz vašu stvarnu pomoć, ili makar blagonaklonu saradnju, Srbi bili gurnuti pre nešto više od godinu dana. Ali, u vašem današnjem položaju, najstrašnije je to, što vaši vlastodavci i pokrovitelji rade i pokušavaju da danas baš na vas svalje svu političku i moralnu odgovornost za zverska nasilja zločinstva počinjena nad srpskim narodom.

Tako zbori Komanda četničkih odreda u Bosni. *Upućujući ovu iskrenu i otvorenu poruku, ona s punim pravom očekuje od vas, muslimana Bosne, da doprinesete otklanjanju opasnosti koja preti da ovu krivičnu, političku i moralnu odgovornost za zločine izvršene prema srpskom narodu u Bosni, svali na vaša leđa. Otvorite oči i pazite šta radite! Jer časovi suđenja primiču se sve bržim korakom, a do vas je i jedino do vas da li će tereti vaših greha da se povećaju ili smanje, a sa tim da se poveća ili smanji vaša odgovornost pred sudom, nego i pred Bogom, pred saveću kulturnog čovečanstva i pred istorijom.*

ODMAZDA KAO PRAVILO

Na zločine i genocid nad hrvatskim i muslimanskim žiteljstvom četnički pokret u svojim glasilima ovako odgovara: *U našem pohodu platili su oni koji poklaše cvet srpskog naroda u Herceg-Bosni dok niko prav i nedužan nije taknut. Sledeći naredenja našeg Vrhovnog komandanta mi smo pružili ruku pomirenja svima onima koji nisu prolevali srpsku krv i koji žele da saraduju u borbi na*

uništenju ustaških i komunističkih zlikovaca. Dokaz takvog našeg držanja pružaju čete Srba-Muslimana, koji sa oružjem uruci vojuru protiv ustaških krvnika kao i mnogobrojni domobranski oficiri i vojnici koji se postideše službe u krvavoj ustaškoj hrvatskoj...

Propaganda je prethodila pokoljima i pogromima nedužnog stanovništva. Osim kada su te akcije pripremane u tajnosti, najprije leci i proglašavaju upozoravaju da su četnici *vojska pravde i odmazde*. Podsjećaju i na *osvetu kao svetu dužnost četnika i srpskog naroda*. U jednom od tih javnih glasila naslovljenom kao *Treća poruka Srbima Bosne i Hercegovine* nazivaju se klevetnicima oni što pričaju o njihovim pokoljima. *Zagrajali su svi naši neprijatelji, a naročito ustaška hrvatska, kako su četnici izvršili razaranja i pokolje nezapamćene u istoriji sveta*. Poruka tim klevetnicima je jasna i nedvosmislena: *Mi smo vojska pravde i odmazde. Niko neće biti pošteđen ko se ogrešio o srpski narod.*

Četnički odredi i vojne jedinice pružace zaštitu svakom ispravnom Srbinu, a nemilosrdno kažnjavati smrću svaku samovolju, svaku nepokornost, svaku izdaju. Ne sme se nikada više ponoviti partizanska nesrećna politika... ne sme se iz straha ili radi svog olakšanja da se upušta u razgovore sa krivicima ili čak da menja veru za ljubav života. Naši delegati uspostaviće svoje komande u srezovima, gdje još nisu uspostavljene i potvrditi ili izmeniti postojeće naredbe sreskih komandanata. Svako se mora bezuslovno pokoravati... Naše planine mogu odoleti svakom napadu i izdržati svako iskušenje... Svuda se vije četnička zastava, a dušmani i strani i domaći poštuju Srpsko oružje. Jedan veliki duh i jedan veliki sin vodi naš narod sigurnom uspehu. Odajući mu poštovanje i odanost, verujući u njegovo junaštvo, mudrost i rodoljublje mi Vas pozivamo sa poklikom: 'Sve za Kralja i Otadžbinu!'

NA IDEOLOŠKOJ I NACIONALNOJ OSNOVI

Srpsko četništvo je izjednačavalo nacionalno i državno pripadništvo sa verom. Srbini to je pripadnik pravoslavne crkve kome je svaki katolik Hrvat, a svaki Musliman Turčin. Njih u srpskoj državi valja kao neprijatelje iskoreniti ili proterati... Po ovoj primitivnoj političkoj ideologiji: ni partizani nisu Srbi, već su isto što i Turci i Ustaše, još gore od toga - bezvernici. U partizanskim odredima bili su zajedno i pravoslavci i katolici i muslimani. To je za vođe četnika značilo izdaju srpstva, povezivanje sa neprijateljima svoje vere i svoga naroda.⁷⁴⁹

Teror je ugrađen u programske ciljeve ravnogorskog pokreta. Četnici su ga primjenjivali masovno i u različitim vidovima. Vršili su ga u toku cijelog rata od početka do kraja, posebno u 1942. i 1943. godini. Rasprostirali u najširim

⁷⁴⁹ Živko Topalović, *Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941-1945.*, Paris, 1958., str. 52.

**“SRPSKE ZEMLJE BIĆE OČIŠĆENE OD KATOLIKA I MUSLIMANA”
Šta je novinar Milan Šantić, nakon povratka sa Ravne gore, rekao na
dogovoru četničkih prvaka u Trebinju?**

Formirajući Muslimansku nacionalnu organizaciju u Hercegovini, dr. Ismet Popovac je tu aktivnost razvio i u trebinjskom kraju. Međutim, tamo mu nije pošlo za rukom da osnuje ni jednu borbenu grupu Muslimana koji bi se svrstali u pročetničku organizaciju. Njegova nastojanja su se sudarila sa dosta značajnim političkim uticajem antifašističkog pokreta. Popovčev boravak u tom području i okolini zbio se baš u vrijeme kada je održan četnički dogovor u Trebinju. O tom dogovoru može se doznati iz izvještaja koji je upućen *Zapovjedniku oružničkog voda u Trebinju*. Sačinila ga je neka *povjerljiva osoba* oružničke pukovnije, nazočna, kako piše, *sastanku i dogovoru pravoslavaca u Trebinju*. To je bio dogovor *prvaka protukomunističkih organizacija*. Održan je u stanu pravoslavnog svećenika Vladimira Dorića. *Prisustvovali su mu Ilija Trifunović zvani Birčanin, bivši predsjednik Narodne odbrane u Beogradu, Milan Šantić, novinar iz Mostara, Slobodan Kujacić, bivši lični sekretar dr. Laze Markovića i više zapovjednika protukomunističkih boraca.*⁷⁴¹ Na tom sastanku Milan Šantić je informisao *pravoslavce*, kako piše u izvještaju, da je cilj četničkog pokreta da se *vojnički organizira srpski narod*.

Šantić je rekao kako je neophodno da se po svaku cijenu pribavi *što više oružja*, da se narod moralno spremi i uputi *šta mu treba raditi i koga će slušati kada dođe dan obračuna*. Dotad su mnogi zadaci *izvedeni savršeno*, da su *međusobno povezani obeshrabreni redovi srpskog naroda* i da se *već sa četničkim propusnicama može slobodno putovati od sela do sela od Trebinja do Skoplja - Štantićeve* su riječi. U svakom srpskom selu postoje odbori i oružane snage, a u svakom mjestu gdje žive dva Srbina postoji *povjerenik*. Naprosto su svi prožeti jednom idejom i čekaju *svoj vaskrs - uzpostavu Velike Srbije...*

Govornik Šantić je ushićen i zagledan u svog *zajedničkog zapovjednika i genijalnog vođu Dražu Mihailovića*. Kaže da *vođa živi u Srbiji kao običan seljak i ide u opancima i srpskoj šubari, dok u seljačkoj torbi nosi generalštabnu kartu. Srbijanski seljaci čuvaju ga kao oči u glavi, odlučan je protivnik svake saradnje sa Nijemcima u Srbiji i krvni neprijatelj Nedića i Ljotića.*⁷⁴²

Taj izvjestilac i informator na skupu četničkih prvaka u Trebinju dotaknuo je i druge teme. Recimo;

Srpske zemlje moraju biti očišćene od katolika i muslimana. U njima će živjeti samo Srbi. Čišćenje će se provesti temeljito. Sve ćemo ih potisnuti i uništiti. Bez izuzetka i bez ikakvog sažaljenja. To će biti polazna tačka našeg oslobođenja. Ono što su katolici i muslimani učinili od srpskog naroda daje nam za puno moralno opravdanje za sve što preduzimamo. To treba da se izvrši brzo i u jednom revolucionarnom zahvatu.

*Mi Hrvatsku nećemo nikada ni formalno priznati. Sa Hrvatskom saradivati ćemo samo na onim područjima gdje smo mi u apsolutnoj manjini, a ni tamo lojalno i iskreno. Mi za sada moramo imati dobre odnose sa nezadovoljnicima katolicima i muslimanima, jer u slučaju potrebe napada na Italijane i kakve sabotaže koja bi bila potrebna, treba nastojati da to ovi vrše kako bi ih predstavili kao nevaljalce Talijanima, a time svoj položaj još bolje učvrstili...*⁷⁴³

Muslimani u optici ravnogorske ideologije

“MUSLIMANSKO PITANJE” PO VIĐENJU VODSTVA RAVNOGORSKOG POKRETA

*Pitanje muslimanskog stanovništva potrebno da reši vlada. Musl. st. je svojim držanjem dovelo do toga da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije. Na dan ustanka oni će svi biti pokrenuti sa svojih naselja a što niko neće moći sprečiti. U danom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta. Oni koji su bliže hrvatskim oblastima tamo - glavno je da svi budu pokrenuti. Ovaj stav prema Muslimanima potiče iz Dražine lične beležnice 1941.*⁷⁴⁴

Muslimani su, težinom problema svoga opstanka na ovim prostorima, činili stanovitu brigu Mihailoviću i vodstvu njegovog pokreta. I više od toga. Kao, bolje rečeno, naročito težak problem. U Programu kojeg je uputio i izbjegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije piše: *(d) u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi.*

*Pitanje muslimana i njegovo rešenje pretvorilo se u određen stav. Stav četničkog pokreta Draže Mihailovića prema Muslimanima bio je da ih treba sistematski fizički uništavati u toku rata, a one koji ne budu uništeni, iseliti u Tursku i na njihovu teritoriju naseliti srpsko stanovništvo...*⁷⁴⁵

741 O tom skupu u Trebinju i o govoru Milana Šantića na njemu piše Svetoj Stolici nadbiskup Alojz Stepinac 18. svibnja 1943. godine. To je bio Stepinčev odgovor na dva memoranduma Srpske pravoslavne crkve (SPC) razaslata, uz pomoć Nijemaca, po evropskim metropolama, p³ i u London.

742 Doradni novinar *Politike* Milan Šantić je u ljeto 1941. godine radio u četničkoj organizaciji u Beogradu. Odatle je u jesen te godine prešao u Mostar radi organizovanja ravnogoraca u Hercegovini. Nakon rata je osuđen na kraću vremensku kaznu.

743 VII, ČA, k. 171, f. 2, d. 26.

744 Bohranjena u Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, ČA, kut. 1, reg. br. 17/3-18.

745 Branko Vuković, priređivač i redaktor Zbornika četničkih dokumenata, Arhiv Vojnoistorijskog

U jeku ostvarivanja plana fizičkog uništenja Muslimana u istočnoj Hercegovini, jugoistočnoj i istočnoj Bosni pojavila se 20. decembra 1941. godine Dražina instrukcija komandantu četničkih odreda Jugoslovenske vojske u Crnoj Gori Đorđu Lašiću i komandantu limskih četničkih odreda Pavlu Đurišiću. Instrukcija je posvećena organizaciji, ciljevima i upotrebi četničkih odreda i *čišćenju teritorija*.

Čišćenje je, drugim riječima, značilo fizičko istrebljenje i progone.

Draž je u tom smislu izdavao naređenja svojim komandantima: da uništavaju muslimane koje je nazivao Turcima. Naređivao je, isto tako, da se uništavaju i Hrvati. Njih je izjednačavao sa ustašama. Tako je činila i četnička propaganda.

Nema više Hrvata, nema više Turaka, sada je velika Srbija... Draga braćo četnici nećemo više zajedno mi i balije. Nakon tih riječi majora Jezdimira Danagića izgovorenih sakupljenim građanima Goražda otpočelo je krvavo klanje i pljačkanje u tom gradu.⁷⁴⁶

Masovni pokolji desili su se upravo nakon sporazuma između italijanskih i četničkih komandi. Tada su Italijani, zbog napada partizana na Pljevlja, povukli svoje garnizone iz jugoistočne Bosne u Sandžak, a vlast preuzeli štabovi četničkih jedinica. U jugoistočnoj Bosni ubijeno je oko 8.000 Muslimana. Najveći broj ih je zaklan na pet mostova na Drini od Foče do Višegrada, te na obalama ove i rijeka Čehotine i Lima.

Tragedija Muslimana na goraždanskom mostu opisana je februara 1942. u *Dnevniku* Rodoljuba Čolakovića: *Tu, na taj most, izvodili su pijani ljudi, po zapovijesti svojih pijanih komandanata, muslimane i klali ih tupim noževima i često nedoklane bacali s mosta u Drinu ili ih vješali na željeznu konstrukciju mosta. Tu bi oni visili danima, dok ih nečija ruka ne bi strmoglavila u rijeku. Svaku noć odjekivalo je u jezovitoj tišini varošice zapomaganje žrtava, ali pomoći nije bilo ni od kuda... I dizao se vapaj nesrećnika, i čulo se potmulo krkljanje, i šibala je po snijegu topla, ljeppljiva ljudska krv. Na snijegu i po ogradi mosta ostajali su rumeni tragovi nečovještva i sramote. Svaka kaplja te nevino prolivene krvi ljaga je na velikoj zastavi slobode, koju izrodi srpski hoće da osramote.*

Uz vijest poslatu izbjegličkoj vladi da bi se objavila u emisijama Radio-Londona stavljena je napomena: *Ovo nam je potrebno a ne može nam škoditi, javite kad će se objaviti da saopštimo da svak sluša.*⁷⁴⁷

Četnici su do nogu potukli ustaške formacije u Foči. Ovo je nova pobjeda nad marionetskom Hrvatskom, kojom prilikom je poginulo osam stotina ustaša. Zarobljeno mnoštvo oružja, municije i drugog ratnog materijala.

Novi pogromi Muslimana na trameđi Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine desili su se u ljeto 1942.. Početkom te godine, krajem januara, pod pritiskom tzv. druge neprijateljske ofanzive, Tito i 1. proleterska brigada krenuli su prema jugu. Cilj je bio Foča koju su u međuvremenu crnogorski partizani očistili od četnika. Do njihovog dolaska i prvog oslobođenja Foče u januaru 1942. četnici su u fočanskom kraju ubili 2.123 Muslimana, među njima 280 djece do 10 godina života.⁷⁴⁸ Tito je u Foči 1. marta formirao 2. proletersku brigadu od preostalih srpskih odreda. Partizanske snage su uspjele povratiti nešto od izgubljenih slobodnih teritorija u istočnoj Bosni, koja je smatrana važnom kao baza za skori povratak u Srbiju. Ali su to područje kratko držali. Već 15. aprila Nijemci, kvislinške trupe NDH i Italijani, uz nešto četničke pomoći, krenuli su u još jednu veliku ofanzivu - Treću neprijateljsku ofanzivu u jugoistočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori. Do 15. juna partizani su praktično izgubili sav svoj slobodni teritorij na tom području.⁷⁴⁹

Kad su ustaše učvrstile svoj garnizon u Foči, u ljeto 1942., u selima u okolini su ubile 103 lica. Samo jedne noći, 11. avgusta, *u selu Gracu ubili su 59 Srba, među njima 20 djece ispod 10 godina.* Kad su ponovo zauzeli Foču 19. avgusta *ubili su 338 lica od toga 65 djece ispod 10 godina - najbrojnije žrtve registrovane su u gradu: 183.*⁷⁵⁰

U avgustu, u jugoistočnoj Bosni oko Ustikoline i Jahorine, opet na mostu u Foči, na obalama Drine i Čehotine ubijeno je 3.500 do 5.000 Muslimana. Oni što su ovdje našli utočište pošto su izbjegli pokolje u drugim srezovima stradali su zajedno sa domaćim žiteljstvom. Prije toga pokolja fočanskog stanovništva Mihailović je 14. avgusta 1942. godine u depeši komandantu Petru Bačoviću upozoravao da je *odugovlačenjem napada na Foču stvar kompromitovana.* Major Bačović je tri dana potom, 17. avgusta, odgovorio: *Talijanski pukovnik razgovarao sa Jevđevićem i sa mnom. Duhovno je pripremljen za napad na Foču, poklonili smo mu jedan tepih... Po izvršenoj operaciji sledi izveštaj... O rezultatu čišćenja muslimana major Zaharije Ostojić 23. avgusta 1942. izvještava Mihailovića: Juče završio akciju od Ustikoline i grebena Jahorine... po dosadašnjim podacima 1.000 - 3.000 muslimana poklanih. Sve trupe dobri borci, ali još bolji pljačkaši... Muslimani u masama beže u Sarajevo... Ostojiću se svojim izvještajem pridružio i major Petar Bačović, komandant četničkih odreda za*

instituta, Beograd, ČA, kut. 1, reg. br. 17/3-18.

746 Opširnije o tome Z. Dizdār-M. Sobolevski, Isto, 113-114. Samo o Foči i Goraždu, po iskazu četničkog komandanta Sergeja Mihailovića, poklano je 5.000 Muslimana i nekoliko stotina Hrvata, uglavnom na drinskim mostovima.

747 Dokument br. 513, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. I, Beograd, 1945.

748 Komisija za utvrđivanje ratnih zločina Bosne i Hercegovine.

749 Morača, *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata* 89-120.

750 M. Seferović, *Krist i polumjesec u Božurovom Dolu*, poglavlje ustaška i četnička politika istrebljenja i pokršćavanja, str. 49, 54-67; Luka Božović, *Fočanska republika*, govori o žrtvama u Foči, oslanjajući se na izvještaje Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, što nije potpuno i posve tačno.

Hercegovinu. Javlja Draži da je izvršio zadatak - pobijeno je oko 1.000 neprijatelja, od čega žena i dece 300. Bačovića, veli, i ovoga puta uverava, da je to bio najsrpskiji i najjugoslovenskiji narod u zemlji i kraj u kome Srbi nisu stradali. Tako su pobijeni žene i deca proglašeni neprijateljima. Isto kao i oni Muslimani koji su se javno isticali kao srpski nacionalisti. Nekima od njih je data privilegija: umjesto da su mučeni u klani nožem - ubijani su iz pištolja.⁷⁵¹

Po broju žrtava i spaljenih sela najveće stradanje Muslimana u jugoistočnoj Bosni i u Sandžaku zabilježeno je u januaru i februaru 1943. godine. Tada su se četničke formacije prikupljale u Crnoj Gori i Sandžaku radi odlaska u Bosnu i borbe protiv Titove *Sovjetske republike u Bihaću*. Ta operacija se uklopila u zajedničku njemačko-italijansku operaciju *Vajs (Weiss i 'Bianco')* i vođena je pod komandom italijanskih štabova i oficira. Italijani su dopustili četnicima da, prije odlaska na Neretvu u borbu s partizanima, izvrše stravičan pokolj i pljačku muslimanskog stanovništva u bjelopoljskom, pljevaljskom, čajničkom, pribojskom, fočanskom i dijelovima goraždanskog i višegradskog sreza.

Akcijama je komandovao Pavle Đurišić. Pokolji su počeli na Badnje večer - 6. januara i završeni 5., 6. i 7. februara 1943. godine. Nikad nije tačno utvrđeno koliko je u tim akcijama ubijeno Muslimana i Hrvata.

U oktobru 1943. veliki pokolj se dogodio na višegradskom mostu. Četnici Mačvanskog, Čačanskog, Zlatiborskog i Drinskog korpusa *čitava tri dana su bajonetama žene i decu nabijali i u brzake Drine bacali...* Učinjeno je to u sklopu *pohoda na Drinu* kojim je rukovodio lično Draža. Uz njega je bila i njegova Vrhovna komanda zajedno sa šefom britanske vojne misije brigadnim generalom C.D. Armstrongom. On je u Dražin štab stigao kada i general Maklejn u Titov štab (septembra 1943.). Armstrong je istinito obavijestio svoju Vrhovnu komandu o toj operaciji.

*Ne znam koliko je pobijeno muslimanskog naroda. To niko ne zna. To niko nije ni popisivao, niko to ni u sebi ni sa najbližim ne sabira, niti preuveličava, niti smanjuje, jednostavno - šuti se. Možda dvije-tri hiljade, možda i pet-šest hiljada, a ja mislim, ne smijem ni sebi da kažem, mnogo više, ali od toga je još teža naša istina, da ni Višegradani, ovakvi ili onakvi, bilo kakvi, o tom pokolju niko ni sa kim ni romori niti razgovara.*⁷⁵²

Teror je utemeljen u programskim ciljevima četničkog i ustaškog pokreta. Podjednako je prožimao i prirodu i ideologiju četništva i ustaštva. Istrebljivanje, pokolji, protjerivanje, pokrštanja i silovanja su u osnovi političkih i programskih usmjerenja od njihova postanka. I četnici, nalik usta-

šama, sljedbenici su *kulta noža*. Uz sve druge načine fizičke likvidacije ljudi, klanje nožem je uobičajeno svugdje tamo gdje su se kretali. Zato su i prozvani koljačima.

Godje god je utemeljen u programskim ciljevima teror ne bira žrtve. One su i u srpskom življu. I prema njemu su četnici vršili pokolje, fizička nasilja i pljačke. Ti zločini su rasli međusobno. U stopu, ruku pod ruku, slijede jedno s drugim. Komandant Smederevskog korpusa Živan Lazović izvijestio je Mihailovića 27. XII 1943. godine da je samo u Boleču *likvidirao 30 osoba*. Od toga je zaklao 11 žena, djece i staraca.⁷⁵³ O istom događaju Dražu izvještava i major Svetislav Trifković zvan *Kom-Kom*. On piše da je Lazović pri pokolju u Boleču opljačkao narod *u vrednosti preko milion dinara*.⁷⁵⁴ *Od poklanih seljaka opljačkani su dukati i mnoge druge stvari*.⁷⁵⁵ Draža je u martu 1944. godine primio izvještaj prema kojem taj isti Lazović *narod toliko tuče da pojedincima otpada meso sa tela*. Kapetan Božidar Lazović, potčinjeni tom Živanu Žiki Lazoviću, je *sadističkim nagonom lično sekao pojedincima uši, probadao ih kamom, naterivao ih da sede na žaru itd. i napokon polumrtve zaklao i jednostavno i češće bacao u Moravu*.⁷⁵⁶

UBIJANI POD IZLIKOM "BORBE PROTIV KOMUNIZMA"

U objavljenim zbirkama dokumenata nailazimo na mnoge primjere opisa tzv. ritualnih ubistava kao jednog od oblika četničkih zločina. Ona su vršena odsijecanjem glava žrtvama, nabijanjem na kolac i bacanjem živih ljudi u jame.

Istovremeno su četnici opljačkali, spalili i razorili na desetine hiljada hrvatskih i muslimanskih domova, potpuno uništili oko 300 sela i manjih gradova, veliki broj džamija i katoličkih crkava i drugih sakralnih, školskih, istorijskih i kulturnih spomenika.

Teror je bio sastavni dio četničkih vojnih i političkih ciljeva. Po svojim namjerama i razmjerama ti zločini su imali sva obilježja genocida prema Hrvatima i Muslimanima.

Njihove terorističke aktivnosti, provođene u različitim formama i u raznim dijelovima zemlje, date su ukratko u pregledu kojim se obrazlažu presude vojnog suda u ljeto 1946. godine generalu Mihailoviću i njegovim saradnicima. O tome već postoji opsežna istoriografska literatura.⁷⁵⁷

751 Tako su na jednom od mostova u Foči ubijeni Omer Čengić, Salih Hasić u Foči, Nedžib-beg Prašo, Ibro Mušanović, Hajdar Velić - u Čajniču, kadija Pašić iz Rogatice koji se od Austro-Ugarske isticao kao Srbin. Salih Hasić je *uvijek srbujući*, pomogao mnogim Srbima prvih mjeseci nakon okupacije. Njemu je rečeno: *Sto u bio Srbini, ti si samo kaljao srpsko ime, jer si Turčin! A zato to si nam pomagao, nećemo te mučiti*. Ubili su ga pištoljem.

752 Živojin Gavrilović, Višegradanin, list *Borba*, 2-3, marta 1991.

753 Zb. NOR-a, XIV, 3, str. 306, prvi dio, dok. br. 69.

754 Isto kao prethodno, 306.

755 Isto, 596.

756 Zb. NOR-a, XIV, 3, str. 596-597.

757 *The Trial of Dr. Mihalović*, Union of the Journalists, Associations, Beograd, n. dj., 519-523.

Najraniji u nizu pokolja Muslimana izvršeni su već krajem 1941. godine u jugoistočnoj Bosni, a u januaru i avgustu 1942. na području Foče. Najteže su pogodeni cijela istočna, jugoistočna, dijelom i sjeveroistočna Bosna i njihovi Muslimani i Hrvati. Jugoistočna Bosna i Sandžak ponovo su masovno stradali u januaru i februaru 1943. godine. U *akcijama čišćenja* Muslimana u srezu Bijelo Polje i u Sandžaku, zatim u čajničkom, fočanskom i drugim srezovima su u planiranom *maršu na Bosnu* učestvovali i crnogorske četničke jedinice. Tada su izvršeni masovni pokolji žena, djece i staraca, opljačkana imovina Muslimana, popaljene su im kuće, njihova mjesta i sela i naselja, izvršena silovanja od djevojčica do starica. Najveći broj je protjeran sa svojih ognjišta, morao goloruk krenuti u izbjeglištvo i neizvjesnost muhadžirluka.

Sve veći teror radi očuvanja svojih pozicija i ostvarenja programom utvrđenih ciljeva vršen je pod parolom borbe protiv komunizma. Pored ubijanja zarobljenih partizana, zastrašivanja i teroriziranja stanovništva u svim, pa i srpskim selima i mjestima, taj teror je išao pod rukom sa bjesomučnom propagandnom hajkom. U četničkom letku pod naslovom *Braćo Srbi i sestre Srпкиnje* krajem avgusta 1942. godine ističe se da četnici vode borbu *protiv partizana-komunista na život i smrt*. Piše da će je *voditi do njihovog konačnog istrebljenja*. Podrazumijeva se i obračun sa onim dijelom srpskog stanovništva koji pristupa partizanskom pokretu ili je njegov simpatizer. Srbima je namijenjena parola da je *zadaca četnika zaštita njihovih interesa*. Veliki broj njihovih pripadnika koji nisu imali nikakve odnose saradnje ili simpatija prema partizanima, ili su bili posve neutralni, stradao je od četničkog noža. Fizičko uništenje muslimanskih i hrvatskih sela, te pokolji žena, djece i staraca u njima, vršeni su pod izlikom da su u njima likvidirani ustaše i partizani.

“USTAŠKI ZLOČINI TUĐI HRVATSKOM NARODNOM KARAKTERU”

Ministri Hrvati u jugoslovenskoj izbjegličkoj vladi su odlučno odbijali optužbe da je za ustaška zlodjela prema Srbima kriv čitav hrvatski narod. O tome je na Radio-Londonu 14. avgusta 1941. govorio dr. Juraj Krnjević, potpredsjednik jugoslovenske kraljevske vlade. *S nedjelima, što ih izdajnička družba vrši nad Srbima i Hrvatima, narod nema ništa zajedničkoga. Narod u domovini ne može radi besprimernog terora otvoreno dići svoj glas. Zato to činim ja... iz slobodnog Londona... Najodlučnije protestiram, što se takvo nešto čini tobož u interesu hrvatske narodne stvari... Takvi su zločini tuđi hrvatskom narodnom karakteru, i najveću bi pogrešku učinio onaj, koji bi poistovjetio hrvatski narod s nedjelima šačice hrvatskih pokvarenih poluinteligenata... Mada smo strahovito trpjeli, nismo nikako htjeli dopustiti da se za naše patnje proglašni odgovornim srpski narod... Ja poznajem srpski narod... i siguran sam da će sada kada ga šačica*

izdajnika progoni, točno praviti razliku između tih neljudi i hrvatskog naroda, koji i sam trpi, i prema tome udesiti svoje držanje...

Srpski ministri su i dalje prigovarali dr. Juraju Krnjeviću kao potpredsjedniku vlade da je ostao nijem prema nedjelima ustaša u zemlji. Posebno prema progonima i pokoljima Srba. Ni ono što je dr. Krnjević javno govorio nije stišavalo njihove žučne kritike prema njemu. On je 27. septembra 1941. godine na Radio-Londonu izjavio:

... Hitler je nervozan... Milioni života nisu za njega ništa. On gura kao stoku na klanicu i same Nemce... a šta tek radi sa drugim narodima... Već se vidi pro-past krvavog ustaškog pokreta... Kakva je to zemlja u kojoj je Artuković ministar unutrašnjih dela?!

Nastavljena su, i pored toga, prebacivanja srpskih ministara ovom potpredsjedniku kraljevske vlade da nije osudio ustaški genocid pri svom obračunu Hrvatima putem Londonskog radija. Zločini ustaša pripisani su cijelom hrvatskom narodu. Te snage su osuđivale sve Hrvate za ustaški teror i njihov genocid nad Srbima. Ministri u izbjegličkoj vladi, inače Hrvati po nacionalnosti, odlučno su se protivili tako generalno iskazanom antihrvatskom stavu. I oni su osuđivali ustaške zločine, ali su činili potrebnu razliku između počinilaca terora i hrvatskog naroda.

Dr. Juraj Krnjević je u više navrata istupao u javnosti. On se 11. oktobra 1941. godine ponovo putem BBC-a obraća jugoslovenskoj javnosti. *Ja sam već u svom prvom govoru na radiju najodlučnije osudio zločine što ih 'ustaše' počinjavaju nad nedužnim Srbima. Kao što sam i onda rekao, ponovno i sada velim cijelome svijetu da hrvatski narod nema ništa zajedničkog s tim zločinima i da ih najodlučnije osuđuje. Nikada u cijeloj svojoj prošlosti nije se on služio takovim sredstvima. Ti zločini su djelo šačice pojedinaca odgojene u nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji koji su s njemačkom vojskom ušli u Hrvatsku.*⁷⁵⁸

Oštru osudu ustaškog terora iskazao je i dr. Ivan Šubašić u Americi. On je 16. novembra 1941. godine govorio na zboru hrvatskih iseljenika u Pittsburghu, a Radio prenosio njegov glas protesta zbog ustaških zločina.

IZUZETAK SU ONI MUSLIMANI KOJI SUPO NARODNOSTI SRBI

Raspoloženje muslimana u istočnoj Bosni treba iskoristiti. Što se tiče Čajniča treba im objasniti da su oni nas napali, i da to nema nikakve veze sa ostalim muslimanima koji prilaze četnicima. Od tada će Draža u više navrata insistirati da se produži rad prema muslimanima i domobranima što energičnije. Oni se mogu koristiti protiv ustaša i Nemaca ako podu u naše zone.

758 *Amerikanski Srbobran*, 23. X 1941.

Ukazivao je da treba organizovati što jaču propagandu kod muslimana da ne idu putem Čajniča. U svrhu te propagande on Ostojiću nagovještava da će dobiti letke uskoro za muslimane.

Po iskazanom mišljenju mnogih četničkih komandanata i propagandista, srpski narod je neuk, nepismen, neobavešten. Ne priznaju se nikakvi posebni narodi nego samo srpski narod makar bio neuk, nepismen i neobavešten. Kažu da se bore za bolju budućnost srpskog naroda od bugarske granice do Jadranskog mora i od Soluna do Subotice. I ne priznaju, osim srpskog, nikakve druge narode, kao što su Crnogorci, Bosanski i Makedonci kako ih sve nazivaju komunisti, ljude koji nisu naše krvi srpskog imena, razne jevreje, Turke i Hrvate, koji se predstavljaju našim borcima kao Srbi. Izuzimaju one muslimane koji su po narodnosti Srbi.

U Uputstvu broj 3 o pitanjima propagande u ravnogorskom pokretu spominju se i pravci propagandne djelatnosti prema Muslimanima. Ukazivati na to da se na čelu komunističke stranke nalaze stranci... Oni naoružavaju bosanske muslimane i arnaute iz Sandžaka... I pevaju čak i pesme 'Ne bojte se, braćo muslimani, u pomoć vam idu partizani...'

Time se oštrica propagande i mržnje koju ona razvija prema partizanskom pokretu okreće i prema Muslimanima. Oni kao i komunisti postaju krivci za sve srpske nedaće.

Propaganda je saobražena sa osnovnim ciljevima i opštom linijom četničke organizacije: velikosrpski hegemonizam i šovinizam. Druga komponenta te opšte linije je povratak monarhije u zemlju i starog socijalnog i političkog uređenja nakon rata. Ona potiče isključivost prema drugim narodima Jugoslavije. Ističe parolu da se bori za spasavanje srpstva. Ustaške zločine izvršene nad srpskim stanovništvom u mnogim mjestima i krajevima pripisivala je čitavom hrvatskom narodu. Zagovarala je borbu protiv Hrvata sve do istrebljenja. Raspirivanje nacionalne i vjerske mržnje privuklo im je najzaostalije elemente pokretane i raspaljivane šovinističkom mržnjom. Pokret je izvršio mnoge zločine klanja i uništavanja hrvatskog i muslimanskog stanovništva, ali su ta zlodjela vršena i prema srpskom žiteljstvu.

Zagovarana je priprema za akciju u vrijeme kad saveznička pobjeda bude osigurana. Dugo vremena su četnički vrhovi isticali i parolu stvaranja Velike Srbije po završetku rata. Pod uticajem izbjegličkih vlada u kojoj su bili i predstavnici Mačekove stranke i slovenačkih klerikalaca, četnički vodeći krugovi tu parolu kasnije nisu isticali, već su se izjašnjavali za Jugoslaviju, iako su i dalje, sve do kraja rata, na razne načine širili ideju Velike Srbije.

Zbog takvog šovinizma i hegemonizma u sastavu četničke organizacije su samo Srbi iz Srbije i Srbi iz ostalih krajeva zemlje.

Iz Dražinog štaba raspoređivane su instrukcije, proglašiti, te naredjenja po kojima su četnici poklali desetine hiljada hrvatskog i muslimanskog življa, golorukog i bespomoćnog. Istovremeno su sa ustašama, koji su ubijali i klali

nevine Srbe, zajedno pijančili, bratimili se, a zajedno sa okupacionim jedinicama hvatali partizane, ubijali ih ili predavali okupatorima. To su zvali borbom protiv komunista.

I zločini nad Hrvatima u Bosni i Hercegovini, s obzirom na namjere i praksu, imali su genocidni karakter. Baš kao i nad Muslimanima. To dokazuje objavljena i neobjavljena izvorna dostupna dokumentacija. U Bosni i Hercegovini su četnici u toku rata očistili mnoga područja od Hrvata kao i od Muslimana (istočna Hercegovina, jugozapadni dio Bosanske krajine, dijelovi srednje Bosne, dijelovi južne i srednje Dalmacije, južna Lika i druga područja BiH i susjedne Hrvatske).

Što ipak nisu u cijelosti proveli svoje genocidne namjere onemogućilo je samoorganizovanje odbrane i oružani otpor muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Tom borbom su se zaštitili od još tragičnijih planiranih posljedica. Otpor je iskazan i kroz sve veće pristajanje Hrvata i Muslimana uz antifašistički partizanski pokret, koji će dovesti do četničkog vojničkog sloma. Osim toga, četnici nisu raspolagali dovoljnim vojnim formacijama koje bi mogle provesti sve što je u vodstvu planirano na liniji likvidacije i progona nesrpskog življa na teritoriji buduće Velike Srbije. Zločine su vršili u područjima do kojih su dospijevali svojim djelovanjem. Ta su područja izložena najokrutnijim fizičkim uništenjima i stravljanjima u okviru planskog čišćenja od Muslimana i Hrvata i to od Srbije i Crne Gore do Slovenije. Rijeka Drina je najveća grobnica Muslimana u Drugom svjetskom ratu, te rijeke Neretva, Rama, Bosna, Vrbas, Sana, Una i njihova okolina sa masovnim stratištima civilnog stanovništva.⁷⁵⁹

⁷⁵⁹ Oni četnici koji nisu htjeli preći u partizane po osnovi opće amnestije u septembru 1944. i mobilizacije 1944-1945. većinom su izbjegli na zapad, pod okrilje Saveznika, pretežno u Italiju. Među njima i 3.000 osumnjičenih i potraživanih za zločine nad Hrvatima i Muslimanima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Gotovo niko od njih nije izručen od Saveznika radi suđenja. Mnogi su tako živjeli i umrli u miru. I vojvoda Dobroslav Jevđević je živio i umro u Rimu. Momčilo Đujić je dobio državljanstvo SAD-a gdje je nesmetano živio do smrti. Najveća četnička stratišta – drinski mostovi i Rama, ne nose nikakva obilježja. Tako su ubijeni Hrvati i Muslimani ostali zaboravljeni. U nekažnjavanju četničkih zločinaca nakon 1945. godine je jedan od razloga da se velikosrpske četničke ideje, a s njima i četnički zločini, ponovo jave nakon 50 godina u još stravičnijem obliku. Nekažnjani zločini izvedeni u toku 1941.-1945. poslužili su kao osnova za nove zločine srpskih snaga u Bosni i Hercegovini 1991-1995. godine.

PROGLASNO DRAŽINO OBEĆANJE MUSLIMANIMA

“Odazovite se, pružena vam je ruka pomirenja!” - Pod kraj treće godine rata nastali su neki znaci varljivog i privremenog zaokreta u četničkoj politici prema Muslimanima

Proglasnu poruku Muslimanima je potpisao Draža Mihailović kao načelnik Vrhovne komande Jugoslovenske vojske, te ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva i armijski đeneral.

Iako od istog stabla, iako iste krvi, iako istog jezika, pa i običaja i pravoslavni i muslimani su u međusobnoj borbi prolili više krvi i po zajedničkoj nam grudi zasejali više grobova nego dva najkrvavija neprijatelja. Armijski đeneral ističe da je bilo odmah plemenitih pokušaja da se ta borba obustavi: memorandum banjalučkih muslimana, upućen muslimanskim ministrima u Pavelićevoj vladi, još od avgusta 1941. godine, zatim rezolucije sarajevskih, mostarskih, prijedorskih, tuzlanskih prvaka, ali su svi ti pokušaji, na žalost, ostali glas vapijućeg.

U tim rezolucijama predstavnici muslimanskih organizacija i istaknute ličnosti javnog života osuđuju ustaška ubijanja, pljačke srpske i židovske imovine, deportiranja i uopšte progone Srba i drugog nehrvatskog življa. U njima se ističe ideja bratstva i dobrog susjedstva. Nedvojbene su ograde od onih Muslimana koji su sudjelovali u zločinima. Protestuju protiv pokušaja da se na muslimanski narod kao cjelinu svali odgovornost za ustaške zločine. Navode se i podaci o progonima pripadnika muslimanskog naroda, a ustaški postupci kvalifikuju zločinima koje su činili *neke ustaše i drugi odgovorni i neodgovorni faktori.*

U glasilu jugoslovenskih muslimana u slobodnim jugoslovenskim planinama, u listu *Istok (Maštrik)* br. 7 na uvodnom mjestu je štampana spomenuta *Poruka đenerala Draže Mihailovića muslimanima širom Jugoslavije.*

Pod kraj treće godine rata počelo je opšte trežnjenje - kaže se u tom proglasu. U njemu se podsjeća da je u Bosanskoj krajini i u srednjoj Bosni, naročito u Sarajevu i u Posavni kao i u Starom Rasu - Sandžaku došlo do toplih i bratskih veza i saradnje muslimana i pravoslavni Srba, kao i između delova Jugoslovenske vojske i muslimanskih odreda za zajedničku borbu protiv zajedničkog neprijatelja.

Primer za tu saradnju dala je i Hercegovina, pod vodstvom Mustafe Pašića, rahmetli dr. Ismeta Popovca, kao i Sarajevo sa herojem iz prošlih ratova, rahmetli Fehimom Musakadićem i Hamdijom Čengićem u istočnoj Bosni. Ali i sam narod, gde nije bilo vođa da ga izvedu na pravi put, tražio je put i sam za sebe, i našao ga je po svom zdravom razumu. Primeri pojedinih sela i opština gde su se seljaci i pravoslavni i muslimani sami sporazumevali za zajedničku odbranu svojih života, svojih porodica, svoje nejači i svoje imovine, ostaće potomstvu kao najlepší i kao trajan dokaz zdravih pogleda našeg seljačkog naroda i njegove uporne snage za samoodržanje. Ne sme se potcenjivati ni visoka uloga uleme, kao ni srednjeg

staleža, trgovaca i zanatlija, na ovom teškom ali po narod spasonosnom radu. Putevi su uturveni, njima treba samo da se nastavi, i ja sam u tom smislu dao naredenje svima svojim komandantima na terenu. Oni će vas pozvati, odazovite se, oni će vam svugde pružiti ruku pomirenja, prihvatite je, bez straha i ustezanja.

Što se tiče budućeg položaja muslimana u obnovljenoj državi za koji se mnogi pitate, vi svojom današnjom saradnjom sa jugoslovenskom vojskom i borbom protiv zajedničkog neprijatelja udarate temelj tome svom položaju...⁷⁶⁰

UZDIZANJE ZLOČINA KAO JUNAŠTVA

*Svedoci smo bili najbestijalnijeg klanja dece od godinu i dve dana i to ne od pojedinaca, nego i od celih grupa.⁷⁶¹ Tim riječima vojvoda Dobroslav Jevđević opisuje zločinstva svojih vojnika. Predstavlja ih u izvještaju Mihailoviću. Objašnjenja i pokolja i pljačke stavlja u istu ravan: kaže da su to *iskonski instinkti (koji) počinju da bivaju predominantni u narodnoj duši.**

Masovni zločini su jedna od karakteristika četničkog terora u Bosni i Hercegovini. Registrovani su od početka i provođeni do kraja rata. Vršile su ih četničke formacije iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. Upadale su i u Hrvatsku, ubijale Hrvate i pljačkale njihovu imovinu. Masovne pokolje Muslimana i Hrvata izvršile su u mnogim mjestima ili u njihovoj neposrednoj okolini: Avtovcu, Berkovićima, Bileći, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Šamcu, Bosanskom Grahovu, Bratuncu, Bukovici (kod Goražda), Cimu, Čajnici, Čapljini, Derventi, Drežnici, Drini, Drvaru, Foči, Gacku, Glamoču, Goraždu, Han Pijesku, Kalinoviku, Konjicu, Koraju, Krnjeuši, Kulen Vakufu, Ljubinj, Ljubuškom, Međedi, Mostaru, Neretvi, Nevesinju, Olovu, Oštrelju, Prači, Prozoru, Rami, Ravnom, Rogatici, Stocu, Srebrenici, Širokom Brijegu, Ustikolini, Varcar Vakufu (Mrkonjić Gradu), Višegradu, Vlasenici, Vrtoču, Zenici, Zvorniku i dr. Mnogobrojni su primjeri bestijalnih pokolja žena, djece, staraca.⁷⁶²

Treba baš istaknuti kao osobinu četničkog vojevanja njihovo napadanje nenaoružanoga i slaboga neprijatelja... Klauje bespomoćnih žena i djece (muslimana)

⁷⁶⁰ VII, ČA, k. 13, f. 1, d. 111.

⁷⁶¹ VII, ČA, XIV, knj. 2, dok. 174.

⁷⁶² O svim tim zločinima dokumentovane podatke čitaoci mogu naći u knjigama V. Dedijera i A. Miletića, S. Čekića, Z. Dizdara i M. Sobolevskog i drugih autora. Župnik Juraj Gospodnetić je nakon okrutnog mučenja nabijen na ražanj i živ ispečen, a župniku Nestoru Waldemaru su odsjekli glavu i nosali na kocu. Bezbroj je primjera klanja, ubijanja i pljačkanja pokretne imovine, paljenja kuća, čitava i džamija, potpunog uništavanja sela, naselja i većih mjesta. O tome i Zbornik dokumenata o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom IV i XIV.

za četnike je po sebi razumljivo, časno i hrabro djelo, a izvršioi se smatraju junacima.⁷⁶³

Stravični zločini u Foči ponovili su se u kolovozu 1942. te početkom 1943. Tada su četnici očistili od Muslimana i ostala okolna područja u istočnoj Bosni s desecima hiljada zaklanih i ubijenih, većinom žena i djece. Pavle Đurišić 13. II 1943. izvještava Dražu o čišćenju srezova Čajniče, Foča i Pljevlja:

Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena tako da ni jedan njihov dom nije ostao čitav... Za vreme operacija se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti. Naše ukupne žrtve su bile 22 mrtva, od kojih su dva nesretnim slučajem i 32 ranjena. Kod muslimana oko 1.200 boraca i do 8.000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece.

U tzv. Prozorskoj operaciji četnici su zaklali 1.500 Hrvata i oko 500 Muslimana, dio su bacili u rječicu Ramu, od čega je 1.716 ubijenih samo na prozorskom području. Major Petar Bačović, koji je zapovijedao tom operacijom, brzojavom 23. X 1942. godine izvještava Mihailovića: *U operacijama Prozor zaklano je preko 2.000 Šokaca i Muslimana. Vojnici se vratili oduševljeni. U oktobru 1943. pod direktnim Dražinim zapovjedništvom u Višegradu je zaklano i ubijeno najmanje 2.500 Muslimana i Hrvata. Njihovi zločini se odlikuju masovnošću i najužasnijim metodama. Slični metodi su primjenjivani nad glavnim političkim protivnicima četnika.*

METODI I CILJEVI SRPSKE POLITIKE U TOKU RATA

Spomenuti pokolji su sastavni dio čišćenja državnog teritorija Velike Srbije u kojoj treba da žive samo Srbi. Taj vojno-politički program je krajem 1941. godine utvrđen u saradnji sa izbjegličkom vladom u inostranstvu. Time su jasno određeni metodi i ciljevi četnika i srpske politike u toku toga rata. U suštini toga poduhvata je potreba i zadatak da se na zacrtanom prostoru fizički iskorijene Hrvati i Muslimani, te nacionalne manjine. Promptno je i obznanjeno na području djelovanja Dinarske četničke divizije. Njen štab 25. III 1942. godine kao svoj glavni zadatak ističe: *Što jača organizacija srpskog naroda u ovim krajevima radi uspostavljanja srpske vlasti u danom momentu, radi obračuna sa Hrvatima i na koncu radi čišćenja Hrvata i Muslimana iz Like, Severne Dalmacije, Bosne i Hercegovine i stvaranja jedne homogene i čisto pravoslavne države, oslanjajući se na Srbiju i Crnu Goru.*⁷⁶⁴

*Moji četnici samo znaju za svoga Kralja i veliku Srbiju uz jasan cilj: Velika, slobodna i čista (od nesrba - o.a.) Srbija.*⁷⁶⁵

Tim riječima se oglašava major Jezdimir Dangić, komandant Bosanskog četničkog odreda (ubrzo i četničke komande istočne Bosne) u izvještaju Draži septembra 1941. godine sa Romanije. Za njega i njegove jedinice Dražina zapovijest utemeljena na ravnogorskom programu predstavlja jedinstven vojno-politički cilj. S njim u skladu nastupaju komandanti i politički djelatnici i u Bosni i Hercegovini.

*U duhu direktive naše Vrhovne komande... srpsko pitanje se rešava evakuacijom, istrebljenjem i prinudnim iseljenjem znatnog broja muslimana i katolika.*⁷⁶⁶ Tako se oglašava Boško Todorović, komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, u izvještaju Ravnoj gori 26. I 1942. godine.

Nijedan musliman neće među nama ostati. One muslimane koji su se ograđili o naš narod, kao i one čaršijske politikase, koji su menjali sve političke boje i godinama sisali krv našeg srpskog sveta iz Bosne i Hercegovine, dodvoravajući se našim zaslepljenim i pokvarenim političarima, unišćemo bez milosti... Seljake i ostali svet sitni preselićemo u Tursku... Sve katolike koji su se ograđili o naš narod u njegovim tragičnim danima, kao i sve intelektualce i sve ekonomski jače, nemilosrdno ćemo uništiti. Seljački svet i isto tako sitni radni svet poštediti i od njih ćemo napraviti prave Srbe, koje ćemo milom ili silom prevesti u pravoslavlje.

Miloš N. Jovanović, komandant Ozrenskog četničkog korpusa, na taj način 13. II 1943. godine prenosi Dražino naređenje Golubu Mitroviću, komandantu Zeničkog vojno-četničkog odreda.

*Eto to su ciljevi naše borbe i kad dođe odsudan čas mi ćemo ih ostvariti. Mi smo ih već u nekim delovima naše otadžbine i ostvarili.*⁷⁶⁷

Uspostavu Velike Srbije, kako ju je odredio Draža 1941. godine, kataklizmatično je objašnjavao u svom govoru u Trebinju krajem jula 1942. godine jedan od četničkih vođa i propagandista, doradni novinar beogradske *Politike* Milan Šantić.

*Srpske zemlje (tj. ona područja u granicama zamišljene Velike Srbije - o.a.) moraju biti očišćene od katolika i muslimana. U njima će živjeti samo Srbi. Čišćenje će se provesti temeljito. Sve ćemo ih potisnuti i uništiti bez izuzetka i bez sažaljenja. To će biti polazna tačka našeg oslobođenja. U zaključku svog govora u Trebinju Milan Šantić kaže: Sve to treba da se svrši brzo i u jednom revolucionarnom zamahu.*⁷⁶⁸

763 General Rudolf Liters, zapovjednik njemačkih postrojbi u NDH, u svom izvještaju maja 1943. Glavnom stanu u Berlin. HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2.549/1946., kut. 91 i 647.
764 Izdajničko i reakcionarno vodstvo HSS-a i Narodno-oslobodilačka borba, izdanje *Vjesnika*, JNOF Hrvatske, bez mjesta izdanja, prosinac 1942., str. 11.

765 *SLOBODA ili SMRT*, list četničkog pokreta Draže Mihailovića br. 1 od 3. X 1941. godine, str. 6.

766 Z. Dizdarević - M. Sobolevski, n. dj., str. 266.

767 Zdravko Dizdarević - M. Sobolevski, *Preučivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, Zagreb, 1999., str. 498.

768 Ivan Košutić, *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu*, II dio, Zagreb, 1994., str. 177-178.

Takve programske smjernice i na njima zasnovana naređenja činili su od četnika okrutne i nepomirljive neprijatelje Hrvata i Muslimana. Radili su na njihovom fizičkom uništenju kako bi stvorili čistu Veliku Srbiju u zamišljenim granicama. Raspirivali su nacionalnu i vjersku mržnju širom Bosne i Hercegovine. U istočnoj Hercegovini, istočnoj i jugozapadnoj i dijelovima srednje Bosne i u susjednim područjima Hrvatske počinili su od 1941. do 1945. godine najbrutalnije zločine klanja, ubijanja, silovanja i uništenja čitavog hrvatskog i muslimanskog stanovništva, uz pljačke pokretne i uništavanje njihove nepokretne imovine.

NESRPSKO ŽITELJSTVO "VELIKOSRPSKE ZEMLJE"

*Svakome treba da bude jasno da ćemo mi posle rata ili u datom momentu izvršiti svoj zadatak i da u srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim Srbina.*⁷⁶⁹

U programskim osnovama četničkog pokreta su i dokumenti Štaba Dinarske četničke divizije. U njima je definisan glavni zadatak te divizije: *Što jača organizacija srpskog naroda u ovim krajevima radi uspostavljanja srpske vlasti u danom momentu, radi obračuna sa Hrvatima i na koncu radi čišćenja Hrvata i Muslimana iz Like, Severne Dalmacije, Bosne i Hercegovine i stvaranja jedne homogene i čisto pravoslavne srpske države, oslanjajući se na Srbiju i Crnu Goru.*⁷⁷⁰ Taj dani momenat obračuna sa Hrvatima i čišćenje Hrvata i Muslimana situiran je od prvih ratnih dana i trajao do kraja rata što znači onoliko koliko su duga masovna zločinstva počinjena u tom periodu na tim prostorima. Međutim, ključno vrijeme toga konačnog obračuna nastaje u završnoj fazi i neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Bilo je Dražinih instrukcija kojima je nalagano da se pojedine četničke akcije što više razglase i da dospiju do naroda u širim područjima. Ali među četničkim dokumentima postoje i oni u kojima se izričito napominje: *Ovo se ne može pisati niti javno govoriti, jer bi i Turcima došlo do ušiju.*⁷⁷¹

Teror nad Muslimanima nikada u tom ratu nije prestajao, ali je nešto smanjen 1943. godine. Ne treba gajiti iluzije: nije to rezultat eventualnog zaokreta u četničkom shvatanju netolerancije, mržnje i antimuslimanskog stava i raspoloženja. Nije posljedica ni politike koja bi eventualno odustajala od stvaranja Velike Srbije i čišćenja nesrpskog življa sa velikosrpske zemlje. Teror

je ublažen iz potrebe da se Muslimani odvrte od pristupanja NOP-u. I u tadašnjoj propagandi, i u poslijeratnoj historiografiji može se naći pojednostavljeno tumačenje po kojem su Muslimani pristupali partizanima, jer su se *bojali srpske osvete*. Četnicima je itekako stalo do toga da tim odvrtačanjem muslimanskog i hrvatskog žiteljstva od NOP-a smanjuju udarnu moć partizanskih formacija kao svojih najljućih neprijatelja. Oni su htjeli, isto tako, da smanjenjem terora podmiere narasle vlastite potrebe za živom silom time što bi se Muslimani i Hrvati svrstavali u njihove redove, pod četničke zastave i kokarde, u svrhu borbe za ravnogorske programske ciljeve. To neće smetati da četnici *posle rata ili u danom momentu izvrše svoj zadatak*. Jer ionako u *srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim Srbina*. Premda je smanjen, teror nad tim narodom nikada nije obustavljen. Prije bi se moglo reći da je samo odgođen u onom intenzitetu u kojem je otpočeo u prvoj i trajao kroz sve ratne godine. Do kada?

Kratka zadržka načinjena je za likvidaciju i temeljito uklanjanje Muslimana *van naše teritorije*, tj. iz planirane Velike Srbije kao *celog etničkog područja na kome Srbi žive*. Uz pokolje i pogrome već izvršene u prvim ratnim godinama njihovo pokretanje je zakazano na dan ustanka. To je onaj dan na koji su Draža i četnički pokret stalno čekali odlažući pokretanje borbe protiv okupatora. Tada će svi Muslimani biti pokrenuti *sa svojih naselja*. *U danom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta* - piše Mihailović o svom stavu prema muslimanskom narodu.

Odlaganjem terora i konačnog obračuna bavi se i decembarski priručnik iz 1942. godine, kojim se pojašnjavaju programska načela i postavke četničkog pokreta. U njemu se navodi da su četnici spremni na teror u toku završne faze rata i *još neko vreme nakon rata*. Završna faza i prvo vrijeme nakon rata je odlučujuća etapa ostvarenja projekta Velike Srbije, zaokružene nacrtanim granicama na mapi Stevana Moljevića i njegove *Homogene Srbije*. Ta faza podrazumijeva postavljanje novih granica srpske nacionalne jedinice unutar Jugoslavije, čišćenje srpskog državnog teritorija i iseljavanje nesrpskog življa iz te jedinice. Istovremeno je to i trenutak odmazde prema svima onima koji su se do tada ogriješili o srpski narod.

Obračun četničkog pokreta sa okupatorom u Jugoslaviji Draža i četničko vodstvo su stalno odgadali i vezali sa iskrcavanjem trupa zemalja članica antihitlerovske koalicije. Ta invazija je, po njihovom tumačenju, bogomdani trenutak kada će krenuti opšta borba protiv okupatora. To je ujedno onaj Dražin *dan ustanka ili dani momenat kada muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta a što niko neće moći sprečiti*. Za taj trenutak Mihailović je vezao i *rešenje našeg spora i sa Turcima-muslimanima, i sa Hrvatima i sa svim manjinskim grupama*.

U programskim dokumentima taj obračun sa nesrpskim narodima se decidno povezuje sa završnom fazom rata, ali i sa izvjesnim vremenom nakon njegovog završetka.

769 Arhiv VII, Ča, k. 1, reg. br. 17/3-18.

770 *Izdajničko i reakcionarno vodstvo HSS-a i Narodno-oslobodilačka borba*, izd. Vjesnika JNOF Hrvatske, bez mjesta izdanja, prosinac 1942., str. 11.

771 Dok. br. 523, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača. Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, knj. 1, Beograd, 1945.

Kapetan Radoslav Ivanišević piše: ... *Muslimani i ustaše odnosno Hrvati platiće ceh pre ili posle, za njih ima vremena, jer nemaju gde, ostaju nam jednako pod ruku...*⁷⁷²

ŠTA ZNAČI "DATI MOMENAT ZA KONAČNI OBRAČUN"? Autohtoni i starosjedilački narodi kao glavna smetnja stvaranju Velelike Srbije

Muslimani su svojim postojanjem jedna od glavnih smetnji stvaranju Velelike Srbije. Kao autohton i starosjedilački narod nastanjuje prostore državnog teritorija uplaniranog velikosrpskim projektom *ujedinjenja svih srpskih zemalja u kojima žive Srbi*. Prema njemu je propaganda godinama, decenijama takoreći, raspljivala mržnju. Mržnja i neprijateljstvo nisu prestali sa blagim zaokretom četničkog vodstva radi pridobijanja Muslimana u jedinice JVUO i njihovog odvratanja od NOP-a i partizana. Teror i nasilje, premda zamalo ublaženi tim zaokretom, nikada nisu obustavljeni i radikalno prekinuti. U punom intenzitetu su, ustvari, samo odgođeni *za dati momenat* i za vrijeme *neposredno posle rata*. To piše i jedan od hercegovačkih komandanata Danilo Salatić: *Svakom neka bude jasno da ćemo mi posle rata ili u datom momentu izvršiti svoj zadatak i da u srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim Srbina.*

Četnički pokret je, u programskim ciljevima, predvidio i pripremao akcije kojima će se u *danima sloma* u završnici i neposredno nakon rata *kazniti svi koji su na zločinački način služili neprijatelju* na istrebljenju srpskog naroda. Imao je u vidu i radikalno čišćenje gradova, te njihovo popunjenje *svežim srpskim elementom*, a potom i *čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva s ciljem homogenosti srpske države zajednice*. U tim planovima u srpskoj jedinici u Velelikoj Srbiji u *budućoj Jugoslaviji*, predviđena je i treća faza koja nastaje poslije rata. U akcijama za koje se pripremao uzet je *kao naročito težak problem pitanje muslimana, po mogućnosti rešiti u ovoj fazi*, što će reći još u toku rata. Kako, kojim sredstvima? Taj stav prema Muslimanima bio je da ih treba sistematski fizički uništavati. One koji ne budu uništeni, iseliti u Tursku, te na njihovu teritoriju naseliti srpsko stanovništvo.

Time je određena, u četničkoj izvedbi, sudbina muslimanskog naroda. Nestao bi sa lica zemlje u toj četničkoj *Velikoj Srbiji* buduće *velike Jugoslavije* sa dominacijom srpskog naroda u njenom društveno-političkom i socijalnom uređenju, za koje je rečeno *da ga sada ne treba tretirati*. U ostvarivanju plana o istrebljenju Muslimana četnička propaganda je svesrdno prethodila masov-

nim pokoljima izvršenim u Bosni i Hercegovini i na području Sandžaka. O tim pokoljima postoji mnoga i veoma obimna historiografska literatura. Propaganda je te stavove rasprostirala na sva zvana. Doslovno je slijedila i Dražin stav zapisan 20. XII 1941. u Instrukciji majoru Đorđu Lašiću, komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori i kapetanu Pavlu Đurišiću, komandantu sandžačko-limskih četničkih odreda. On piše da je jedan od ciljeva *naših odreda... čišćenje države teritorije od svih narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata... U krajevima očišćenim od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata izvršiti naseljavanje Crnogoraca (u obzir dolaze siromašne nacionalno ispravne i poštene porodice)*. U tim čišćenjima vidio je način ostvarivanja osnovnog cilja *stvoriti Veliku Srbiju u velikoj Jugoslaviji i u njoj dominaciju srpskog naroda*. Granice etnički čiste Velelike Srbije već su predočene u ovom radu. Uz precizne granice pomenut je i cilj *kazniti sve ustaše i Muslimane koji su u tragičnim danima nemilosrdno uništavali naš narod*.⁷⁷³ Ako se zna da su ustaše poistovjećivane sa Hrvatima, a Muslimani sa ustašama onda se zna ko bi sve bio na udaru toga obračuna.

Nastojao je da iskoristi ozlojeđenost Srba ustaškim terorom da bi ih pridobio za sebe na antikomunističkoj osnovi. U isto vrijeme, obračujući se Muslimanima, htio bi da ih odvrti od NOP-a i otrgne od mogućeg uticaja KPJ.

*Mi smo dosta prolivali krvi, treba i drugi to isto da rade. Svakom neka bude jasno da ćemo mi posle rata ili u datom momentu izvršiti svoj zadatak i da u srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim Srbina...*⁷⁷⁴

Otpremajući tu poruku komandantu II sarajevske četničke brigade, kapetan Danilo Salatić tumači kako on i njegova vojska treba da prihvate i objasne eventualnu saradnju sa jednim dijelom Muslimana. Od propagande se traži da objasni ljudima *da ovo prime kao nužnu potrebu. Objasniti ljudima da je sada momenat da mi moramo sa njima saradivati, da bi smanjili broj naših neprijatelja. Da ih zavadimo sa Hrvatima da se oni pobiju a mi da gledamo svoja posla. Sve do datog momenta kada ćemo izvršiti svoj zadatak prema kome u srpskim zemljama neće niko drugi živeti osim Srbina.*

Crnu neposredno predstojeću budućnost muslimanskog naroda vojvoda Dobroslav Jevđević u svojim lećima formuliše kao *definitivni prijem srpske nacionalnosti*. Tako i kapetan Danilo Salatić. Prvi je tom narodu stavio do znanja da će prostori na kojima živi *neosporno i neprikosnoveno* pripasti *srpskoj državnoj zajednici*, a drugi da u tim srpskim zemljama *neće niko drugi živeti osim Srbina*.

Ono što se po kapetanu Danilu Salatiću ne može pisati ili javno govoriti, *jer bi i Turcima došlo do ušiju*, zapisano je i prepričavano baš na području koje je u tom trenutku bilo pod nadzorom Salatićevog štaba - u nevesinjskom

772 Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944., str. 49-50; M. Seferović, Isto, str. 46.

773 Arhiv VII, Ča, k. I reg. br. 10/1.

774 Vlado Ivković, Nevesinje..., n. dj., str. 304-305.

srezu. Tamo su Muslimani i Srbi, predstavnici muslimanske milicije i civilne sekcije četničkog štaba, 8. jula 1942. godine potpisali dogovor o međusobnoj komšijskoj snošljivosti pravoslavnih i muslimana. Sporazum je zapisnički formulisan u šest tačaka: da se stane na stanovište izmirivanja zavedenih elemenata između muslimana i pravoslavnih; da se održavaju običajne komšijske veze i zabrani izazivanje i sa jedne i sa druge strane; da se što manje govori i tretira o prošlosti, jer *pošten narod, koji je zaveden od nepoštenih voda, koji ne žive među svojim narodom nego su utekli neznanu kuda, nije ništa kriv; da se vrati sva opljačkana stoka i da graditelji ovoga sporazuma Čatić Salko i Draganić Jovan apeluju i mole sav narod kako pravoslavni i muslimanski da se pridržavaju gore potpisanog sporazuma.*

Što je dogovoreno i potpisano, javno se prenosilo u narodu. To nije smetalo zastupniku komandanta za Hercegovinu da otpremi dva telegrama Komandantu 580. U prvom telegramu je naređeno *da kapetan Glumac izradi plan napada na Turke u Čajničkom srezu. Zatražio je da se plan dostavi ovoj komandi.* U drugom je dat znak za akciju: *Odobrava se prvi napad na čajničke Turke... Da komandant korpusa uhvati vezu sa kapetanom Lukačevićem, kao i ostalim susednim komandantima i zajedno sa njima izvrše napad na čajničke Turke što pre...*⁷⁷⁵

Time je čajnički kraj dopao u karte i druge dokumente o istrebljenju muslimanskog stanovništva i drugih nacionalnih manjina, te prisilnom pokrštavanju na državnom teritoriju buduće homogene Srbije. To pokazuje i Memorandum Muslimana čajničkog sreza dostavljen italijanskom komandantu 5. alpske divizije *Pusteria*, vitezu Ordena zlatne medalje Đovaniju Ekspoziteu 20. maja 1942. U memorandumu su podaci o masakru četnika nad Muslimanima u srezovima Čajniče, Foča, Višegrad. Rečeno je da je - po *proksimativnoj procjeni* - za *ciglo dva mjeseca* ubijeno oko 10.000 Muslimana. Klanja su počela nakon *povlačenja Italijana decembra 1941.* Potpisnici ovog dokumenta pišu da su se Muslimani nalazili pod *skiptrom Italije* i Musoliniju predali *'Mač branioca islama'*. *Pokolje su izazvali i naredili Mihailovićevi oficiri.*

U memorandumu se još kaže da su na zborovima u Čajnici i Goraždu četnici proklamovali da su Muslimani bez izuzetka osuđeni na smrt. *Mi znamo da je prvo svetlo zakonitosti i pravde preko Rimskog zakonika još prije 2.000 godina došlo iz Rima. Mi znamo da se prvi plamen čovječnosti, humanizma i renesanse na izmaku srednjeg vijeka pojavio iz Rima. Mi znamo da prema tim velikim tradicijama možemo i danas mirno stati pod okrilje zakonitosti, čovječnosti i humanosti tog istog velikog Rima.*⁷⁷⁶

Tim riječima se završava spomenuti muslimanski Memorandum upućen Đovaniju Ekspoziteu, komandantu 5. alpske divizije *Pusteria*. Javio se i vo-

jvoda Dobroslav Jevđević. Kao da je htio da upotpuni sa svoje strane ovu prepisku muslimanskog stanovništva sa svojim pokroviteljima italijanskom okupacionom upravom. On je nastojao da razjasni *najneobičnije verzije o stavu četnika prema muslimanima.* Obratio im se javnim letkom u namjeri da objasni stanovište četničkog pokreta *po toj stvari.* Stoga, valjda, napominje u tom letku da ne govori samo kao delegat Vrhovne komande *nego je to i njegovo najintimnije lično ubjedenje.*

Vojvoda Jevđević skreće Muslimanima pažnju na još jednu za njih tešku pojavu. *Koju pojavu? Ogorčen i ožaden srpski seljački narod u svom bolu često puta ne može da razlikuje dobre i nevine od ustaških muslimana... U istoriji su nezapamćeni nad njim izvršeni zločini izazvali su u njegovoj duši sudbonsne preokrete i žalosna je istina koju ja neću da tajim, da dobar deo Srba misli da im nema više nikada ni pod kakvim uslovima zajedničkog života sa muslimanima.*

Potom on predskazuje šta se sve može dogoditi muslimanskom stanovništvu na kraju rata. *Ovo raspoloženje moglo bi prilikom formiranja i stvaranja nove države u prvim danima dovesti do tragičnih događaja. Njih može sprečiti isto tako zamašan i sudbonsni događaj kakav je bio pokolj srpskog naroda prošlog leta. Muslimani bi mogli da promene kolektivno raspoloženje Srba prema sebi samo tako, ako odmah što hitnije pristupe obrazovanju svojih nacionalnih srpskih jedinica borbene vrste, koje ne bi imale nikakve veze sa nama, nego iz vlastite pobude sa oružjem u ruci započele borbu protiv ustaških krvnika i muslimanske i ostalih vera. Krv se može samo krolju sprati... Mislim da je bolje da ovo iskreno kažem nego da se zavaravamo i obmanjujemo, zlu treba tražiti leka za vremena.*⁷⁷⁷

Potpisnik ovog letka vojvoda Dobroslav Jevđević tvrdio je da su četnici u Foči vraćali imovinu otetu od Muslimana i *streljali osmoricu pljačkaša.* Takvu tvrdnju je porekao sam Jevđević, uz njega i Bačović, pri izvještaju svom generalu na Ravnoj Gori o napadu na Foču 19. avgusta 1942. godine. *Svi tragovi masakra odmah su uklonjeni a formalno smo objavili streljanje vojnika koji su ubijali i pljačkali.*

To što se desilo u Foči, čini se i na svim drugim mestima kuda četnici prolaze... Mihailoviću tako piše inž. Vladimir Zečević, komandant Nevesinjske četničke brigade, zadovoljan što je upućen na dužnost u ovaj hercegovački kraj.

Biće težak problem zadržati mase pri konačnom obračunu (podvukao autor) *da ne plate i pravi i krivi.*⁷⁷⁸ To pišu Jevđević i Bačović načelniku svoje Vrhovne komande.

O tom konačnom obračunu, na ovaj ili onaj način, govori se i u mnogim drugim službenim aktima i propagandnim glasilima. Velika Srbija očišćena

775 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, 295/16, d. 522; 312/34, d. 524.
776 Dr. Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija 1941-1945*, 491, Rad, Beograd, 1983.

777 VII, ČA, k. 222, f. 3, d. 54.
778 ZB, XIV/1, d. 199; VII, k. 170, f. 4, d. 54.

od nesrpskog žiteljstva u tim dokumentima je nazivana idejom ravnogorske države. Jedinu i najveću opasnost za tu državu predstavljala bi komunistička Jugoslavija. Tako Jevđević i Baćović ističu svoje gledanje na antikomunističku propagandu i odnos prema Muslimanima. Oni pišu da bi formiranje komunističke Jugoslavije onemogućilo Srbima ne samo pravo na osvetu i naknadu žrtava nego bi ih deklariralo kao građane drugog reda, pošto bi sve antisrpsko potražilo utočište u komunizmu. Navode da ideju ravnogorske države narod prima sa oduševljenjem i prihvata krilaticu da se oružje neće polagati, dok se takva država ne ostvari.⁷⁷⁹

MANIPULACIJE BROJEM ŽRTAVA I STRADANJIMA

*Nažalost, Srbi kvare svoj položaj lažnim klevetanjima i strašnim pretjerivanjima u broju žrtava. Srbski su emigranti namjerice te žrtve povećali da bi Draži Mihailoviću pripisali više zasluga nego što mu pripada, a to sa svrhom da istaknu vlastite zasluge u ovome ratu, da bi im saveznici dali slobodne ruke za vlastitu srpsku politiku poslije rata. Ipak je ta politika previše prozirna da bi nas mogla prevariti.*⁷⁸⁰

Ustaše i partizani su poklali preko milion Srba. (Iz jednog od mnogih četničkih letaka).

Od 1941. godine pa nadalje četnička propaganda je stalno operisala sa brojem žrtava i stradanjima Srba. Trajnost kampanje, učestalost isticanja zatrašujućih brojeva i naglo uvećavanje podataka o ubijanim Srbima pretvorilo se u svojevrsnu manipulaciju ljudskim nevoljama. Na tim ciframa je zasnivala stalne prijetnje uništenjem hrvatskog i muslimanskog naroda. Na ta dva naroda u cjelini svaljivala je krivicu za sva zla nanesena srpskom stanovništvu u Drugom svjetskom ratu. U saglasnosti s njenim postavkama ustaše su glavni krivci, ali su sa ustašama identifikovani pripadnici dva naroda - Hrvati i Muslimani u NDH. Na njima je historijska odgovornost i za logor Jasenovac. Dugo vremena je na toj osnovi smišljeno vršena žustra kampanja putem letaka, proglasa, naredaba, skupova i govora.

Najprije je isticano 382.000 ubijenih 1941. godine. U februaru 1942. taj broj se povećao na 518.000, a u aprilu 1942. na 600.000 fizički likvidiranih Srba. U drugoj polovini 1942. godine skočio je na 800.000, a u novembru 1944. na preko 1.000.000. Krajem rata isticano je milion i pet stotina hiljada ubijenih pripadnika srpskog naroda u NDH. Manipulacija tim brojem je

nastavljena i nakon rata zato što nisu publikovani zvanični podaci o ukupnim žrtvama, njihovoj nacionalnoj i političkoj pripadnosti i prostornom rasporedu. Sumarni rezultati ukupnog broja žrtava rata 1941.-1945. po republikama i pokrajinama, po nacionalnoj strukturi i po načinu stradanja objavljeni su u knjizi Željka Krušelja-Đure Zagorca *Sporna knjiga mrtvih. Aktuelne kontroverze u istraživanju broja poginulih i umrlih Jugoslovena u ratu naprosto tjeraju na ozbiljnu analizu zbivanja oko popisa iz 1964.*⁷⁸¹ Iz tog popisa žrtava prema kategoriji, mjestu, godini i načinu stradanja Mihael Sobolevski objavio je studiju *Prešućena istina - žrtve rata na području Jugoslavije 1941-1945. prema popisu iz 1964. godine.*⁷⁸²

U priložima su poimenično iskazane sve žrtve s osnovnim podacima. Obuhvaćene su u Jugoslaviji sveukupno 597.323 žrtve rata (bez kolaboracionista). Od toga broja na teritoriju Bosne i Hercegovine je bilo 177.045, na području Hrvatske 194.749, u Srbiji sa Kosovom i Vojvodinom 147.205 žrtava rata. Od ukupnog broja poginulih Srba je bilo 346.740, Hrvata 83.257, Muslimana 32.300 i Židova 45.000. U ustaškom logoru Jasenovac bilo je 49.602 žrtve, od kojih je najviše Srba - 26.170, zatim 8.121 Židova, 5.900 Hrvata, 1.471 Roma i 789 Muslimana. U logoru Stara Gradiška registrovano je 9.586 žrtava, od kojih je najviše Srba (7.774), 923 Židova, 646 Hrvata i 160 Muslimana. Ukupno je u ta dva najveća ustaška logora prema tim podacima stradalo 59.118 žrtava. Sve te podatke je posebno preuveličavala i širila srpska propaganda u emigraciji.

U nekim zapadnim zemljama, u kojima su određeni politički krugovi podržavali četnički pokret, sotonizirani su Hrvati i Muslimani. Propaganda je prenosila i uvećavala podatke o broju srpskih žrtava u NDH bez obzira na upozorenja da nisu tačni. U *The Spectatoru* pod naslovom *Jugoslovenska tragedija* piše: *Mi znademo da je Mihailović svojom uskogrudom srpskom politikom od sebe potpuno udaljio Hrvate. Hrvati se danas bore protiv njega mjesto da s njime surađuju. Mihailović je učinio istu grešku s Londonom, te je ujedno on krivac zbog proširenja komunističke propagande između boraca (protiv) Osovine, jer je bilo jasno da će se ruski, odnosno komunistički utjecaj među borbama osjećati to više što će Mihailović biti manje Jugosloven.*⁷⁸³

Cilj propagande o visokom broju ubijenih Srba bio je da se u srpskom stanovništvu postigne propagandni pritisak kako bi se oni pridobili za četnike, kako bi postali borci za tzv. Veliku Srbiju. Izmišljene ili uveličane brojeve o srpskim žrtvama preuzimale su njemačka, italijanska i druge obavještajne službe, te okupacione trupe Nijemaca i Italijana u Hrvatskoj i Bosni i Hercego-

781 Danas, Zagreb, 1989., br. 405, str. 24-25.

782 *Časopis za suvremenu povijest* br. 2-3, Zagreb, 1993., te poimenični popis žrtava u logoru Jasenovac i Stara Gradiška 1941-1945. *Jasenovac - žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*. Bošnjački institut Zurich-Sarajevo, 1998.

783 HDA, Zagreb, A NDH, Fond: Stampati, dok. inv. br. 1322 od 2. VIII 1943.

779 VII, k. 170, f. 4, d. 54.

780 *The Spectator*, HDA, Zagreb, A NDH, Fond: Stampati, dok. inv. br. 1322 od 2. VIII 1943.

vini. Te su službe i postrojbe saradivale s četnicima u progonima Hrvata i Muslimana. Tako se stvarao na raznim stranama mit o navodnoj genocidnosti ta dva nesrpska naroda.

U Bosni i Hercegovini nisu u međusobnom sukobu suprotstavljeni njeni narodi već politički i vojni pokreti. Ljudske gubitke prouzrokovala su vojske - okupacijske njemačke i italijanske, oružane postrojbe NDH, četničkog i antifašističkog NOP-a, pa i saveznički pri bombardovanju. Gubici su u redovima vojnih i političkih protivnika posebno u stanovništvu, u skupinama i pojedincima koji im po bilo kojem osnovu nisu odgovarali. Nakon rata nije objavljen stvarni popis svih žrtava prema prostornom rasporedu, nacionalnoj i političkoj pripadnosti. Bez toga se stvorila mogućnost njihove manipulacije.

Broj muslimanskih žrtava pogubljenih od četničkih ruku od 1941. do 1945. godine nije utvrđen. U dokumentima se pominju cifre od 36.000 do 50.000 ljudi. Nemoguće je ustanoviti koji je srez ili grad najviše stradao u tom genocidu. U Rogatici su spaljena 123 sela i zaseoka, a ubijeno je 5.478 Muslimana. U toj i u opštini Borik je u 1943. godini registrovano 3.000 udovica. U Čajniču je do februara 1943. godine ubijeno oko 4.000, u Foči 5.000, u Pljevljima, Priboju i Višegradu više hiljada, itd.

Osim što su u tim i drugim područjima posljedice počinjenih zločina stravične po broju žrtava, u njima su i najobimnije pljačke, uništena mjesta, naselja, sela i gradovi, kulturni, vjerski i istorijski objekti i spomenici muslimanskog, hrvatskog i srpskog naroda. Najtragičnije su izgubljeni ljudski životi. Trajne su posljedice ostale i na onim koji su preživjeli. A da se i ne govori o opljačkanoj, uništenoj imovini, kulturno-istorijskim i vjerskim spomenicima. Podaci o broju žrtava u pojedinim mjestima i krajevima Bosne i Hercegovine su preuveličavani. Narodni odbor iz Sarajeva u pismu Adolfu Hitleru 1. XI 1942. godine procjenjuje dotadašnje muslimanske gubitke na "oko 150.000 duša, i neprocjenjive gubitke u imovini".⁷⁸⁴ Najveći predstavnici Trećeg rajha i NDH smatrali su ovu brojku višestruko preuveličanu. Zato su njemačke vlasti izvršile vlastitu istragu u 10 srezova-kotareva (Zvornik, Bijeljina, Srebrenica, Rogatica, Višegrad, Brčko, Tuzla, Kakanj, Sarajevo i Visoko) u svojoj okupacionoj zoni. U februaru 1943. godine, kada su završili tu istragu, utvrdili su da je tu ubijeno 24.400 Muslimana i 8.400 Hrvata, uglavnom od četnika.⁷⁸⁵ U funkciji manipulacije ljudskim žrtvama bio je i Emin El Huseini, vrhovni Jerusalimski muftija, nakon povratka iz NDH. On u izvještaju od 12. IV 1943. godine H. Himleru ističe kako je Muslimane u NDH zatekao u očajnom stanju zbog činjenice da su bande kojima rukovode Engleska i Rusija pobile preko 100.000 islamskih vjernika, a ostalo bez krova (njih) 200.000.⁷⁸⁶

Nakon četničkih pokolja krajem 1943. i početkom 1944. godine povećava se i procijenjeni broj muslimanskih žrtava. Tako se u februaru 1944. godine u letku Huske Miljkovića, zapovjednika Unskog operativnog sektora NOVJ-a *Muslimanima Krajine*, procjenjuju dotadašnje muslimanske žrtve od 200.000 duša. Taj procijenjeni broj od 200.000 poklanih i ubijenih nalazimo i u podnesku Besim-bega Teskeredžića, *istambulskog poslanika bosanskih muslimana* podnijetom 24. IV 1944. godine ambasadoru Velike Britanije u Ankaru, gdje je prilikom zaprimanja dokumenata zabilježeno kako to *sve zvuči potpuno preuveličano*.⁷⁸⁷ Najveću procjenu od 300.000 duša muslimanskih žrtava u toku rata u Bosni i Hercegovini iznio je dr. Osman Kulenović na saslušanju kod UDBE za Hrvatsku 19. II 1947. godine.⁷⁸⁸ Vlasti NDH su od sredine 1944. operisale sa procjenom kako su do tada *četnici razorili oko 30.000 domova i poubijali najmanje 150.000 hrvatskog živilja*, od kojega preko stotinu tisuća muslimanskog.⁷⁸⁹ Nažalost, do danas nije napravljen ni jedan cjelovit popis žrtava pobijednih od četničke ruke u periodu od 1941. do 1945. godine u Bosni i Hercegovini. Pitanje je koje postavljaju istoričari: da li će se ikad načiniti? Dr. Zdravko Dizdar smatra da se mogao napraviti bar približan popis nakon 1945. godine, te da to nije učinjeno iz političkih razloga. U međuvremenu su mnogi dokumenti s popisima četničkih žrtava najvjerovatnije namjerno nestali, kao i mnogi živi svjedoci. I popisi za neke srezove gdje se to donekle radilo ipak su ostali nepotpuni i neobjavljeni, dok za većinu srezova nema tih podataka. Zato se i sve gornje procijenjene brojke ne mogu ni približno popisima potvrditi, pa se navode da se ne bi shvatile kao manipulacija. Do sada broj žrtava palih od četnika nije utvrđen i objavljen. Nema ni jednog bosanskohercegovačkog sreza u kojem nisu stradali njegovi stanovnici Muslimani i Hrvati od četnika. Posebno u istočnoj Bosni, nekim dijelovima jugozapadne i srednje Bosne, *nestalo* je ili se prepolovio broj Hrvata i Muslimana. Tamo se bitno izmijenila nacionalna struktura u korist Srba (Bosansko Grahovo, Drvar, Kulen Vakuf, Glamoč, Ključ, Mrkonjić Grad, Bosanski Petrovac, Prozor, Mostar, Stolac, Ljubinje, Trebinje, Bileća, Nevesinje, Goražde, Čajniče, Višegrad, Srebrenica, Vlasenica, Zvornik, Bijeljina i Brčko).

U Bosni i Hercegovini je imenom i prezimenom identifikovano preko 20.000 žrtava. Daljnja će istraživanja donijeti nove podatke. Kako piše Zdravko Dizdar, dosadašnji rezultati ukazuju da su četnici u direktnom terorom ubili oko 45.000 Hrvata i Muslimana, te nekoliko hiljada pripadnika ostalih skupina (Srba, Židova, Poljaka, Čeha, Roma, Italijana, Nijemaca i dr.).

Tri četvrtine ubijenih od strane četnika bili su civili. Od ukupnog broja ljudi koje su četnici pobili u II svjetskom ratu svega je 22 odsto vojnika,

784 V. Dedijer-A. Miletić, c. dj., str. 252 i 255.

785 Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Zagreb, 1980., str. 581-584.

786 Zdravko Dizdar, *Prva pobuna u nacističkoj vojsci: Pobuna Trinaestoga pionirskog bataljuna 13 SS divizije 'Croatia' u Villefranche de Rouergueu 17. rujna 1943. godine*, *Časopis za suvremenu*

povijest, br. 2-3, Zagreb, 1993., str. 120-121.

787 *Hrvatska Revija*, god. XXVI, svezak 4 (104), München, prosinac 1976., str. 572-575.

788 V. Dedijer-A. Miletić, n. dj., str. 619.

789 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/7-19, 2362/7-1945., kut. 21.

pretežno partizana. Analizom dobne strukture žrtava vidljivo je da je najviše stradalo stanovništvo između 16 i 40 godina, 9 odsto svih žrtava bila su djeca. Tri i po puta više stradalih je civila nego boraca (domobranci i ustaše, odnosno vojnici NDH, četnici, stradali od četnika, partizanski borci, aktivisti i simpatizeri NOP-a, te pripadnici stare jugoslovenske vojske). Civili su stradali u više od tri četvrtine (gotovo 78) a borci ni u jednoj četvrtini slučajeva (22 odsto). Među borcima je najviše partizana (17 odsto), potom vojnika NDH (4 odsto) i četnika stradalih od četnika (manje od jedan odsto) i pripadnika starojugoslovenske vojske (petorica ili 0,18 odsto). Partizana je od četnika stradalo tri puta više nego svih ostalih boraca zajedno; oni su stradali u više od tri četvrtine (76) a sve ostale vrste boraca (24 odsto) - ni u jednoj četvrtini.

Među stradalim borcima od četnika više od tri četvrtine ili 76 odsto su partizani (52 odsto boraca i 24 odsto partizanskih aktivista). U međusobnom omjeru to je 68 odsto partizanskih boraca spram 32 odsto partizanskih aktivista. Civilno stanovništvo je satirano kako zbog genocidnih namjera četnika prema pojedinim narodima ali i uništavani politički protivnici bez obzira na nacionalnu pripadnost, uključivši i Srbe.

Nosioci, žrtve, ciljevi, nalogodavci, ideolozi, inspiratori i izvršioци zločina još su izvan domašaja zakonodavne regulative i kaznenih sankcija u mnogim nacionalnim ali i u zakonodavstvima međunarodne zajednice. Još su nedefinirani stanoviti rasprostranjeni oblici zločina. Neko je i kvantitativnu dimenziju zločina sa stanovišta njene cjelovitosti nazvao pravom džunglom. Mnoge nepoznanice dovode do *licitiranja* brojevima stradalih jednoga, pa i više počinitelja. Te se manipulacije prenose tamo gdje ni po čemu ne spadaju - u znanost. Zločini ustaša ili četnika, ili bilo kojih drugih subjekata, ne mogu izgubiti na veličini zvjerstava ako se ne prikažu onakvim kakvim su bili. Umnožavanjem se postiže suprotan efekat učinka - na jednoj strani zbog neuvjerljivosti, na drugoj zbog poticanja još iracionalnije mržnje.⁷⁹⁰

⁷⁹⁰ Šire o tome dr. Zdravko Dizdarević, Isto.

Četrnaesti dio

1943. GODINA: OPERACIJA "WEISS" I POČETAK KRAJA ČETNIČKIH FORMACIJA

Od Bihaćke republike 1942. do ANOJ-a u Jajcu 1943. godine

POČETAK KRAJA: VOJNI PORAZ NA NERETVI

U američkoj štampi izišle vesti o ustavotvornoj Skupštini i obrazovanju vlade u Bihaću. Čak iz Moskve prenose pozdrave Bihaćke Vlade upućene šefovima stranih vlada. Javite ima li osnova ovim vestima.

U potpisu ove depeše od 17. decembra 1942. godine bilo je ime predsjednika jugoslovenske vlade u emigraciji Slobodana Jovanovića. Osnova tim vijestima je Prvo zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću.

Štampa u savezničkim zemljama nije ih mogla mimoći ni u vrijeme kada za američku i britansku javnost praktično još nisu postojali NOP i njegove partizanske jedinice.

Sva je istina da je krajem 1941. godine Titov Vrhovni štab došao iz Srbije u istočnu Bosnu. Otuda je potisnut jakim njemačko-četničkim snagama. Njegov prelazak, potom, u Bosansku krajinu označice prekretnicu u čitavom razvoju NOB-e. Već u jesen 1942. godine na prostoru Bihaćke krajine, Dalmacije i sjeverozapadne Hrvatske stvorena je prostrana slobodna teritorija sa centrom u Bihaću. Bilo je to vrijeme *Bihaćke republike* u kojoj je održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a 26/27. novembra 1942. godine.

Njemački i italijanski okupatori i Pavelićeva NDH očekivali su iskrcavanje anglo-američkih trupa na Balkansko poluostrvo. Zato su krajem 1942. godine Hitler u dogovoru sa Musolinijem i Pavelićem odlučili da unište Titovu državu (Bihaćku republiku), gdje se nalazila glavnina NOVJ-a. U tom cilju su preduzete dvije krupne zimske operacije nazvane *Vajs I* i *Vajs II*. Već 20. januara 1943. godine otpočela je tzv. Četvrta neprijateljska ofanziva protiv 25.000 boraca NOV-a sa ranjeničkim ešalonima i zbjegovima izbjeglica. Ofanzivu je izvodilo pet njemačkih, tri italijanske, desetak ustaško-domobranskih bataljona, artiljerija, tenkovi: ukupno oko 90.000 vojnika podržavanih sa 14 eskadrila iz vazduha. S njima i uz njih su četnički korpusi i njihovi saveznici, sa po broju i opremi velikim snagama.⁷⁹¹

791 Prethodnica bitke na Neretvi tzv. Treća neprijateljska ofanziva je u stvari njemačko-italijansko-domobransko-ustaška operacija protiv NOPO-a i DVJ-a u istočnoj Bosni i Hercegovini. Plan operacije je utvrđen na konferenciji vojnih predstavnika Njemačke, Italije i NDH 2. i 3. marta 1942. u Opatiji. Trebalo je da otpočnu 15. aprila 1942. u istočnoj Bosni, s tim da se izvedu u tri etape (*Trio I*, *Trio II* i *Trio III*). Operacije su, međutim, počele 31. marta napadom jedinica ustaške *Crne Legije* iz Han-Pijeska ka Vlasenici. Usljedila su, zatim, dejstva njemačke 718. divizije, italijanskih divizija *Pusterija* (Pusteria), *Taurinenze* (Taurinense) i *Kačatori dele Alpi* (Cacciatore delle Alpi) i ustaško-domobranskih jedinica. Ta dejstva su izvođena od 22. aprila do 15. maja. Uspjela su da zauzmu područje u zahvatu Foča-Goražde-Kalinovik-Trnovo-Ulog i da deblokiraju Praču i Rogaticu. Pri planiranju ovih operacija razmatrano je i učešće četničkih

Iskrcavanje anglo-američkih trupa na Balkan očekivali su NOP i njegovo vodstvo. Još prije početka spomenutih vojnih operacija Vrhovni štab je donio odluku da sa glavnom operativnom grupom (GOG - peta divizija) pod svojom neposrednom komandom izvrši prodor u istočne krajeve zemlje prema južnoj Srbiji, Kosovu i Makedoniji. Pri tome je planirano razbijanje četničkih snaga u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku da bi tamo NOP dobio i nove borce. GOG je djelovao saglasno tom strategijskom planu. Ali se već krajem februara 1943. godine našao u nepovoljnoj situaciji. Stiješnjen je na uskom operativnom prostoru u dolini Neretve. Sa svih strana je okružen neprijateljskim trupama. S obom je nosio 4.000 ranjenika i bolesnika Centralne bolnice.

Za NOP je nastala dramatična situacija. Glavnini borbenih jedinica je prijetila opasnost od potpunog uništenja. Bilo je neophodno osloboditi se pritiska njemačkih divizija. Akcija bi se u tom slučaju mogla usredsrediti na razbijanje četničkih snaga prije nego što se saveznici iskrcaju na jadranskoj obali. Da bi bar privremeno *neutralisali* Nijemce došlo je i do pregovora predstavnika Vrhovnog štaba sa predstavnicima njemačkih komandi. To su tzv. *Martovski pregovori* o kojima je posebnu knjigu načinio Mišo Leković. Delegaciju je predvodio Milovan Đilas, član VŠ i Politbiroa CK KPJ (pod pseudonimom *profesor Marković*). Ostala dva člana delegacije bili su Koča Popović, komandant Prve proleterske divizije i dr. Vladimir Velebit, šef vojno-sudskog odsjeka VŠ (pod pseudonimom Vladimir Petrović). Ovaj potonji je u novembru 1942. godine vodio pregovore sa Nijemcima o razmjeni zarobljenika.

Pregovori su počeli 11. marta 1943. godine u Gornjem Vakufu. Njemačkoj komandi su ponuđena tri pitanja za pregovore: (1) razmjena zarobljenika; (2) priznavanje NOVJ-a za zaračenu stranu da bi se za njene zarobljene pripadnike i ranjenike primjenjivale odredbe međunarodnog prava; (3) obustavljanje neprijateljstava dok traju pregovori. Za ustupak je sa strane Vrhovnog štaba ponuđeno da partizanske jedinice obustave dejstva na željezničkoj pruzi Zagreb-Beograd. Nijemci su prihvatili samo prvi prijedlog. Hitler je, kad su ga obavijestili o dva preostala pitanja, prekinuo pregovore: *Sa pobunjenicima ne treba pregovarati, pobunjenike treba streljati*.⁷⁹² Utom je njemačka komanda mogla konstatovati da su se sve jedinice GOG-a sredinom marta izvukle iz neretvljanskog obruča i nastavile da djeluju na prostorima istočne Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Njemačke snage iz rejlona Konjica i Sarajeva

jedinica. Međutim, iako je, zbog protivljenja NDH zauzet načelan stav da oni ne učestvuju, komandant italijanske 2. armije general Roata uspio je da za četničko učešće dobije saglasnost njemačkog opunomoćenog komandanta u Srbiji i predstavnika NDH, ali je kasnije ona stavljena van snage. Italijani se toga nisu pridržavali i sa četničkim jedinicama sklopili su sporazum, naoružali ih, snabdijeli ratnim materijalom tako da su i one učestvovala u toj operaciji u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku. Zbornik NOR-a, tom II, knj. 3, str. 272, tom VI, knj. 2, dok. br. 34; tom XIII, knj. 2, dok. br. 25, 33 i 39.

⁷⁹² Mišo Leković, *Martovski pregovori 1943.*, Beograd, 1985., str. 220.

nisu ispoljavale aktivnosti prema jedinicama GOG-a u vrijeme vođenja pregovora. Njena vrhovna komanda je odlučila da preduzme ofanzivnu operaciju sa ciljem uništenja ove grupacije - *Svare* - bitka na Sutjesci, tzv. Peta ofanziva.

U bici na Neretvi učestvovali su i četnici (*Vajs II*). Iskrcavanje Anglo-Amerikanaca na Balkan očekivao je i Draža Mihailović. U dogovoru sa komandom italijanskih okupacionih trupa on je odlučio da učestvuje sa brojnim snagama - zajedno sa okupacionim i kvistlinškim trupama. Četničke glavne snage sa 12.000 boraca koncentrisale su se na lijevoj obali Neretve i u rejonu Mostara. Dio snaga od 6.000 njegovih boraca nastupao je sa teritorije Like i sjeverne Dalmacije. Sve te snage su operativno potčinjene italijanskim komandama. Za taj svoj plan uništenja glavnine partizana Draža je imao saglasnost i šefa britanske Vojne misije u svom štabu (S. Bejli) kao i izbjegličke vlade u Londonu. Politici britanske vlade tada je odgovaralo da glavnina NOVJ-a bude uništena, jer bi time bio potisnut sovjetski uticaj na jugoslovenskom prostoru, a omogućio bi se i povratak kralja i njegove izbjegličke vlade u zemlju.⁷⁹³

Draža je rukovodio operacijom četničkih snaga. Razradio je osnovni plan učešća oko 20.000 četnika i naredio dodatnu mobilizaciju. Njegovi najbliži saradnici Pavle Đurišić i Dobroslav Jevđević su obezbijedili da se prebacivanje tih snaga vrši italijanskim transportnim sredstvima (željeznicom i kamionima). Komandovao je i četničkim snagama u završnoj fazi te bitke (mart 1943.) te u aprilu u bici na Drini. U obje te bitke NOVJ je potukla četničke formacije do nogu. Draža je tako bio svjedokom kako se osipa i ruši njegov pokret u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku.

Uzaludna je bila koncentracija četničkih snaga protiv komunista. Tako su oni nazivali vojne formacije NOV-a i POJ-a. Zaharije Ostojić obavještava generala da su *komunisti zauzeli Prozor, Drežnicu, Ostrožac i Gorance, a Italijani izgubili 2.000 ljudi, da komunisti napreduju ka Konjicu i Mostaru, da je iz Blagajskog bataljona pobjeglo 50 ljudi i ceo muslimanski bataljon*. Dometnuo je da se na liniji Bjelašnica - Konjic grupiše 400 muslimana i 400 četnika, na prostoru Konjic-Ostrožac 450 četnika i 400 muslimana. Piše još da *sa muslimanima na oteku ima 1.300 ljudi... Fazlagića Kulu zavaravamo pregovorima dok se ovo završi a posle ćemo joj prirediti sudbinu Čajniča...*

Gorčinu svojih obavještenja Draži i nepovoljne ishode četničkih borbi sa partizanima major Zaharije Ostojić je zasladio vedrim predskazanjem: *prelaze nam muslimani i domobrani, srušićemo najprije komuniste, a zatim i NDH sa ustašama*. Ali njegov neutemeljeni optimizam nije imao pokrića: isuviše je očigledna kriza njegovih jedinica na borbenim položajima.

⁷⁹³ Elizabet Barkov, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb, 1978., str. 464.

Četnici su računali da će zajedno sa okupacionim i ustaško-domobranskim jedinicama uništiti partizane u januaru 1943. godine kada je počela operacija *Vajs*. Već sredinom marta, međutim, doživjeli su takav poraz od koga se više nisu mogli oporaviti. U međuvremenu, od 7. marta do 10. maja, ponovo su pretrpjeli poraze od partizana u Hercegovni, jugoistočnoj Bosni i Crnoj Gori. Prelaz partizana preko Neretve kod Jablanice omogućio im je da razbiju glavne četničke formacije i da njihove ostatke progone do Sandžaka i Crne Gore. I sam Mihailović je prisiljen da se povlači ka Srbiji.⁷⁹⁴

*Mihailović već traži vezu sa njemačkim komandama da ne bi potpao pod komunističku vlast.*⁷⁹⁵

Neuspjeh osovinskih, hrvatskih, kvislinških i četničkih snaga da unište partizane u toku operacije *Weiss*, zimi 1943. godine označio je početak kraja četničkog pokreta u Jugoslaviji. U odlučnoj fazi te operacije u bici na Neretvi četnike su nadvladali njihovi najveći i najomraženiji neprijatelji - partizani. Oni su okruženje razbili na sektoru koji su držali četnici, potukli ih zatim u nizu uzastopnih bitaka i potisnuli u Sandžak i Crnu Goru. Tito, Britanci i Nijemci shvatili su da su partizanske pobjede u martu i aprilu te godine značile nepopravljiv vojni poraz četnika.

ZATAJIO KAO VOJNI KOMANDANT

Najpotpunija saradnja četnika sa okupacionim i kvislinškim trupama postignuta je u toku operacije *Vajs* u dolini Neretve u februaru i martu 1943. godine. U tim borbama je 12.000 do 13.000 četnika snabdijevano od okupacionih trupa hranom, municijom, ručnim bombama i drugim oružjem. Pod Dražinom komandom četnici su se naprezali da održe svoj dio zajedničkog okupatorsko-ustaškog fronta. Vojislav Lukačević je prvog marta zatražio municiju koju su Nijemci istog dana isporučili.⁷⁹⁶ Lukačević je od Nijemaca

primio 11 sanduka municije, a general Ler bilježi da im je dodijelio 30.000 metaka.⁷⁹⁷

*Četnički odredi učestvuju u borbi zajedno sa Nemcima, ali i na zasebnim sektorima.*⁷⁹⁸ Vranešević piše da su ranije Nijemci uspijevali da u borbu uvode četnike tako da im ovi osiguravaju krila i da se mešaju u komandovanje.⁷⁹⁹

Njemački general Liters dao je pohvalnu ocjenu učesća četnika u toj ofanzivi. *Četničko rukovodstvo potčinilo se naredenjima nemačkih oružanih snaga i osiguralo svoju lojalnost* - piše Liters.⁸⁰⁰

Nasuprot Literovsim pohvalama, general Ler je okrivio generala Mihailovića što snage NOP-a i njegovo rukovodstvo nisu uništeni u dolini Neretve. Prvog maja 1943. godine Ler je izvijestio njemačku Vrhovnu komandu da je *Mihailović kao vojni komandant zatajio*, da nije dobro cijenio vrijeme, prostor i zemljište, pa da snosi osnovnu krivicu za neuspjeh, pošto *nije iskoristio opšte date mogućnosti.*⁸⁰¹

NI DOBAR POLITIČAR, NI VRSTAN STRATEG

Neki Mihailovića smatraju vrhunskim vojnim strategom. Za njega uobičajeno govore da je slab političar, ali vrstan strateg. Taj strateg, u sudaru sa snagama NOP-a, kao svoga jedinog borbenog protivnika, nije zabilježio ni jednu pobjedu. Rukovodio je sa dvije krupnije vojne operacije. Prva je bila u napadu na Užice 1941. godine, a druga u sklopu zajedničke njemačko-italijansko-ustaško-četničke ofanzive protiv NOP-a - poznate kao Bitka na Neretvi. Oba puta su njegove snage potučene do nogu. S tim u vezi su i neprestana rivalstva između vojnih rukovodilaca i civilnih političara. U cijelom ratnom vremenu on nije bio u stanju da priguši te surevnjivosti za račun prećih i bitnijih potreba svoga pokreta. Oni kojima su poznate te činjenice tvrde da Draža svojim vojnim vještinama ne dokazuje tezu o velikom vojnom strategu. Da je bio vještiji i pronicljiviji, da je dorastao situaciji i vremenu u kojem je djelovao, da je znao da cijeni prostor, vrijeme i snage ne bi zapao u situaciju da oko 20.000 srbijanskih mladića mobilize i povede u Bosnu pri kraju rata - na svoj put u

794 Jozo Tomasević, n. dj., 265/6; Enver Redžić, Isto, str. 269.

795 Zbornik NOR-a, t. XII, knj. 3, str. 619-629.

796 Zb. NOR-a, XIV, 2, 434; Arhiv VII, Ča, k. 165, reg. br. 34/4-19. Vojislav Lukačević (1908 Beograd - 1945, Beograd) Privatni činovnik građevinskog društva *Batinjal*, rez. kapetan vojske KJ. U ljeto 1941. godine prišao ravnogorskom pokretu. Do jeseni 1944. na visokim vojnim dužnostima (komandant *Starog Rusa*, komandant Hercegovine, komandant korpusa). Kao komandant četničkih snaga u tom periodu rukovodio borbama protiv snaga NOP-a u Crnoj Gori i Sandžaku. Saradivao sa okupacionim i kvislinškim formacijama u operacijama na Neretvi, Drini, kod Glavatičeva i Kalinovika (1943.). Februara 1944. otišao u Kairo, a zatim u London. U zemlju se vratio krajem maja te godine poslije više kontakata i dogovora sa izbjegličkom jugoslovenskom kraljevskom vladom i zvaničnim predstavnicima britanskih vojnih i političkih funkcionera. S njima u dogovoru po dolasku organizovao tzv. Nezavisnu grupu nacionalnog otpora JVUO koja je trebalo da obezbijedi povratak kralja Petra II u zemlju i obnovu monarhije u poslijeratnoj Jugoslaviji. U jesen 1944. godine je bio zarobljen od partizanskih jedinica. Zbog niza zločina nad muslimanskim stanovništvom i pripadnicima NOP-a koje su izvršile jedinice

pod njegovom komandom, osuđen na smrt i strijeljan u Beogradu 1945. godine. (Dokumenti, str. 206.).

797 Zb. NOR-a, XIV, 2, 404, 405; Arhiv VII, NAV-N-T-311, f. 175, s. 444.

798 Izvještaj Slavoljuba Vraneševića Draži o toku operacije *Vajs* 3. februara 1943.

799 Zb. NOR-a, XIV, 2, 154.

800 Arhiv VII, NAV-N-T-314, f. 554, s. 365-372 - Analiza borbenih dejstava dostavljena Aleksandru Leru.

801 Arhiv VII, NAV, N-T-78, f. 332, s. 6290035, Opširnije Branko Latas, *Saradnja četnika i Nijemaca u borbama protiv Glavne operativne grupe divizija NOVJ u dolini Neretve*, februar-mart 1943. Pilozi Instituta za istoriju Sarajevo, br. 17/1980.

golgotu. Tamo su, uglavnom njegovom krivicom, bezmalo svi izginuli. On ih je jednostavno žrtvoovao spasavajući sebe i najodgovornije oficire oko sebe. Sve to, uz nezrelost njegovih glavnih savjetnika, dovelo je i do konačnog poraza čitavog ravnogorskog pokreta.⁸⁰²

PORAZI PROIZVEDENI U POBJEDE

*Nakon što su duže vremena ugrožavali jedan dio bosanske Hrvatske, partizani su protjerani sa hrvatskog državnog i narodnog područja u područja Crne Gore. Ovdje kod nas ostale su još male, sporadične skupine, koje još uvek pokušavaju ometati rad, red i mir i ugrožavati naše građane i seljake. Ali, oni će redarstvom i upravnim mjerama biti do zadnjega uništeni. Te bande odnosno ostaci banda više ne predstavljaju nikakvu opasnost za naš unutrašnji život.*⁸⁰³

Ratna situacija u NDH, napose u Bosni i Hercegovini, predstavljena je prikazima i ocjenama podaleko od stvarnog stanja na terenu. Ustaški tisak je poklanjao značajnu pažnju izvodenju i toku operacije *Vajs* prvih mjeseci 1943. godine. Na toj liniji je i gornja izjava Mile Starčevića, ministra prosvjete NDH. To pokazuje i letimičan pregled naslova *Novog lista* u Sarajevu: *Uništene bande u crnogorskim brdima* (23. VI 1943.), *Očaj razpršenih bandita* (7. VII 1943.); *Sumrak peterokrake zvijezde* (1. VII 1943.). Time je podgrijavana pobjednička euforija kod ustaša i njihovih pristalica nakon završetka operacija planiranih pod nazivom *Švarc* (*Schwarz*) - bitka na Sutjesci. Naširoko se publikuju i prilozi njemačkih ratnih izvještača. Jedan od njih piše da su partizani imali preko 30.000 mrtvih na bojnim poljima, koja se protežu od rieke *Kupe*, pa sve do *Ibra* (*Novi list*, 7. VII 1943.).

Po izvještajima o izvedenim velikim operacijama okupacionih i kvislinških snaga partizani su bili uništeni. Kratko vrijeme nakon toga, pod pritiskom realnih zbivanja, štampa počinje ponovo da piše kako se *krvava banda okupila oko Tita i njegovih židovskih zapovjednika i političkih komesara*, koji zajedno s Titom i Mošom Pijade mogu biti sigurni, da neće izmaći zasluženoj kazni i da će ih stići pravedna odmazda hrvatskog naroda za sve ono zlo što su ga učinili radnom narodu ovih krajeva.

802 Draža je, inače, krio bitne činjenice. Dok je bio u Srbiji, naprimjer, on je izdavao saopštenja da se četnici u Bosni i Hercegovini bore protiv ustaša a tako nije bilo. U Bosni, sa Dražinim znanjem i odobrenjem, četnici su u to vrijeme saradivali sa ustašama, priznavali *uhovanostu NDH i kao njene državljani*, te izražavali *odanost njenom poglavniku Paveliću*. Stavili, četnički komandanti, poput Uroša Drenovića, iskazivali su spremnost da priznaju i Pavelićevu dekretom uspostavljenu Hrvatsku pravoslavnu crkvu sa zagrebačkim mitropolitom Germogenom na čelu.

803 *Novi List*, Sarajevo, 25. V 1943.

Kako je ustaška promidžba prijetila zasluženom kaznom i pravednom odmazdom hrvatskog naroda tako su iste prijetnje partizanima izricala četnička glasila. Ovošnja su te kazne i odmazde upućivala u ime srpskog naroda. Ustaški tisak ih je okrivljavao za sve zlo što su počinili hrvatskom narodu, a četnička propaganda za zlo koje su NOP i njegove formacije navodno počinili srpskom narodu. Tisak i radio u NDH su partizane oglasili velikosrbima i sa *srbskim podrijetlom*, a četnička glasila su ih smještala u hrvatski nacionalni korpus, smatrajući ih ustašama i zaštitnicima Hrvata a na štetu srpskog stanovništva.

U međuvremenu je te prostore zapljusnuo talas prelazaka dijela italijanskih vojnika u partizanske redove poslije septembarske kapitulacije Italije 1943. godine. Nastalo je i osipanje domobranstva te prelazak njihovih pripadnika u NOP. Tako i četnika. Sve je očiglednije distanciranje hrvatskog i muslimanskog življa od ustaške politike i NDH, kao i srpskog od ravnogorskog pokreta i četničke politike. Sve to umnožava apele, i na jednoj i na drugoj strani, sračunate na suzbijanje po ustaški režim i četnički opstanak nepoželjnih pojava i kretanja.

Novi list, kao i neke druge bosanskohercegovačke novine, preuzimali su iz zagrebačke i njemačke štampe reportaže ratnih izvještača iz Njemačke. U tim tekstovima su uobičajeni hvalospjevi njemačkoj oružanoj sili i ustaško-domobranskim saveznicima. Jedan od izvještača piše kako partizani uvijek sa sobom odnose svoje ranjenike (*Novi list*, 2. X 1943.), drugi piše o boljševičkim elementima svrstanim u *brigade, koje se žilavo bore za svaki obrambeni postav* (*Novi list*, 12. II 1943.).

Malodušnost i rastrojstvo četničkih formacija nakon vojnih poraza na Neretvi zaobilazi ravnogorska propaganda. Ona i dalje proizvodi iluzije u pobjedu.

Rat je ušao u svoju završnu fazu. Na pomolu pobjeda, koja se dugo očekivala - piše u letku koji je Gorski štab br. 200 Komande JVO u avgustu 1943. godine uputio svim komandantima i ravnogorskim narodnim predstavnicima. Letak je naslovljen Narod u istočne Bosne i Hercegovine. Iz sadržaja proizlazi svrha letka: da savezničke komande uvjeri da je srpski narod jedinstven i okupljen oko JVO, posebno da se u njenim redovima sve više bore i Muslimani.

*... U istorijskim časovima koji dolaze narod i vojsku istočne Bosne i Hercegovine čeka vrlo važna uloga. Naši krajevi su spona svih srpskih zemalja, naši prvi ciljevi su Sarajevo, Mostar, Dubrovnik. Oni će biti ostvareni bez mnogo žrtava i bez po muke samo onda... ako bude discipline.*⁸⁰⁴

PRELOMNE ODLUKE 1943. GODINE I SVJETSKA JAVNOST

Na ukupne odnose u Drugom svjetskom ratu, uključivši i implikacije na stanje nakon rata, uticali su neki ključni događaji u drugoj polovini 1943. godine. Među njima su odluke Saveznika antihitlerovske koalicije u Teheranu, poznate kao odluke *velike trojice*. One nisu ostale van velikog uticaja i na Jugoslaviju. Prva odluka je o pružanju pomoći partizanima. Premda donesena sa velikim zakašnjenjem, ona je prihvaćena kao priznanje koje su zaslužili NOP i njegove vojne formacije.

U te istorijski značajne događaje spada i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, te odluke koje su usvojene u Jajcu 29. novembra 1943. godine. Te odluke se tiču osnivanja partizanske *vlade i parlamenta*, Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ-a), pa Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a). U tim odlukama je i konstituisanje partizanske federativne jugoslovenske državne zajednice. Na taj način su u okviru oslobodilačke borbe promjene institucionalizovane, NOP je dobio državna obilježja i sve to na onom raspoloženju masa koje je propagirano za stvaranje demokratske republike.

Svjetska javnost je sa velikom pažnjom dočekala vijesti o tim promjenama u Jugoslaviji. Na mnogo mjesta su one plasirane kao prvorazredna senzacija. Prezentirane su i senzacionalistički. U državnoj identifikaciji Jugoslavije nastao je paralelizam dva međusobno suprotstavljena činioca. S jedne strane, kraljevska izbjeglička vlada sa Božidarom Purićem na čelu, a s druge - NKOJ ili *Titova vlada*. Savezničke zemlje su još u pristupu tim subjektima identifikacije pristupale ponekad kompromisno pri iznalaženju rješenja jugoslovenskog pitanja.

I reakcije su na mnogim stranama bile neočekivano oštre. Naročito od strane izbjegličke vlade i ravnogorskog pokreta, koji je oružano suprotstavljen partizanskim snagama u zemlji. Partizane i odluke donesene u Jajcu izbjeglička vlada i njen predsjednik Purić su okarakterisali terorističkim. Za tu i druge neprimjerene kvalifikacije nailazile su na prigovore saveznika. Zapamćeno je da su i pojedini građanski političari, među njima i prethodni predsjednik vlade Slobodan Jovanović, smatrali neprimjerenim i izlagali ih čak i kritici.

NOP KVALIFIKOVAN KAO TERORISTIČKI POKRET

Ovaj nasilni teroristički pokret ne odgovara ni u čemu demokratskim i socijalnim shvatanjima našega naroda, niti njegovom narodnom duhu. Ovakvi pokreti unose samo konfuzije u redove jugoslavenskog naroda i mrve njegov ujedinjeni otpor protiv okupatora i sve više ga upućuju na međusobne borbe, što predstavlja osnovnu politiku samih neprijatelja. U Jugoslaviji je ovaj pokret delo neprijateljske propagande iz inostranstva, čijem su uspehu nažalost mnogo doprinele izvesne savezničke ustanove, dok jugoslavenska vlada nema ni jedno sredstvo dodira sa svojim narodom.

Ocjena o NOP-u kao *nasilnom terorističkom pokretu* koji je *delo neprijateljske propagande iz inostranstva* iskazana je u četničkoj propagandi povodom Drugog zasjedanja AVNOJ-a 29. XI 1943. u Jajcu. Do njegovog sazivanja došlo je kada se i na savezničkim frontovima i na ratištima u Jugoslaviji situacija uveliko povoljno razvijala za partizanski pokret. Jedinice Crvene armije su se primicala Balkanu. Fašistička Italija je kapitulirala 8. septembra 1943. godine. S tom kapitulacijom NOV i POJ su se dokopali velikih količina naoružanja. Porasli su na blizu 300.000 boraca. Oni su te godine nanijeli četnicima niz velikih poraza. Brigadni general Ficroj Meklejn je došao za šefa britanske misije za Jugoslaviju. Time je Velika Britanija de facto priznala NOV i POJ. Istina o jugoslovenskim zbivanjima otpočela je snažno da prodiere u svijet, NOP je počeo da dobija podršku svjetskog antifašističkog javnog mnijenja.

U takvim uslovima održano je Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Njegovo pretvaranje u najviši organ države učinjeno je, uz sve druge ciljeve, i zato da se spriječe pokušaji izbjegličke vlade i kralja da povratkom u zemlju preotmu plodove NOB-a.⁸⁰⁵ Zasjedanje je, pored ostalog, donijelo odluku da se izbjegličkoj vladi oduzimaju sva prava zakonite vlade Jugoslavije. Kralju Petru II Karadorđeviću zabranjen je povratak u zemlju do kraja rata. Prva reakcija sovjetskog državnog vrha na odluke AVNOJ-a je negativna. Sovjetski Savez je još održavao diplomatske odnose sa jugoslovenskom izbjegličkom vladom i sa kraljem. Dimitrij Z. Manuilski, član Izvršnog komiteta tada već ukinute Kominterne, prenio je rukovodiocima *Slobodne Jugoslavije* Veljku Vlahoviću i Đuri Salaju Staljinovu ljutitu reakciju da su odluke AVNOJ-a *udarac u leđa SSSR-u*.⁸⁰⁶ Mnogi misle da je takvo Staljinovo reagovanje proizišlo iz bojazni da će britanska vlada optužiti SSSR kao inicijatora avnojevske odluke. Međutim, čim su se vlade Velike Britanije i SAD-a povoljno izjasnile o tim odlukama i Sovjetski Savez je zvanično o njima objavio svoj stav. Njegova vlada je istakla da ih *posmatra kao pozitivne činjenice koje doprinose daljoj uspješnoj borbi naroda Jugoslavije protiv hitlerovske Njemačke*.

805 U septembru 1943. vlada i kralj su iz Londona prešli u Kairo.

806 B. Petranović, *Istoriya Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980., str. 331. Milija Staničić, Isto, 102.

BJESOMUČNA KAMPANJA PROTIV AVNOJEVSKIH ODLUKA

U reakciji na Drugo zasjedanje AVNOJ-a i njegove odluke četnička propaganda je fabrikovala mnoštvo letaka i proglašenja. Raspačavala ih je na svim područjima kojim su vladali četnici. Oglasili su se i neki prilozima u radio-emisijama iz inostranstva. Najprije je umnožena *Izjava za javnost kraljevske jugoslovenske vlade*. Potpisao ju je ondašnji predsjednik Božidar Purić. Izjava je data povodom stvaranja *komunističkog komiteta narodnog oslobođenja u Jugoslaviji, koji sebi pridaje važnost privremene vlade*. Iz toga je bilo jasno da je AVNOJ zadao težak udarac četničkom pokretu. Tim zasjedanjem NOP je formulirao i rješavanje nacionalnog pitanja. Navukao je na sebe bjesomučnu kampanju. Odsvakle je, u raznim područjima zemlje, nicalo bezbroj letaka i proglašenja kojim je isticano da te odluke nisu u interesu srpskog naroda. One ne vode rješavanju srpskog nacionalnog pitanja i predstavljaju negaciju tekovina srpske državne misli. Federalne jedinice (Crna Gora, Makedonija i Bosna i Hercegovina), koje se inauguriraju u okviru federativne Jugoslavije, ocijenjene su kao namjera komunističke da istrgnu iz srpske zajednice te zemlje, da ih odvoji od srpstva.⁸⁰⁷

Odlučnu izjavu kraljevske jugoslovenske vlade u Kairu podržao je četnički Centralni nacionalni komitet u Jugoslaviji. On je objavio posebnu *Izjavu povodom obrazovanja takozvanog vrhovnog zakonodavnog odbora privremene vlade pod predsjedništvom dra Ivana Ribara, Miže (Moše - o.a.) Pijade, Antuna Augustinića, Josipa R...., kao i postavljanje Josipa Broza za 'maršala' tzv. Narodno oslobodilačke vojske u Jugoslaviji*. Taj komitet izjavljuje da su svi Srbi, svi jugoslavenski orijentisani Hrvati, koji čine većinu hrvatskog naroda i svi Slovenci odani narodnoj dinastiji Karadorđevića, sa kojom su sudbinski povezani ušli u ovaj rat, isto onako kao što su Srbi pod prvim članom svoga doma, Voždnom Karadordem preblizu jednog i po stoleća povelu borbu za oslobođenje; da je pod njegovim unukom kraljem Petrom Karadorđevićem, jednim od najdemokratskijih sadanjih vladara u Evropi, jugoslovenski narod završio oslobođenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca i da se ujedinio u jednu zajedničku državu; da su Srbi, Hrvati i Slovenci na dan 27. marta, na čelu sa svojim mladim kraljem Petrom II Karadorđevićem, verni svojoj prošlosti, stavljajući u pitanje i svoje živote i svoj opstanak, opredelili se za svoju slobodu i demokratiju, a protiv tiranije, terora i nasilja, i vezali svoju sudbinu sa sudbinom slobodno demokratskih naroda sveta; da Srbi, Hrvati i Slovenci priznaju samo jednog Vrhovnog komandanta Nj. V. Kralja Petra II. i samo onu vladu, što je on postavljao. Iako u odsustvu svog Vrhovnog Komandanta iz zemlje, Srbi, hrvati i Slovenci širom cele Jugoslavije i na svim njenim područjima svrstani u redove jugoslavenske vojske, a pod vodstvom

legendarnog junaka generala Draže Mihailovića, već treću godinu vode tešku ali neprekidnu i uspešnu borbu protiv okupatora.

Jedan od letaka štampan je pod naslovom 'Maršal' Tito i 'Vlada' Ivana Ribara. Letkom se uzvrća na vijest *komunističkog radija 'Slobodna Jugoslavija' koju je preneo i radio London da je Tito postao 'maršal' Josip Broz, a da je advokat dr. Ivan Ribar obrazovao 'Privremenu vladu' na oslobođenoj teritoriji Jugoslavije. Bože, ko li je Josipa Broza proizveo za maršala i ko li mu daje maršalsku palicu?* - pitanje je postavljeno na početku tog letka. Pa odgovara: *To svakako nije učinio kralj, jer oni kralja ođavno ne priznaju, a nije mogao to pravo da mu da ni jugoslavenski narod, jer taj narod nema mogućnosti da daje izraza svojoj slobodnoj volji. Istina kaže da je obrazovanju vlade prethodila neka skupština, kojoj su prisustvovala 142 delegata iz svih krajeva zemlje. Koji su to delegati i iz koje zemlje? Veli se da je u ime Srbije Moša Pijade imenovan za potpredsjednika vlade, a to će reći da 15-godišnji robijaš, drug Moša, predstavlja vaskoliki srpski narod. Koji li to srpski narod posla Mošu Pijadu u 'Narodnu skupštinu' i daje mu potpredsjedničko mjesto u Ribarovoj 'vladi'? Mi u čudu pitamo se i nikako ne možemo da nađemo odgovor.*

Onda su u ovom tekstu primijenjeni metodi izmišljotina i na njima proizvedene diskreditacije.

Moša Pijade - robijaš 15 godina, novinarčić u redakciji Sokićeve 'Pravde', bivao kažnjavan zbog tuča i izgređe, sa današnjim Pavelićevim ministrom Mislom Budakom napravio onaj čuveni politički sporazum u kaznenom zavodu u Sremskoj Mitrovici da komunisti i 'politički' Hrvati treba da se svim legalnim i ilegalnim sredstvima bore protiv Jugoslavije, da je ruše i pomažu sve separatističke pokrete;

O Radi Pribičeviću - u našem javnom životu nikada ništa nije značio, mežimče i rođa nesretnog fatalnog političara Svetozara Pribičevića koji je na Plitvičkim jezerima kazao: 'Ja se stidim što sam Srbin i majci nikada ne mogu oprostiti što me je rodila Srbinom';

O Vladimiru (Vladislavu -o.a.) Ribnikaru - nasljedstvom postao direktor beogradske 'Politike' razmaženi sin bogatih roditelja, postao komunistički iz čiste koterije, primao mesečnu plaću 50.000 jugoslovenskih zlatnih dinara; promenio tri žene, a četvrtu doveo iz Moskve; pa je ostavio u Berlinu, jer je imao ženu u Beogradu, isplativši joj pola miliona dinara;

O Ribaru - njegova palata nalazi se na uglu Jevremove i Dositejeve ulice u Beogradu, bio advokat, poznati maher s liferacijama, sin ovog predsjednika današnje terorističke vlade Ivan je jedan od glavnih bukača na Beogradskom univerzitetu, jedan od glavnih krivaca za izazivanje nemačke kaznene ekspedicije u Kragujevcu kada je streljano 8.700 Srba;

O Sulejmanu Filipoviću - za tri godine pregazio dve zakletve, najpre kao jugoslovenski pukovnik zaklet kralju Petru II, a kad je došao slom Jugoslavije položio novu 'ustašku prisegu' krvniku srpskom, poglavniku Anti Paveliću, a treću položio 'maršalu' Josipu Brozu;

807 AIHRPH, NG, kut. 431, f. 10.

O Vladimiru Nazoru - stari zeleniš, predsjednik antifašističkog veća Josipa Broza u 'Srpskom književnom glasniku' naći ćete njegovu himnu 'Kralju Oslobođenju'; naći ćete pjesmu 'Sunce Jugoslavije', pa pjesme u božićnim i uskršnjim brojevima 'Politike' i 'Vremena' i drugim srpskim časopisima koji su plaćali dobre honorare, on ima dve kuće u Zagrebu i dva sestrice u Beogradu, Vladimira i Slavomira Butelina, koje je još kao decu izbacio iz kuće i pustio da se proturaju od nemila do nedraga, u sreskom sudu u Zagrebu možete naći stotine (!) tužba kada je tražio da se prodaju kućne stvari siromašnih njegovih kiradžija koji nisu u mogućnosti da plate kiriju; a u 'Spremnosti' naći ćete 'Himnu Poglavniku'.

U letku pod naslovom *Velika Hrvatska od Zemuna do Kotora i pet srpskih republika* dat je osvrt na antifašističku rezoluciju usvojenu u Jajcu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Po ovom letku, i rezolucija i Ante Pavelić traže granice velike Hrvatske, od Zemuna do Kotora, prisvojili su 'nevjestu Jadrana' srpsku Boku, srpski Srem, srpsku Bosnu, srpsku Hercegovinu, ne spominje hrvatski narod koji je rodio zlikovce nad nevinim srpskim žrtvama, nego mu daje ono što tom narodu čak nije dao ni njegov veliki saveznik i okupator. A šta je sa Srbima? - pita se autor letka. Šta će biti sa Bosnom i njenim Srbima, šta li sa Hercegovinom, šta li sa Srenom? Obećavaju srpskom narodu pet sovjetskih republika - Srbiju, Bosnu, Makedoniju, Vojvodinu i Crnu Goru. Znači srpske zemlje treba raskomadati, Srbe razjediniti, razočiti tkivo njegovog zajedničkog tela, pocepati pa ga dotuci i uništiti. To je ono što želi maršal Tito, to je ono što želi poglavnik Ante Pavelić. To je ono što ne želi i neće srpski narod.

AVNOJ I ZAVNOBIH U ČETNIČKOJ PROPAGANDI I USTAŠKOJ PROMIDŽBI

Obnavljanje Jugoslavije na potpuno novim osnovama, definisano u Jajcu, kosilo se i sa ustaškom i sa četničkom koncepcijom države. Za ustaški režim Bosna i Hercegovina predstavlja *srce Hrvatske*. Za četnički pokret - srpsku zemlju bez koje je nezamisliva Velika Srbija. Sada je u Jajcu kao središtu NDH, baš u Bosni i Hercegovini, proklamovana nova jugoslovenska država suprotstavljena velikodržavnim koncepcijama i ustaša i četnika.

Na propagandne udare po *Titovim komesarima, njegovoj vladi i parlamentu, pa ustavu sovjetske republike* nadovezala su se i senzacionalna otkrića. Jedno od njih je 24. veljače 1944. godine objavio ustaški *Novi list*: *Mašo Pijade otrovan*. U vijesti se kaže da je *naprasno umro intelektualni vođa partizanskih odmetnika*. M. Pelesić⁸⁰⁸ piše da je *smrt značila*, u stvari, formalni obračun

ustaške promidžbe sa *ravnateljem cjelokupne partizanske promidžbe* čije djelovanje okupatori i kvislinzi nisu nikako uspijevali eliminirati. To je bila samo-obmana ustaške promidžbe. Predviđajući neosnovanost vlastite tvrdnje ona je gurala glavu u pijesak. To važi i za četničku propagandu. Objie su se zavaravale nadom da će lažima i dezinformacijama zaustaviti prodor istine o NOP-u. Za njih su nepovoljna saznanja te istine među dijelovima stanovništva koje su pokušavale držati u svojim ideološkim rezervatima. Jedna *uvog*, a druga propalag poretka. Ovaj potez sarajevskog *Novog Lista* može se posmatrati i kao neumoljiv znak povlačenja ustaškog tiska u Bosni i Hercegovini pred sve širim prodorom te istine.

Ustaško vodstvo i njegova promidžba, te vodstvo ravnogorskog pokreta i njegova propaganda odlučno su negirali odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. *Novi list* u vezi s tim piše: *Narodi Jugoslavije razišli su se za uvek, jer su od pamtlivijeka živili svaki svojim zasebnim životom. Nasilne državne tvorevine Jugoslavije ne može protiv volje hrvatskog naroda uzkrstiti ni Moskva ni London, a kamo li njihove plaćene krvave sluge Tito i Draža. Narodima raspale Jugoslavije jedini je put mira i sigurnosti, da se drže svoga praga, da svaki čisti svoju kuću.*⁸⁰⁹ *Međutim, moramo uvidjeti, da ih ima među nama dosta, koji još nemaju onu i onakvu državnu svijest o dužnostima prema državi uvijek, a naročito u ovo sudbonosno vreme, kakovu bezuvjetno trebamo, ako hoćemo da živimo.*⁸¹⁰

Postoje i druge sličnosti i jedne i druge propagande u tretmanu NOP-a, Tita, NOVJ, ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. U ustaškoj promidžbi je ponavljana floskula prema kojoj je *partizanstvo zakukuljeni komunizam srpskog podrijetla i u službi velikosrpske političke misli pod okrihjem Moskve*. Takva je, po njima, i Jugoslavija projektovana na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu. Po ustaškom tisku partizani se bore za Veliku Srbiju. Po četničkoj propagandi - izjednačen su ustaše i partizani, a NOP i AVNOJ stvaraju *veliku Hrvatsku od Zemuna do Kotora* koja će raskomadati *srpske zemlje*.

Ako su četnici u propagandi izjednačavali ustaše i partizane, ustaška promidžba je stavljala znak jednakosti između četnika i partizana. I jedni i drugi se bore za velikosrpsku državnu zamisao. Oni rade *pod stručnim vojničkim vodstvom srbijanskih i crnogorskih oficira. Ako gdje dođe do oružanih četničko-partizanskih sukoba - u pitanju je plijen i međusobna borba za njega*.

Djelovanju KPJ *Novi list* je, uz brojne dnevne komentare, posvetio i feljtonski prostor. Petar Pavić od 15. do 21. novembra 1944. godine objašnjava dualističku organizaciju NOV-a. U njoj postoje *domaći partizanski odredi i partijski odredi* koji svojim *jeftinim životima krče put i zaštićuju živote komunističkog vodstva*. *Poznato je iz nebrojenih dokumentarnih publikacija, da se je partizanstvo formiralo na području Srbije i Crne Gore pod političkim vodstvom*

808 Muhidin Pelesić je magistrirao na istraživanju sadržaja sarajevskog *Novog lista* od 1941. do 1945.

809 *Novi list*, 11. III 1944.

810 *Novi list*, 10. III 1944.

komunista, a pod stručnim vojničkim vodstvom srbijanskih i crnogorskih oficira. Manje je poznato da se iza čitave odmetničke i četničko-partizanske akcije krije neprimjetna famozna velikosrpska i masonska tajna organizacija 'Crna ruka', koja je začetnik i promicatelj svih sukoba i nesreća na Balkanu od umorstva kralja Aleksandra Obrenovića i žene mu Drage 1903., što predstavlja prvo djelo ove tajne organizacije, pa sve do današnjih krvavih dana. Ona danas poravnava sporove između ljevičarskih i nacionalističkih velikosrpskih struja. Velikosrpska misao je onaj čarobni put, kojim je 'Crna ruka' ravna obadvima suprotnim strujama, a koji će elemente i struje po tom doći do prevlasti, to pitanje po odredbi 'Crne ruke' ne smije danas biti otvoreno.⁸¹¹

Ako je došlo do krvavog sukoba između četnika i partizana, bio je po sriedi samo - plien, i sukobi su 'po višem naređenju' prekidani. Nakon izvršenih četničkih pokolja i pohara u jednom kraju, partizani su ih 'gonili' dalje, 'oslobadali' ostatke razbježanog naroda, svrstavali u svoje redove preostali ljudski ološ i maloumnike svih vjera, stičući na takav 'osloboditeljski način' naklonost našeg navučenog, poštenog i prestrašenog naroda, kako bi mogli, praćeni simpatijom naroda prodirati sve dublje u Hrvatske zemlje.⁸¹²

'Crna ruka' je bez dvojbe prešla u službu Komunističke partije i Sovjeta. 'Crna ruka' je ispisala mnogo crnih stranica u povijesti jednog nesretnog naroda. 'Crna ruka' je izručila taj narod boljševizmu, i ona će ga u crno zaviti. Crna ruka u službi masonske crvene internacionale pokreće usijane, fanatizirane glave na nova zlodjela nad hrvatskim narodom. Hrvatski će narod uz pomoć svog vjernog saveznika ostati na životu i živiti slobodan i nezavisan u svojoj republici Hrvatskoj.⁸¹³ Ovo sa 'republikom Hrvatskom' M. Pelesić tumači kao 'salto mortale ustaške politike u odnosu na rojalističku majsku euforiju iz 1941. godine s vojvodom od Spoleta kao glavnim sporednim akterom.

I *Novi list*, slično ostalim ustaškim naslovima, skriva učesće Hrvata i Muslimana u NOP-u. Glavninu partizana sačinjava kod nas isti onaj elemenat, koji je pripadao bivšoj socijal-demokratskoj stranki Bosne i Hercegovine, te kasnije komunističkoj partiji i ljevicama zemljoradnika, demokrata itd. Političko vodstvo sačinjavaju srbijanski i domaći pravoslavni intelektualci i političari. Častnički zbor sačinjavaju bivši jugoslavenski častnici pretežno srbijanskog i crnogorskog, a manje domaćeg ili slovenačkog podrijetla. Glavno slovo promidžbe drži Židov Moša Pijade, dočim odgojno-prosvjetnu funkciju imaju - pravoslavni svećenici. Broj pravoslavnih svećenika u boljševičko-partizanskim borbenim odredima je veći, nego što se može zamisliti.⁸¹⁴

811 *Novi list*, 18. XI 1944.
812 *Novi list*, 20. XI 1944.
813 *Novi list*, 21. XI 1944.
814 *Novi list*, 25. XI 1944.

DVA SUPROTSTAVLJENA POKRETA I PODUDARNA PROPAGANDA USTAŠA I ČETNIKA

Nova država kontra velikodržavnim koncepcijama i ustaškog i četničkog pokreta

Četnici su tobožnjim odsustvom Srba u AVNOJ-u i njegovim tijelima osporavali legitimitet čitavog jajačkog skupa. I ustaški režim sa svojim listovima, časopisima i krugovalnim postajama je ignorisao i AVNOJ i Nacionalni komitet za oslobođenje Jugoslavije kao privremene vlade, jer u njima navodno nema ni jednog istaknutijeg člana i jedne hrvatske strane. Odluke AVNOJ-a su u temelju potirale nakane četničkog pokreta za stvaranje *Velike Srbije* i ustaškog za *Veliku Hrvatsku* do Drine. Obje propagande su komunistima pripisivale nepočinjena zločinstva - ovi nad *tisućama i tisućama pobijelih mirnih i čestitih seljaka i građana*, a četnička da *hoće da pocepaju Srbe, pa ih dotuku i unište*. AVNOJ je izbio tlo ispod nogu velikodržavnim projektima.

U reagovanjima četničke i ustaške propagande na Drugo zasjedanje AVNOJ-a i odluke donesene u Jajcu 29. novembra 1943. godine otkrivaju se stanovite podudarnosti. Na ovaj povijesni događaj obje su napale s podjednako žestinom uz mnoge neistine i podmetanja pripisana glavnim akterima i događaju u cjelini.

Po bjesomučnosti nije zaostajala ni propaganda ustaškog režima NDH. Ona je AVNOJ nazvala *najnovijom boljševičkom smicalicom*. Rekla je da on za NDH nema nikakva značenja. Njen tisak sa krugovalnim postajama isticao je da *među Titovim komesarima nema ni jednog malo istaknutijeg člana i jedne hrvatske strane*. *Novi list* u Sarajevu u više brojeva (16. XII 1943., 24. I 1944.) piše da je isto tako s njegovim 'savjetom' tj. parlamentom. *Mi čak znamo i to, da se niti njegova 'vlada' niti njegov 'parlament' nisu nikada ni sastali. Tko bi ih mogao sakupiti iz raznih šuma. Isto je tako za nas više nego komedija 'ustav' što ga je 'donio' taj njegov 'parlament', a po kojem Jugoslavija postaje federalističkom državom (...)* *Mi bez svoje samostalne države nećemo da živimo, jer vrlo dobro znamo, što bi nas očekivalo pod boljševičkom knutom.*

Primijenjen je i metod zastrašivanja stanovništva. Komunisti na njima svojstven način spremaju jugoslavensku sovjetsku republiku te su u tu svrhu na najbezobrazniji način poubijali tisuće i tisuće mirnih i čestitih seljaka i građana, koji bi trebali biti žrtve na ovoj jezovitoj klautnici, koju boljševici spremaju europskim narodima. Od važnosti je međutim istaknuti, da vodstvo, organizacija i financiranje partizanske akcije u Hrvatskoj leži u rukama tuđinaca, koji su za to posebno školovani na naročitim terorističkim školama u Sovjetskoj Rusiji ili pak u španjolskom građanskom ratu.

AVNOJ 1943. GODINE I SVETOSAVSKI ČETNIČKI KONGRES U SELU BA 1944.

Mi moramo pozvati ljude iz naroda, održati kongres, pokazati celom svetu da smo izraz narodne volje. To Dragiša Vasić u svojstvu prvog Dražinog savjetodavca piše 11. decembra 1943. godine.⁸¹⁵ Ne samo Vasić i njegov komandant Mihailović nego i mnogi drugi u vodstvu ravnogorskog pokreta shvatili su da odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu ne smiju ostati bez četničkog odgovora. Među njima je zavladao i strah da bi avnojevske odluke mogle uticati na opredjeljivanje drugih naroda i nacionalnih manjina, uključivši i srpski narod, ka NOP-u i njegovim oružanim formacijama. To bi u isto vrijeme značilo još jače distanciranje od programskih usmjerenja ravnogoraca. Pomišljali su i na opasnost da njihov pokret izgubi i postojeće istomišljenike, moguće saradnike i privrženike u gradovima, selima i sredinama u kojima je imao kakav-takav uticaj.

Stoga su nastale ubrzane pripreme za sazivanje kongresa. *Pozvati ljude iz naroda*, kako kaže Dragiša Vasić, značilo je okupiti predstavnike ravnogorskog pokreta, političkih stranaka, nacionalnih organizacija, ustanova i javnih radnika. Sazivanju kongresa prethodio je Dražin proglas objavljen 1. januara 1944. godine. Naslovljen je *Muslimanima Bosne, Hercegovine i Starog Rasa - Sandžaka*. U proglasu nije naznačeno da se priprema sazivanje prvog kongresa u selu Ba podno Suvobora u Srbiji. Pretpostavljen je i termin: krajem januara 1944. godine. Osnova kongresa je okupljanje svih jugoslovenskih naroda i drugih građana. U programskom pogledu cilj je da se obnovi Kraljevina Jugoslavija i odredi razvoj demokratskog i federativnog društvenog ustrojstva Jugoslavije nakon završetka rata.

Kongres je sa 274 delegata radio tri dana - od 25. do 28. januara 1944. godine. Prihvatio je rezoluciju sa političkim i vojnim odlukama. Kongresni dokumenti su se prvenstveno obrušili na odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. To zasjedanje je definisano kao djelo ustaško-komunističke manjine. Kontra AVNOJ-u koji se proglasio jedinim predstavnikom jugoslovenskog suvereniteta data je puna podrška izbjegličkoj vladi, Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini i vojnom vodstvu đenerala Mihailovića.

*Sa oduševljenjem i naročitim priznanjem pozdravlja se Jugoslovenska narodna vojska, koja se, pod komandom đenerala Draže Mihailovića, organizovala u Otadžbini. Ova prava narodna vojska pod komandom narodnih starešina i pod stručnim vodstvom narodnih oficira jeste istiniti branilac narodnih sloboda i zalogu državne budućnosti Jugoslavije svih Jugoslovena.*⁸¹⁶

Potvrđeno je četničko neprijateljstvo prema njemačkom okupacionom sistemu i svim njegovim saveznicima. Iskazana je odlučnost da se izvrši mobi-

lizacija svih antikomunistički raspoloženih Srba u borbi za spas srpstva. Obznanjeni su i pogledi kongresa na buduće političko i socijalno-ekonomsko uređenje Jugoslavije. Na postojećoj i poznatoj propagandnoj liniji Srbi su upozoreni da su partizani i ustaše udružili svoje snage sa ciljem da istrijebe srpski narod. Na sličan način ustaški pokret i njegova promidžba su ukazivali na partizane kao na *Srbokomuniste*, koji su čvrsto odlučili da unište Hrvate. Nije, naravno, potrebno ni dokazivati da nije postojala ni ustaško-komunistička ni srbo-komunistička zavjera.⁸¹⁷ NOP i partizani su provodili istinski jugoslovenski program koji je suštinski i praktično bio koliko protiv ustaša toliko i protiv četnika.

Usvajeno je načelo federalizma kao osnova za buduće uređenje jugoslovenske države. Ali uz jednu napomenu. *Kongres smatra da je solidnost buduće Jugoslavije uslovljena stvaranjem, na demokratski način, jedne srpske jedinice, koja bi na demokratskim osnovama okupila ceo srpski narod na njegovoj teritoriji.* Isto načelo treba da važi za Hrvate i Slovence. Nije teško u tom citatu prepoznati ponešto modificirane ideje dr. Stevana Moljevića i drugih četničkih vođa iz 1941. o Velikoj Srbiji. Drugim riječima, to je značilo *svi Srbi u jednoj srpskoj jedinici - Velikoj Srbiji*. Da su pobijedili, piše Jozo Tomasevič, četnici bi najvjerovatnije sproveli svoj raniji program - to jest, definirali bi granice Srbije jednostrano i stavili bi Hrvate i Slovence pred gotov čin s obzirom na srpsku jedinicu.⁸¹⁸

Nije priznato postojanje Makedonije i Crne Gore. Bosna i Hercegovina je u sastavu Velike Srbije, čiji bi privjesci, i teritorijalno i stanovništvom, postali Hrvatska i Slovenija.

Osnovana je Jugoslovensko-demokratska narodna zajednica, a postojeći četnički Centralni nacionalni komitet proširen predstavnicima svih snaga koje učestvuju u novoj političkoj organizaciji, te Konstantinom Fotićem i Jovanom Đonovićem koji su djelovali u inostranstvu. Mustafa Mulalić je izabran za potpredsjednika.

Plenarna sjednica CNK održana je 20-23. jula i na njoj osuđena Šubašićeva vlada. Zato što ne uključuje predstavnike političkih stranaka uključenih u Jugoslovensko-demokratskoj narodnoj zajednici ta vlada nije ovlaštena da govori i djeluje u ime Jugoslavije. Od jula 1944. do marta 1945. CNK sastao se dva puta. Topalović kao predsjednik je poslat u Italiju krajem maja 1944. da predstavlja Mihailovića kod Saveznika. Trebalo je da potpomogne četničku stvar kod savezničke vojne komande i političkih predstavnika britanske i američke vlade pridodatih toj komandi. U avgustu su još neki članovi CNK (Adam Pribičević, Vladimir Belajčić i Ivan Kovač) i jedan od komandanata major Vučković poslani da se pridruže Topaloviću.

815 VII, ČA, k. 12, f. 4, d. 21.

816 *Knjiga o Draži*, II, 10-15; *Poruka*, London, br. 19, str. 18.

817 J. Tomasevič, *Isto*, str. 355.

818 J. Tomasevič, *Isto*, 357.

KOLA KRENULA U SUNOVRAT

Četnička propaganda je, radi najšire afirmacije Kongresa u selu Ba, prežvakavala stavove iz usvojene rezolucije, vojnih i političkih odluka. Ona je ponavljala kako je *osuđen pokušaj Komunističkog veća u Jajcu da menja ustavni poredak Jugoslavije*. Isticala je da su *bez ikakve vrednosti odluke vlade Ribar-Broz-Pijade*. Sve je preduzeto da se kongresom ravnogorskog pokreta u selu Ba - i usvojenim dokumentima i pratećom propagandom - vrati povjerenje britanske vlade i javnosti savezničkih zemalja. One su krajem 1943. godine stale na stranu NOP-a i NOVJ-a. Sa gorčinom je i dalje osuđivan Radio-London što *želi da uništi naš pokret* i što engleski avioni *svakodnevno lete prema Bosni da bi pomagali komuniste*.

NOP je izvan Srbije stalno bio u usponu. Četnički pokret je slabio nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a i formiranja *partizanske vlade u Jajcu*. Mihailović je gubio pozicije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Njegov položaj je poljuljan i kod britanske vlade. Stav Britanaca se bitno mijenjao prema četnicima zbog njihove saradnje sa Italijanima, kvislinzima i odsustva njihove borbe protiv Nijemaca. Ni kongres u selu Ba, ni cijeli vojni i politički vrh pokreta nije bio u stanju da zaustavi afirmaciju Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Pogotovo da izmijeni britansku politiku prema sebi i svom pokretu. Saveznici su odlučno stali na stranu NOP-a. Na Teherenskoj konferenciji priznali su partizane - NOP i NOVJ - kao svog ratnog saveznika. Počeli su da im pružaju vojnu i političku pomoć.

Četnicima se izmicalo tlo pod nogama. Ponajviše u Bosni i Hercegovini. To će reći u zemlji koju su sa Srbijom i Crnom Gorom smatrali svojom vojno-političkom bazom.

Kola su krenula u sunovrat četništva.

REAGOVANJE NA UKINUĆE TREĆE INTERNACIONALE

Draž: "Posle ove Staljinove odluke međunarodni komunizam i ideologija su mrtvi"

I upamtite svi za svagda, da komunistička ruka ne postoji više, s njom nema nikakvih pregovora ni nagodbe - nje ima da nestane sa lica kugle zemaljske. Neka vas ne čudi ukidanje III. internacionale jer je to bilo neminovno.

Povodom ukidanja III. internacionale - kako piše u naslovu prvo četničko reagovanje na tu vijest je da je ona - lažna. Kada naši komunisti tvrde da je Treća internacionala ukinuta, tada lažu, jer su oni sami na jednom svom sastanku doneli odluku da ukinuće treće internacionale za njih ne važi, jer je Staljin ovo ukinuće objavio samo za to da zavara Englesku i Ameriku, kako bi ga što više

pomagali ratnim materijalom.⁸¹⁹ Kao što je Kominternu bila smetnja Rusima za uspješno vođenje rata protiv neprijatelja, pa je morala da bude razjurenna, tako su i vaši politički komesari najveća smetnja za uspješno vođenje naše srpske oslobodilačke borbe.

Kad je primio vijest o raspuštanju Kominterne Mihailović je 30. juna 1943. godine poslao raspis svim komandantima o značaju tog svjetskog događaja. Objavio je potom i letak upućen *Srbima partizanima*. U njemu on piše da su *posle ove Staljinove odluke međunarodni komunizam i ideologija mrtvi*. Na kraju je uskliknuo:

*Tresnite što pre o zemlju političke komesare i komandante, jer što pre, to bolje po vas... Pa Srbe partizane upozorava ovako: Ukoliko Srbi partizani to ne učine i ne pridruže se svojoj srpskoj braći četnicima... istorija... će im ne samo udariti žig Brankovića već žig izdajnika srpskog naroda i srpstva. Srbi će u tom slučaju biti u isto vreme Juda i Efijal, izdajice boga i izdajice srpskog naroda. Narod će ih, kako se kaže u tom letku, *pregaziti i osuditi.*⁸²⁰*

Za Dražinim letkom, kao po komandi, obrušila se lavina proglašena i drugih obavještja o *propasti Kominterne* i o zlu koje je ona nanosila *komunističkim nedjelima u Jugoslaviji*. Jedan od njih se tiče Srba u partizanskim redovima. *Mi znamo da ste vi sticajem prilika i okolnosti ostali u partizansko-komunističkim redovima. Mi znamo da su vaši komandanti i politički komesari neki Osmani, Nurije, Franje, Vinteri, i mnogi drugi pod lažnim imenima srpskim, a vrlo mali broj srpskih izroda nacionalne Srbe. Mi znamo da ste vi Srbi, da vi poštujete svoje roditelje, svoje običaje, svoju veru, ali to morate tajiti pred vašim komesarima. Vas lažu vaši komandanti i politički komesari. Mi ne ubijamo ni jednog Srbina koji dođe iz partizanskih redova. Mi znamo da vam vaši komandanti i komesari nisu saopštili da je KOMUNISTIČKA INTERNACIONALA RASPUŠTENJA, DA JE RUSIJA SKLOPILA SAVEZ SA ENGLESKOM I AMERIKOM O POSLERATNOM DEMOKRATSKOM UJEDINJENJU EVROPE. Vi ne znate da je Molotov izjavio da Rusija nema i neće da ima nikakve veze niti odgovornosti za komunistička nedela u Jugoslaviji. Vi ne znate da je Rusija naimeenovala g. Bogomilova za ambasadora pri Kraljevskoj jugoslavenskoj vladi u Londonu.*

Napuštajte lažne oslobodioce svoje vođe i stupajte u četničke redove gde ćete zajedno sa nama zadati okupatoru i ustašama smrtni udarac i osvetiti prolivenu srpsku krv. Svrstavajte se u četničke odrede i redove, pa ćemo ujedinjeno krenuti u nove slave i pobjede nad svim neprijateljima srpskog naroda.

U lećima često dominiraju konstrukcije, podmetanja, izokrenuti citati nečijeg govora ili pisanja, svejedno što su to često i povijesne ličnosti među-

819 U junu 1943. raspuštena je Kominternu. Tada je Dimitrov imenovan za načelnika odjeljenja međunarodnog informisanja CK SKP(b). Bio je zadužen da do početka septembra sa Titom komunicira putem radio-veze.

820 N. Milovanović, *Draž Mihailović*, Centar za informisanje i publicitet, Zagreb, 1983., str. 420-421.

narodnog ranga i ugleda. U ovom primjeru Staljina. Njemu su pripisane riječi koje nikad nije izgovorio. U njegovom govoru su involvirani politika i stavovi vodstva četničkog pokreta, a ne Staljina i Sovjetskog Saveza prema Titu i NOP-u u Jugoslaviji.

Pisani su i komentari povodom toga događaja. Tako i u letku *U slobodnim srpskim planinama* i sa sloganom *Samo sloga Srbina spasava! Odjeknula je širom cijelog svijeta; ali ne kao grom iz vedra neba, jer se ta vijest odavno očekivala i morala je doći ranije ili kasnije, pre ili poslije - i eto došla je.*

Svi svjetski komentari zabavljaju se ovim događajima kao jednim od najvažnijih za posljednjih dvadeset godina. Najkrupnije ličnosti svijeta daju izjave po ovom pitanju. Ruzvelt i Čerčil dali su izjave, kako je ukidanje kominterne posljedica razvoja događaja u posljednjih nekoliko godina, i da je tim uklonjena i posljednja prepreka za jedno pravednije i bolje uređenje svijeta.

Sam Staljin izjavio je: *'Mi se borimo za Rusiju. Morao sam raspustiti internacionalu, jer je ona, naročito na Balkanu, pala pod utjecaj tuđih interesa, te partizanski rad na Balkanu donio nesreću narodima i štetio opštoj stvari. S onima koje vode razne Moše i Tita i s njihovim zločinima Rusija niti je imala, niti ima šta zajedničkog, niti će imati. Raspuštanje III. internacionale neka posluži svima i svakome kao dokaz za ovo.'*

Eto ti, narode, pa čuj i čitaj! Evo ti narode, pa pitaj, šta si radio godinu dana borbe za III. internacionalu. Bio si sramno iskorišćavan od klike Bečkih i Zagrebačkih Jevreja za neku bivšu Jugoslaviju pod vođstvom komunističke partije Hrvatske. Evo ti, narode, prilika da razmišljaš: Zašto ti kuća izgori, zašto narod pomrije od tifusa, zašto tvoja muška snaga - omladina tvoja - osta ispred nje-mačkih bunkera i na talijanskim žicama, zašto škole i crkve po srpskim selima izgoriše, zašto ti poubijaše najčestitije sinove, zašto ti je polje neobrađeno, zašto ti je svega nestalo?

Razmisli o interesima naroda i pogledaj svoj dosadašnji rad, pa ćeš viditi, ma i slijepac bio, da si dosad služio kao sredstvo za ispunjenje tuđih, a ne narodnih interesa.

I ako se čekalo dugo, narode, da se osvestiš - ipak ti se pruža i ova prilika s dobrom željom, da se uveriš da smo mi - ČETNICI na pravom putu, i da se ostvarenje socijalne pravde jedino od nas može očekivati, jer smo mi pravi predstavnici svih slojeva našeg naroda, jer nama je dobro naroda cilj, a tom dobru služi socijalna pravda.

U novoj Otadžbini biće svi problemi pravedno riješeni. Neće biti ni presitih, ni gladnih. Seljak i radnik, stup su naše države, a ona će biti prvo za njih. Znaj, narode, da su četnici ti koji iznad svega vole svoju zemlju, znaj da oni za tu zemlju krv liju, znaj i to da će u toj zemlji vladati red i pravda koju će opet stvoriti četnici.

N a r o d e, posljednji je čas. Vrati se od onih, koji te zavedoše. Još jednom vam upućujemo poziv da dodete k nama - ko nije zločinac, a ko je zločinac, došao ne

došao, kuzna će ga stići prije ili poslije, jer ko se na vrijeme ne kaje, tom se oprostiti ne može.

Upamtite dobro i Srbi i Hrvati mjesta komunizmu na Balkanu nema. Vi, koji mislite da će vam petokraka crvena zvijezda pokriti prljavu prošlost - varate se. Mi smo rešeni da u nacionalnoj borbi istrajemo do posljednjeg.

N a r o d e, posljednji je čas, da se svi opametite, da svi nadu pravi put. Dodite svi još danas, jer će sutra biti kasno. Dodite, jer znajte da su četnici ti, koji će donijeti pravu socijalnu pravdu, da su četnici jedini i istinski zaštitnici naroda, koji vode narodnu politiku za spasenje našeg naroda, a ne politiku Tita i Moše kojoj je cilj uništenje srpskog naroda, koji je prepreka za ostvarenje njihovih ciljeva.

N a r o d e, dosta je laži pokvarenih partizana. Ukidanje III. internacionale jedan je dokaz više, da su partizani banda i ništa više...

ČETNIČKA PROPAGANDA I ZAGONETKA ZVANA TITO

Tajna Titovog identiteta

Titov identitet je tajna. Zna se da je čovjek iz naroda i da je radio ilegalno kao komunistički agent još od prošlog rata. On je vjerovatno zaista Josip Broz, zagrebački metalski radnik kojega je, nakon što je proveo nekoliko godina u Sovjetskom Savezu, Kominternu 1937. poslala u Jugoslaviju da reorganizira i preuzme vođstvo ilegalne KPJ. Njegova politika je da napada neprijatelja tamo gdje on najmanje očekuje napad i da izbjegava da bude natjeran u položaj gdje bi se morao skupo braniti.⁸²¹

Za okupacionu i ustašku, britansku, tako i za četničku propagandu dugo vremena je Tito predstavljao veliku zagonetku. Svi su lutali, odgonetajući pojavu te ličnosti na različite načine. Katkad su podudarni u izmišljanjima i podmetanjima ko je on i kakva osoba, pripisujući mu attribute kojim bi ga, prije sticanja potrebnih saznanja, do kraja diskreditovali. Pripisivali su mu razbojničku biografiju i osobine koljača, neprekidno robijaško poznanstvo obijača sa policijskim dosijeima između dva svjetska rata i tadašnjim apsana-ma, ponekad su ga i mistificirali. Pravi identitet, biografiju, ko je Josip Broz Tito i šta je radio počeli su pouzdanije i parcijalno da obznanjuju tek u drugoj polovini Drugog svjetskog rata. To se može vidjeti kako po ustaškom tisku tako i po četničkim lecima i proglašenim raspačavanim na teritorijama pod njihovim kontrolom, osim ako nisu bacani iz aviona.

Posebno omiljeni objekt napada onih ljudi kojima je kuknjava nad sudbinom *vaskolikog srpstva* postala profesija jeste Josip Broz Tito. On je optuži-

821 F. Maklein, čet britanske vojne misije koji se spustio u Vrhovni štab NOVJ-a i POJ-a 17.IX 1943.

van kao glavni krivac za razlaganje Srbije, za razbijanje srpstva, nametanje nepravdičnih unutrašnjih granica, za nedozvoljivo mali uticaj Srba i Srbije u njegovoj državi itd.

Vrhovni zapovednik svih komunističkih snaga u zemlji je nekakav 'drug' T I T O, čije pravo ime niko ne zna, ali znamo samo toliko da je zagrebački jevrej. Njegovi glavni saradnici su Moša Pijade (beogradski jevrejin), Franjo Vajner (mađarski jevrejin), Aziz Koluder (bosanski Turčin), Safet Mujić (Turčin iz Mostara), Vlada Šegrt (bivši robijaš) i mnogi drugi njima slični. Njihova imena najbolje govore ko su oni i koliko ih srce boli za našim narodom.

Najzad je otkriveno ko je 'TITO' - naslov je četničkog letka otpremljenog čitaocima nakon dvogodišnjeg odgonetanja ko je Tito i šta se krije iza tog imena. Blizu dve godine krio se pod tim lažnim imenom Josip Broz, sin Franjin, Hrvat, rođen u selu Komanovcu, srez Klanjac u Hrvatskoj, bravarski pomoćnik, obijač, koji je 1928. godine bio uhvaćen u provalnoj krađi i zbog obijanja jedne crkve u zagrebačkoj policiji zaveden u kartoteku pod brojem 10434.

Tako je predstavljn Tito u letku koji je pušten u četničku javnost u decembru 1942. godine sa *Slobodnih srpskih planina*. O Titu se govori u drugoj tački toga glasila sa naslovom *KO SU jugoslovenski komunisti?*

Tito je, po nosiocima te propagande, bio ono što nije bio i radio ono što nije činio: donosio pustoš, zgarista *kud god je prošao*, a što nije on pobio i popalio učinio je okupator *koga je on vešto navlačio*; uzimao je u zaštitu ustaše, pobratio se sa Antom Pavelićem, koji ga je naoružao i, zamislite, *popunio partizanske redove svojim ustašama* - javljali su iz četničke propagandne radionice.

Blizu dve godine vodio je taj obijač komuniste kroz Srbiju, kroz Sandžak, kroz Crnu Goru, kroz Hercegovinu i Bosansku Krajinu i načinio zgarista i pustoš kud god je prošao. Što nije pobio i popalio on i njegova razbojnička družina, to je učinio okupator, koga je on vrlo vešto navlačio.

Sad sve znamo i razumemo: Trebalo je pobiti najvudenije Srbe i po onim krajevima kuda nisu mogle doći Pavelićeve ustaše, po Srbiji i Crnoj Gori. Trebalo je popaliti i opustošiti i one srpske krajeve koji nisu pali pod 'Nezavisnu Hrvatsku' - Srbiju i Crnu Goru. To što nije mogao da učini Pavelić sa svojim ustašama, učinio je jedan drugi Hrvat - Josip Broz zvani 'TITO', sa svojim komunistima 'partizanima'. A kad ih je narod isterao i iz Srbije i iz Crne Gore, Josip Broz je dobio novi zadatak: da pobije po Hercegovini i Zapadnoj Bosni, ono Srba što je još preostalo, i pod italijanskom okupacijom bilo spašeno od ustaškog noža.

'TITO' je i taj zadatak izvršio koliko je mogao. Izvršio bi ga i u potpunosti, da nije bilo četnika i njihove akcije koja je omela račune i 'Titu' - Josipu Brozu, kao i njegovom bratu Anti Paveliću.

Sada je mnogima postalo jasno ono što smo mi od prvog dana znali zašto su 'partizani' prolazili samo kroz srpske krajeve, zašto su paljena samo srpska sela, zašto su pljačkani samo srpski domovi, zašto su ubijani samo Srbi.

Sad se zna zašto je 'drug Tito' uzimao u zaštitu ustaše.

Sada se zna zašto je Pavelićev komandant ustaške 'Crne legije' pukovnik Francetić išao na dogovor 'drugu Titu' i oružio se zbog kvara na motoru i poginuo, a 'drug Tito' preko 'Slobodne Jugoslavije' lažno javio da je avion oborio i Francetića zarobio.

Sad znate zašto je Pavelić naoružao 'druga Tita' i njegove redove popunio svojim ustašama, pa ga ponovo poslao na Hercegovinu i Crnu Goru.

Sad, najposlije, i Vi možete razumjeti zašto se Josip Broz, sin Franjin, obijač i provalnik, blizu dve godine krio pod lažnim imenom 'Drug Tito'.

Zato bi se valjda u komunističkim makinacijama i zaludjeloj omladini otvorile oči kad bi videli ko ih vodi i kuda ih vodi, da 'drug Tito' nije nego brat Pavelićev i krvnik srpskog naroda kao i Pavelić.

U proglasu Dinarske divizije *Srbima ne samo Kninske Krajine i Tromede, nego Srbima svih srpskih krajeva priziva se velika i slavna njihova prošlost*. Njima su u toj prošlosti ukazivali puteve Sveti Sava, Car Dušan Silni, Sveti Car Lazar i Karađorđe. Junaci te prošlosti Miloš Obilić, Hajduk Veljko, Birčanin Ilija, Stevan Sindelić i Petar Mrkonjić. A sada? *Zar sada da vas vodi Moša Pijade, Španjolski Jevrejin, ili, što je još gore, Josip Broz nazvan Tito, kojega je hrvatska policija godinama proganjala radi krađe po crkvama i radi otimačine tuđeg dobra. Srbi, svaki savjet je suvišan, vi znate šta vam valja činiti.*

I u *Našoj poruci* nepotpisani četnički letak, bez datuma, bavi se uz ostalo i pitanjem upućenim *onim Srbima koji su zalutali u partizanske redove i prevareni od komunističke bande*. Uz sve to cilj i zadatak četničkog pokreta: stvaranje Velike Srbije u kojoj će biti očišćeni nesrpski narodi pripisuje Titu, NOP-u i partizanima kao cilj - stvaranje Velike Hrvatske i istrebljenje Srba iz nje. Tito je do tada, po tom letku, već poklao *pet stotina hiljada Srba i nevine dece i žena*.

Da li ste saznali ko je vaš vođa Tito? I šta je cilj i zadatak njegove borbe? Tajanstveni diktator Tito je Hrvat Josip Broz, rodom iz Klanjca kod Zagreba, po zanimanju bravar, inače skitnica i obijač i dugogodišnji robijaš iz Sremske Mitrovice. Cilj i zadatak njegove borbe jeste stvaranje Hrvatske Republike i istrebljenje Srba iz nje.

Zar vam nije dovoljno što znate ko je TITO i šta on želi, kad znate njegovu narodnost 'Hrvat', njegovo ime 'Josip Broz', njegovo zanimanje 'bravar', skitnica, obijač, robijaš i njegov krvavi dosadašnji rad u pokolju pet stotina hiljada Srba i nevine dece i žena?

Ako su NOP i partizanske vojne formacije neprijatelj broj 1 četničkog pokreta, onda je i Tito kao čelna ličnost partizana oličavao to četničko neprijateljstvo prema njima. *Josip Broz-Tito, po zlu čuveni neprijatelj srpskog naroda, drznuo se da srpskom narodu daje preko radija časove iz rodoljublja. On - Tito, koji je jedino ubijao naše najbolje narodne ljude, eto šta poručuje: Kralja Petra imamo da biramo posle rata, i za te izbore on - Tito garantuje punu slobodu. Mi*

mu poručujemo: *Kralja Petra mi nemamo da biramo, jer je on naš Kralj od 27. marta 1941. godine. A što se tiče slobode, koju Tito garantuje, tu slobodu najbolje je iskusio narod iz svih pokrajina, kuda je on prošao Neka taj narod sam kaže svoje iskustvo: svoje nebrojene žrtve, pustoši i paljevine, koje su Tito i njegove slobode ju reč i to: svoje nebrojene žrtve, pustoši i paljevine, koje su Tito i njegove slobode ostavili za sobom. U 1941. godini Ustaše-naši krvni neprijatelji pobili su nam 850.000 ljudi, žena i dece, dodajmo tome još 200.000 streljanih u Srbiji. Samo među Srbima pretrpeli smo preko milion žrtava. Tito želi da jedino srpski narod strada. To je njegov cilj, a ne borba sa okupatorom, u koju stupa samo onda kad je prinuđen na nju. Sada, kad Titove horde napadaju na Srbiju da i nju unište, i kad je svoje redove popunio ustašama i drugim izrodima, koji su do juče klali naš narod, on se drznuo da oslabi naše redove nekim velikodušnim oprostajima svima, koji mu pridu i koji izdadu svoga Kralja i svoj narod.*

Vrhovna komanda NOVJ-a stalno je držala otvorenom aboliciju kojom se oslobađaju odgovornosti svi četnici, izuzev zločinaca, koji napuste četničke jedinice, pređu u partizanske ili jednostavno odu svojim kućama. Četničko vodstvo je dobro znalo da se tim oprostajima slabe i razaraju njihove jedinice. Otuda i zastrašivanje ljudi.

Znamo mi njegove oprostaje. Oni se završavaju na groblju, jer Tito želi po svaku cenu da dovrši ubijanje Srba koje su ustaše započeli, nanoseći nam, ponau- ljamo opet, 850.000 grobova. Zato ponovo poziva i prima ustaše u svoje redove.

Sve su srpske žrtve, po tom letku, pripisane u grijeh Titu i partizanima: one koje su pale od ustaškog noža, u koncentracionim logorima NDH, kad su nam naši krvni neprijatelji pobili 850.000 ljudi, žena i dece, dodajmo tome još 200.000 streljanih u Srbiji. U žrtve stradale od partizana uključeni su i oni Srbi koje su poklale crne trojke i poubijali četnici zato što su antifašistički nastrojeni. Svi Srbi maltene, koji su pobijeni u tom ratu, pali su, vele, od partizanske ruke. Osim te povijesne neistine u letku se, potom, izvrće smisao avnojskih odluka. Posebno u vezi sa budućim federativnim ustrojstvom Jugoslavije. Kaže da će se uvećati Hrvatska. Umjesto samostalne i jednakopravne federalne jedinice, kako je utvrđeno odlukama AVNOJ-a, Bosna i Hercegovina treba da bude u sastavu Hrvatske, koju je stvorio Pavelić 1941. godine.

Koliko je veliki prijatelj srpskog naroda Josip Broz Tito, najbolje se vidi iz njegove izjave, da u budućoj federativnoj Jugoslaviji svi su hrvati ujedinjeni, a Srbi raspoređeni na Srbiju prokumanovsku, Crnu Goru, Sandžak, Makedoniju; dok Bosna, Vojvodina i Hercegovina prirodno treba da budu Hrvatska, i to ona Hrvatska, koju je stvorio Pavelić svojom izdajom 1941. godine. To znači: raskomadati Srpstvo na šest pokrajina, od kojih dve dati Hrvatskoj, a samim tim uništiti plod sedmogodišnjeg rata za oslobođenje i ujedinjenje.

Da li znate šta bi bilo s vama u novoj državi Hrvatskoj koja bi se sutra osnovala od strane hrvata na čelu sa bravarom Josipom Brozom? Bili bi poklani i poubijani svi oni Srbi koji su utekli ispod ustaškog noža 1941. godine i na taj način ostvare kobni plan Ante Pavelića i Josipa Broza o istrebljenju Srba? Da li znate da se vaš vođa, bravar-robijaš Josip Broz proglasio za Maršala Jugoslavije?

Ako ne znate pročitajte odluku od AVNOJ-a na strani 53. Drugo zasjedanje AVNOJ-a.

Bravar robijaš prvi Maršal Jugoslavije. Zalosti!

Da li znate da je bravar Josip Broz obrazovao vladu belosvetskih probisveta, čiji je on predsednik, a poverenici (ministri) su sve Hrvati, sem tri srpska izrođa i izdajnika? Pročitajte odluku na strani 54.

S Titovim imenom su, od tačke do tačke i od stranice do stranice, pozivali i sve odluke AVNOJ-a. Dakako, u izvrnutom smislu suprotnom duhu i slovu sadržaja avnojevskih poruka iz Jajca: poistovjećivanje s poglavnikom i NDH u istrebljenju Srba, samozvanom prohrvatskom vladom sastavljenom od belosvetskih probisveta i srboždera itd.

AVNOJ i njegove odluke poslužile su za posvemašnje napade na Tita. *Svuda u narod rasturiti - Dražina je uputa koju otprema na teren. To znači praviti nove letke kojim će se i Tito i te odluke diskreditovati. Navodi se i primjer kako to učiniti. Tito danas obećava Arnautima, slavno srpsko Kovovo, ponos naše istorije, a sutra će sigurno južnu Srbiju obećati Bugarima, a Bačku i Banat Mađarima, da bi Srbiju sveli na beogradski pašaluk.⁸²²*

Radiostanica Slobodna Jugoslavija prenijela je Titovu izjavu o obliku uređenja poslijeratne Jugoslavije, slobodnim demokratskim izborima i izjašnjavaanju građana o obliku vladavine u zemlji i dr. Na to su sva glasila četničkog pokreta žestoko reagovala polemišući i sa Titom i sa Slobodnom Jugoslavijom. U licima kao najbrojnijim i najrasprostranjenijim glasilima ispaljene su otrovne strijele. U polemičkim odgovorima nije više bilo važno šta je uistinu rečeno, jer činjenice nisu bitne, pa su u odgovoru zasnivani stavovi i na ponečemu što u toj izjavi uopšte nije moglo biti kazano, pred odlučnim događajima, koji se *sada odigravaju u celom svetu.*

Na Titov govor o odlukama AVNOJ-a i prvim poslijeratnim izborima u Jugoslaviji kojom prilikom će biti odlučeno i o sudbini monarhije i kralja u zemlji slijedio je žustar četnički odgovor.

Znate li da je predsednik AVNOJ-a Hrvat Ivan Ribar, potpredsednik Židov Moša Pijade, a članovi skoro sami Hrvati i Židovi? Pročitajte njihova imena na strani 58.

Da li znate da je bravar Josip Broz sa svojom samozvanom vladom zabranio povratak u zemlju Kralju Petru II i zakonitoj jugoslovenskoj vladi? Zar da Kralja Petra II Karađorđevića zameni bravar-robijaš Josip Broz, a zakonitu narodnu vladu, terorističku samozvana vladu belosvetskih probisveta? Ne, dok bude Srba! Pročitajte odluku na strani 43.

Mi odgovaramo Josipu Brozu-Titu: Živeo Kralj Petar II, koji je na dan 27. marta 1941. godine stupio na presto. Živelo ujedinjeno Srpstvo u svima srpskim

oblastima. Ne verujemo lažima Josipa Broza-Tita, čvrsto zbijamo naše redove pred odlučnim događajima, koji se sada odigravaju u celom svetu. Naš pokret sprovodi rad na narodnom oslobodenju. On nastoji da se sloboda postigne, a ne potrebne žrtve izbegnu, jer je svestan da su Srbi već do sad dali mnogo žrtava - tj. svaki sedmi Srbin već je u ovom ratu izgubio život.

Nаша je borba poštena i časna. Mi se borimo za svoj narod. Nama ne trebaju puste srpske pokrajine bez Srba. A Josip Broz neka govori da će, ako ne bude bilo Srba, dovesti Kineze ili Crnce.

Srbi, braćo, ujedinito se! Čas slobode, za koju živimo i mremo, blizu je. Nju ćemo imati samo ako smo složni i u borbi protivu svakoga i svih, koji nas ugrožavaju. Dole sa lažnim oslobodiocima, izrodima i izdajcima! Smrt tiraniji ma od kuda dolazila! U potpisu **Srpski četnici**.

"KO SE KRIJE POD IMENOM TITO I KOJI SU MU KONAČNI CILJEVI?"

U vrijeme kada su umnožavani i raspačavani leci sadržajem posvećeni Titovoj ličnosti u Vrhovnom štabu NOVJ-a i POJ-a su već bile stacionirane vojne misije zapadnih savezničkih zemalja. I visoki oficiri u tim misijama su zaokupljeni i odgonetanjem zagonetke zvane Tito. Tako je Vilijam Dikin, objašnjavajući propagandom stvorenu misteriju, odgonetao značenje pojma i smisla riječi TITO. On je 11. IX 1943. godine zapisao: .. *Upotrijebio je ime TITO da bi zaštitio obitelj u Hrvatskoj... Tito znači 'ti to', nadimak nastao jer je u ranije vrijeme imao naviku brzo određivati svakome zadatke, tj. ti napravi to, ti tamo napravi ono*".

Sve to nije razjasnilo cjelinu zagonetke. Zabilježeno je Titovo kazivanje da ga je Mihailović smatrao Rusom. Možda zato što govori poput Rusa. Ili zato što je na Mihailovićevo pitanje odakle je, pokazao rukom prema sjeveru. Nejasnoće su trajale dok četnička propaganda, kako kaže, najzad nije strgnula masku sa njegovog lika.

U letku *Drugu Titi malo je srpske krvi* piše da je Tito najzad skinuo masku. *Za one koji su poznavali sklop i suštinu ove zločinačke terorističke organizacije, koja se javila pod vidom takozvane narodnooslobodilačke vojske, još pre dve godine bilo je jasno, da nadimak "Tito" dolazi od početnih slova Tajne Internacionalne Terorističke Organizacije. I kad smo još pre dve godine tvrdili da je drug Tito Hrvat, Josip Broz, komunistički agenti vešto su proturali laž kroz neobavešteni narod, da je Tito Srbijanac, bivši dobrovoljac sa Solunskog fronta, heroj iz čestite Sumadije, nosilac Karadorđeve zvezde, Obilićeve medalje itd. Cilj je bio jasna, jer je njima bilo potrebno ponovo obmanuti neustrašivog srpskog borca i seljaka. Drugu Titi malo je srpske krvi* naslov je iz drugog letka koji se očigledno na-

slanja na prethodni. *Iz Srbije ni sada nisu pošli da zapale Hrvatsku, nego su se prebacili u Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu da dokusure ono što je izmaklo ispod noža Pavelićevih ustaša. 13. jula 1941. digli su oni ludačku revoluciju u Crnoj Gori i izazvali fašistički bes protiv srpskog seljaka. Rezultat je bio ovakav: 15% celokupnog stanovništva u Crnoj Gori našlo je smrt u toj revoluciji, a uništeno je i zapaljeno oko 10.000 srpskih kuća.*

NOP kao glavnog neprijatelja i Tita kao čelnika toga pokreta nije mogao mimoći ni četnički Kongres u selu Ba krajem januara 1944. godine. U odjeljku 6 kongresne rezolucije govori se o radu u pojedinim pokrajinama na organizovanju naroda. Uz ostalo je rečeno: *Niko tada nije mogao pomisliti ko se krije pod imenom Tito i koji su mu konačni ciljevi. Niko nije ni slutio da je to drugi Pavelić, a da su i jednom i drugom ciljevi isti - da u zemlji bude što manje Srba i da ih što manje ostane sposobnim i organizovanim za borbu kad dođe odlučni čas.*

I desant na Drvar kao privremeno stanište maršala Tita doveo je u istu ravnan četničku i ustašku propagandu. I jedna i druga je likovala. Njihovi nosioci su indignirani neuspjehom te vojne operacije. I bez toga prognoziraju skoru propast komunizma u cijelom svijetu, *a propašće i kod nas.*

Četnička propaganda je, i nakon jasno nagoviještenog zaokreta u britanskoj politici, stalno isticala *da je javno mnjenje u inostranstvu protiv komunista i svi zahtevaju da se likvidiraju komunisti. Saveznici jasno uviđaju da su komunisti izgubili bitku.*⁸²³ *Najbolji dokaz je nesposobnost Titova da sačuva svoj štab koga je potukao jedan padobranski nemački bataljon. (Drvarska operacija).*

Danas se inostranstvo pita preko slobodne štampe gde je ta silna Titova vojska od tri stotine hiljada vojnika. Zar nisu sposobne da sačuvaju svoj štab i savezničke misije koje su stradale. Inostranstvo jasno vidi da su komunisti slabi i da je njihova moć izduvani mehur koji je prsnuo.

Sada su komunisti u vrlo teškom položaju, pa zato pristupaju intrigama i podvalama kao da će im to nešto pomoći. U laži su kratke noge. Mi poznajemo komuniste. Oni uvek kada su u teškom položaju otpočinju naročito jaku kampanju sa lažima. To i sada počinju, ali mi znamo da im orkucavaju poslednji časovi. Komunizam je propao u celom svetu a propašće i kod nas.

Poginula *"Titova"* tjelesna straža u mnogim dnevnicima, među njima i u sarajevskom *Novom listu*, osvanuo je naslov iznad priloga *Međunarodnog dojavnog ureda* povodom njemačkog desanta na Drvar. Već 11. lipnja objavljen je članak njemačkog ratnog izveštaja s napomenom da će list u najskorije vreme moći donieti daljnjih zanimljivih podataka. Pet dana kasnije (16. VI 1944.) objavljen je bogato ilustrovan prilog o rezidenciji šumskog maršala.

Partizansko carstvo zla ubrzo će preći u pobjedničku prošlost snaga novog poretka. To je bila jedna od promidžbenih konstrukcija ustaških listova

823. 18. jun 1944., VII, Ča, k. 61, reg. br. 35/1.

i časopisa. Već višekratno obećavano a nikad izvršeno uništenje NOV-e od oružanih snaga Trećeg Reicha i NDH nalazilo je i ovakva objašnjenja: *Usred grmečkog brloga nalazi se dvor šumskog cara. On je kao takav grad iz bajke okružen s ništa manje nego šesnaest pojaseva sigurnosti, živih pojaseva najodanijih i najokorjelijih ljudi šume. Oni žive s vukovima i medvjedima, snalaze se po mraku bolje od divljih mačaka, šulaju se tiše od lisice, a krvoločniji su i od risova, koji se još mogu naći u Grmeč planini.*

Stotine seljaka dovedenih iz Like namamljenih penslavenskom promidžbom, pričama o ugroženom pravoslavlju, legendama o Kosovu i Kraljeviću Marku, a najviše mistikom šume i njenog groznog svemoćnog cara - Bezimnog - te stotine teglile su danima kreč i balvane, sanduke čavala i mnogog drugog materijala. Oni su gradili fantastičnom brzinom konak "vrhovnog komandanta" gonjeni mamećem u zlatnu bajoslovnu nagradu.

I kada je dvor bio gotov - plaćeno im je drvenim maljem po glavi. Jer, metak u zatiljak i malj po glavi - to su novčanice zahvalnosti, koje su u stalnom opticaju u carevini šume.⁸²⁴

Političke polemike i propagandna nadmetanja

SUKOBI NA POLITIČKO-PROPAGANDNOM PLANU

S ratnim i oružanim srasli su i političko-propagandni sukobi između četničkog i partizanskog pokreta. Uporedo i gotovo sinhronizovano pratili su jedni druge ili išli paralelno. Iz trenutne vojne i političke strategije svakog pokreta, koji su nastojali da se međusobno unište, izrastala je i nametana odgovarajuća propagandna djelatnost. S tim u skladu je vodena i politička polemika među njima. Ona je štampana u lecima i proglasima, apelima i biltenima, te listovima koji su izlazili u okviru svakog od njih. Za polemiku su služili i talasi radiostanica *BBC-a*, *Glasa Amerike*, *Slobodne Jugoslavije*, *Radio-Moskve*, kvislinskih stanica u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i drugim centrima. Međusobna polemička nadmetanja oštra su u govorima i drugim javnim istupanjima vojnih i političkih funkcionera na skupovima i konferencijama, mitinzima i zasjedanjima, razglasima svuda tamo gdje su postojali i organizovani.

Po osnovnom tonu i snazi argumenata, ili argumentima sile, po odsustvu bilo kakve želje da se pri tome sačuva dostojanstvo javnog dijaloga, a pogo-

tovo da se poštuje ličnost protivnika, po niskom nivou, pa i prosvačkom rječniku polemički sadržaji praktično ispunjavaju cjelokupnu četničku, ali i drugu propagandu ostalih sudionika u ratnim sudarima. To se najpotpunije može sagledati iz pregleda mnogobrojnih polemičkih tekstova obrađenih u cjelini ovog rada. I pored toga, zanimljivo je izdvojiti neke segmente propagandnih sukoba da bi se bar djelimično sagledali kako su se te polemike odvijale, povodom čega su pokretane, kako su izgledale i na kojim su se pitanjima iscrpljivale.

Iz propagandnog centra ravnogorskog pokreta na teren je otposlata *Nacrt za letak* koji će jedinstveno za čitavu zemlju biti raspačavan na područjima pod četničkom kontrolom. Povod za taj *nacrt*, koji je zapravo završni tekst za umnožavanje najmasovnijeg četničkog glasila, jeste *komunistička propaganda*. Ona narodu predstavlja našu vladu i njene organe u inostranstvu kao neku siročad i nesnosne uljeze, koje nitko ne sluša koji su svakom na teretu i koji su savršeno bez ikakvog uticaja.

U letku se odgovara da je istina posve drugačija. *U svima savezničkim i svim neutralnim zemljama Kralj, vlada i naše diplomatske misije uživaju sva prava i ugled koji pripada Suverenu i zakonitom državnom predstavništvu. Obična je komunistička laž tvrdnja da su naši predstavnici negativni koji ništa ne radeći troše narodni novac. U svim savezničkim zemljama naše vojne misije vrše vojne pozive i mobilišu jugoslovenske građane na način kako to rade i druge savezničke zemlje. Kako vlada, tako i naša poslanstva na strani razvijaju najživlju diplomatsku, propagandističku i političku aktivnost u korist naše stvari. Vlada je svakodnevno obavještena od strane našeg Ministra vojske o svakom i najmanjem događaju u zemlji. Njoj se kako vazdušnim putem tako i preko neutralnih zemalja redovno dostavljaju podaci, dokumenti i materijali za potkrepljenje njene akcije.*

Nabrajaju se, nadalje, aktivnosti tih poslanstava Jugoslovenske vojske u otadžbini. Poslanstvo u Bernu u Švajcarskoj, tvrdi se u letku, *izvršilo je veliki posao oko smještaja naših izbeglica, što preko Italije ulaze u Švajcarsku, kojih ima na hiljade, od čega više stotina oficira*. Slične aktivnosti vrše i poslanstva u Ankari, Lisabonu. Sva ona *priređuju povremeno na svim svetskim jezicima naročita izdanja u kojima se prikazuje naša borba i opravdanost našeg stava*. Pojedini poslanici imaju veliki ugled u zemljama gde su akreditirani - g. Fotić kod Ruzvelta, g. Šimenković u Ankari, Simić i Lozić u Moskvi.

Lažna je komunistička propaganda kako svaki čas naši poslanici na strani napuštaju Kralja i vladu i izjavljuju se solidarni sa Titom. To je rašireno u narod. Komunisti isto tako mnogo paradržavaju sa Milanom Martinovićem, koga sada u letcima proizvode svojim ministrom finansija u inostranstvu i čija tobožnja otkrića objavljuju. Milan Martinović je bio neznatan sarajevski advokat i u inostranstvu je otišao kao sekretar ministra financija dra Šuteja. Pre rata je u Bosni najoštrije kao mačekovac istupao protiv komunista. Čim mu je vlada oduzela položaj koji je privremeno zauzimao on je požurio komunistima iz čisto ličnih računa i ambicija. On ima isto toliko uticaja na strani koliko i Titov ministar

824 *Novi list*, 28. VI 1944.

vora partizanima na njihove pozive na predaju. Srpski četnici kao potpisnici pišu: Pozivate nas da se razidemo kućama. Da stupimo u vaše redove, jer da tako hoće Nj. V. Kralj i vaš 'maršal' Tito. Pozivate nas da zbacimo sa sebe kukasti krst Hitlerov, kome tobože služimo i za koga se borimo.

Koliko zablude u svemu ovome, jedna i zalutala braćo naša! Pre svega treba da znate da srpski četnici ne nose nikakav kukasti krst, nego svoju proslavljenju i časnu četničku kokardu i da se oni ne bore za interese ni nemačke, ni sovjetske, ni engleske, nego samo za interese naroda svoga, za njegovu istinsku slobodu i najveće svetinje kao što su: vera, Kralj, porodica i ostalo, protiv čega se naročito okomio vođa balkanskih komunista - vaš 'maršal' Tito. Zar ne vidite da je on pobio na hiljade i hiljade najboljih i najzaslužnijih srpskih sinova; da se udružio sa najvećim neprijateljima srpskog naroda: Madžarima, Arnautima, Makedonstvujućim, ustašama itd. sa jednim jedinim ciljem da istrebi srpski narod; zar ne znate da on od saveznika traži bombardovanje samo srpskih sela i gradova; da je Srbe nasparčao na nekoliko pokrajina, a Hrvate sve ujedinio, pa se svim silama bori za veliku hrvatsku republiku, u kojoj po svršetku rata ne bi bilo opstanka Srbima i koju bi on poslije uredio po sistemu komunističkom kao u Sovjetskoj Rusiji? Zar zaboravljate da je on komunist i još k tome jedan od onih Hrvata, koji su uvek Srbe prezirali, pa čemu dobrom mogu Srbi da se nadaju od njega i njegovih planova? Da li ste zaboravili kako su školjari odnosno blitvari i ustaše pod Titovom komandom palili Grahovo kao istaknuto srpsko mesto i pobili 30 nevinih i nemoćnih staraca, a još više žena i dece, da i ne spominjemo bezbrojne druge zločine?

Ako sve to znate, a trebalo bi da znate, recite nam onda: može li častan i pošten Srbin da stupi u njegove redove i da se bori za njegove paklene planove, a za svoju vlastitu propast.

Posle svega što vama preostaje? - pitaju četnici partizane i kako oni nazivaju jednu i zalutalu braću Srbe u partizanskim redovima. Jedino to: da se vratite svom narodu i pridete srpskim četnicima, pa zajednički s njima da se borite protiv najvećeg neprijatelja čovečanstva - komunizma.

POLEMIČKA PODMETANJA

Kad u političkoj polemici nedostaju činjenice onda se fabrikuju argumenti. To se naziva polemičkim podmetanjem. Protivniku se navode i nepostojeći citati kao njegovi pa se s njima naširoko obračunava predstavljajući ga najvećim krivcem ili grešnikom. Podmetnu se citati i u njima izmišljeni stavovi, pa se s njima polemise kao stvarnim i istinitim.

Jeste li slušali onaj satanski glas iz Londona? Je li to srpski glas? Vi znate čiji je. Na Londonskoj radio-stanici ima svega i svačega, samo nema Srba. Beogradska stanica četiri dana kasnije poručuje slušaocima: Treba da budemo uvek sledbe-

nici dobro poznatih mudrih reči denerala Nedića: 'Nemci nisu naši neprijatelji i zavisi od nas, hoće li nam biti prijatelji...'

U polemičke duele upuštao se i predsjednik kvislinške vlade u Beogradu general Milan Nedić. Na talasima Radio-Beograda on je 9. marta 1942. otpremio pitanje slušaocima, a preko njih Londonskom radiju, i njegovim emisijama namijenjenim Jugoslovenima. Uzvratio je Radio-Beograd tražeći sledbenike mudrih riječi denerala Nedića. Beogradski radio širio je informacije sastavljene od nacističkih parola. Pred kraj 1942. one su na Radio-Londonu i drugim antifašističkim radio-talasima dobile drugačija sazvučja. I parolama je širen optimizam u Evropi. Radio-talasi su izrastali u moćno oružje i u rukama saveznika, i u rukama okupatora i kvislinških režima. Pojedine od njih, pod okriljem saveznika, pratile su metamorfozu nacističkih parola na njemačkom radiju.

1939. - Mi ćemo pobijediti!

1940. - Mi pobjeđujemo!

1941. - Mi smo pobijedili!

1942. - Mi moramo pobijediti!

1943. - Ako izgubimo...

1944. - Ako Britanci pobijede...

RASPIRIVANJA MRŽNJE PREMA NESRPSKIM NARODIMA

"Srpska komunistička kominternu": Odbrana srpstva nije na strani antifašističke koalicije - Odbrana srpstva nije u borbi protiv onih sila protiv kojih se bore Sovjetski Savez, Velika Britanija i Amerika. Borba na strani njihove Antihitlerovske koalicije znači nestanak srpskog naroda

Četnička glasila i ukupna propaganda pratili su u stopu i slijedili ideološki, nacionalno-politički pravac i ratne ciljeve ravnogorskog pokreta. Oni pri tome nisu birali sredstva: ni po rječniku, ni po sadržaju. Služili su se, što je karakteristično za propagandu u ratnim (ne)prilikama, podmetanjima, izvrtanjem činjenica, falsifikovanjem događaja, klevetanjem ličnosti, izmišljotinama za protivnika, a glorifikacijom vlastitog programa i na njemu zasnovanih praktičnih vojnih i političkih aktivnosti.

To dijelom otkriva i letak *Srpskog komunističkog komiteta* ili, kako je drugačije sam sebe nazvao, *Srpske komunističke kominternu*. Preuzevši ulogu centralnog i isto direktivnog organa, ova samozvana *Srpska Komunistička Kominternu* nalaže da se smesta prekine rad i svaka veza sa Hrvatskom komunističkom partijom, koja je u stvari nastavak borbe protiv srpstva, da se do daljnjeg nare-

denja obustavi svaka borba protiv okupatora, svaka samostalna akcija partizanskih odreda u srpskim krajevima, te da se prizna Draža Mihailović kao Vrhovni komandant vojne sile. Letku je dat naslov: Drugovi i drugarice, partizani i partizanke, Srbi i Srkinje. Opisuje početak oružanog ustanka srpskog naroda. Napustismo naša sela, napustismo naše kuće i naša ognjišta i odrekosmo se porodice, vere, naše slavne tradicije i istorije, odrekosmo se srpskog imena, odrekosmo se majki, otaca, sestara i braće, prihvatismo puške, kuke i motike i odosmo u šume, da bi prihvatili borbu za slobodu, borbu protiv okupatora, borbu protiv nasilnika i borbu protiv izroda i plaćenika.

Sva vlast u KPJ pripada Hrvatskoj komunističkoj partiji, koja je protivnik srpstva. U opisima ustaničkih dana letak govori o Srbima koji su napustili svoja sela, kuće i ognjišta, odrekli se porodice i vjere, tradicije i istorije, srpskog imena i očeva i majki - sve kao iz ljubavi prema borbi za slobodu a protiv okupatorskog nasilnika. Pa su se borili godinu dana, u sredini koja ne razlikuje ljude po nacionalnoj pripadnosti, borili se rame uz rame sa Hrvatima, Turcima, Jevrejima. Pustili su da se pale sela i razaraju ognjišta, borili se i protiv naše braće Srba-četnika, smatrajući ih plaćenicima okupatora. Smišljena i dobro skovana partizanska propaganda ih je, kao, uvjerila da je cijela zemlja u partizanskim rukama. Podvodili su, vele, sestre i kćeri Turcima i čifutima, dok nisu uvidjeli da su prevareni: hrvatska sela su ostala netaknuta, hrvatske djevojke nedirnete, hrvatska vojska sveža i bez gubitaka usto još postrijeljala masu Srba partizana pod izgovorom da su saradivali s četnicima. Ta prevara je potekla od ustaša u partizanima, jer su ti Hrvati ustaše koji mučki udariše nož u leđa. Sve to znači da su Srbi u partizanima obmanuti i izloženi lažima i intrigama. Ne kažu da je taj četnički letak ispunjen bezočnim podvalama i lažima od početka do kraja. Prešutkuju da je njegov sadržaj najvećma usmjeren ka raspirivanju mržnje prema Hrvatima, ali i pripadnicima drugih nesrpskih naroda. Pouka je da oni koji mogu da prihvate pušku treba odmah da se svrstaju u vojno-četničke odrede. Oni što su prestari ili bolesni treba da se posvete pomagaju četničke akcije. Evo, uostalom, kako taj letak izgleda u cjelini.

Obrt je, po sadržaju toga letka, nastao godinu dana kasnije. Evo kako: Godinu dana trunusmo u šumama, godinu dana gladovasmo i oskudevavmo u svemu, umiremo od rana i bolesti, ali borismo se časno kao pravi sledbenici socijalne ideologije, ne praveći razlike između Hrvata, Turaka, Jevreja, borismo se rame uz rame sa njima, verujući da za svu našu akciju zna i London i Moskva, te odobrava naš stav i našu akciju, bar kako su nam to naši komesari stalno govorili i narednjima jamčili. Pustismo da se pale naša sela, da se razaraju naša ognjišta, pucavamo na svakoga ko nije sledio našim primerom, pregovosmo i borbu sa našom braćom Srbima-četnicima, smatrajući ih plaćenicima okupatora, verujući da iste žrtve podnose i naša braća Hrvati, verujući da i hrvatska sela gore, i nestaju, da i preko njih prelazi talas smrti, talas plamena i da i njih preorava ubitačna okupatorska artiljerija. Verovasmo propagandi dobro smišljenoj i dobro skovanoj, verovasmo da je cela Crna Gora u našim partizanskim rukama, cela Bosna i Hercegovina, Lika i druge pokrajine naše zemlje takode 'oslobodene'.

verovasmo da u Hrvatskoj besni borba protiv Pavelića i njegove klike, da su ruske trupe u Beogradu, saveznici Englezi i Amerikanci u Splitu, da je čas slobode blizu, a kad tamo...

Drugovi i drugarice... Dok mi vodimo iskrenu i časnu borbu rame uz rame sa 'drugovima' Hrvatima, dok mi žrtvovasmo naša sela i naša ognjišta, podvedosmo naše sestre i kćeri Turcima i čifutima, drugovi, hrvatska sela ostaše netaknuta, hrvatske djevojke nedirnete, hrvatska vojska sveža i bez gubitaka, postreljaše masu Srba partizana pod izgovorom saradnje sa četnicima, dakle drugovi, i ovoga puta ustaše nam mučki udariše nož u leđa.

Potom se u letku objašnjava konstrukcija postanka Srpskog komunističkog komiteta: Srpski komunistički komitet, tajno obrazovan, snabdeven instrukcijama iz Moskve i Centralnog komiteta iz Beograda, uputio je kurire, odaslao ih diljem cele bivše Jugoslavije da prikupе podatke o stanju u zemlji, rezultati: zapanjše, razderaše naša već iskidana srca, i probudi se savest nama, koji iskreno mislimo i iskreno borbu vodimo.

U Crnoj Gori nema partizana. Nesavestan postupak i uništenje Srba izazvalo je revolt naroda, revolt baš onih za koje mislimo da se borimo. Hrvatske i jevrejske vođe upropastiše partizansku akciju, hiljade grobova, potoci i reke srpske krvi, hiljade razorenih ognjišta i zgarista bio je rezultat te borbe.

Hercegovina isto, Bosna, Lika, Kordun isto, krv, grobovi, zgarista. A drugovi, sve krv srpska, krv naroda mučenika, koji kao da je proklet ili osuđen da u ovom ratu doprinese najveću žrtvu.

Dosta je laži, dosta je intriga, dosta je žrtava! London i Moskva odlikuju Karadordevim zvezdama najvišeg stepena četničke vojvode i oficire, te borce četnike, za koje nam govoriše da su plaćenici i u službi okupatora. London, Moskva i Vašington priznaju jedino Dražu Mihailovića. Ceo svet osuđuje dela ustaša i ustaških plaćenika. Partizanske novine, vesnici i letci govore samo o borbi hrvatskog naroda protiv okupatora; komesari su samo Hrvati, Turci ili Jevreji, siluju se samo srpske djevojke, pale se samo srpska sela, proliva se samo srpska krv i u borbi i u pozadini. I stoga, Srpska Kominternu ustaje u odbranu Srpstva i srpskog naroda sa devizom: Što će nam pobjeda Moskve, Londona i Vašingtona kada ne bude srpskog naroda. Hrvati znadu da kada nestane Srba da neće biti svedoka o njihovim zločinima, njihovim krvavim zločinima počinjenim na srpskom narodu i na taj način misle da umaknu kazni.

Odbrana srpstva i srpskog naroda nije na strani Antifašističke koalicije - Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Amerike. Pogotovo nije u borbi protiv onih sila protiv kojih se bori i ta koalicija. Borba na njenoj strani znači nestanak srpskog naroda: što će nam pobjeda Moskve, Londona i Vašingtona kada ne bude toga naroda. Nije izlaz ni u zajedničkoj borbi sa Hrvatima i pripadnicima drugih naroda u zemlji. Uništenjem Srba za Hrvate nestaje svjedoka za njihove krvave zločine. Nestankom srpskog naroda Hrvati misle da umaknu kazni. Srbi kao svjedoci protiv Hrvata opstaju ako četnici pomažu okupatoru i ako se bore protiv Hrvata, Turaka ili Jevreja.

službe domovini, kralju Petru II. i vođi Draži. Mi nastavljamo borbu sa žarkom željom uništiti sve naše neprijatelje osobito Njemce i ustaše, kao i Talijane, koji nam hoće oteti oružje.

Naša se borba ne smije ograničiti samo na područje srpskih planina nego moramo i hoćemo pokazati svoju snagu i na našem Jadranu. Za taj smo pothvat odlučili za Srbsku Atenu naš Dubrovnik, preko kojeg ćemo imati vezu sa velikim saveznicima srbskog naroda i koji će nam pomoći ponovo doći do stare slave i veličine.

Naša borba mora biti bezobzirna protiv svijtu, ali u glavnom protiv predstavnika i nosioca inozemnih i tuđih vlasti, kao i protiv njihovih pomagača.

Ovo je srpska zemlja u kojoj mora zapoviedati samo Srbija koju će srpski Bog tek onda blagosloviti, ako nastavimo kroz vatru krv i suze do konačne pobjede s vjerom u veliku Srbiju i s vjerom u Boga i u sretniju budućnost Srbskih naroda.

Naša borba, nemilosrdna borba ima biti uvod skorog dolaska prijateljskih i savezničkih vojski na ovo područje, a sa čijom pomoći ćemo jednom za svagda obračunati sa omrznutim Njemcima, Ustaškim krvopijama i jadnim kukavičkim Talijanima. Shvatite ovo kao zadnji poziv na borbu! Živla Velika Srbija! Živio Kralj Petar! Živio naš Draža!

U potpisu ovog navodno četničkog letka je Izvršni četnički odbor. Tu je i popratni akt *Zapovjedništva I. domobranskog zbora* sa napomenom: *Gornje se dostavlja, s tim, da se proglas promidžbeno iskoristi da se vidi što četnici namjeravaju, te da prosijetnici protumače na svojim predavanjima borbu koju sada vodimo i koji su ciljevi četnika.* U potpisu akta je zapovjednik pukovnik Ivan Šulentić, a za točnost je potpisan pobočnik nadporučnik Nikola Vuković.

Nije poznato kakvu je sudbinu imao ovaj letak očigledno u izvedbi vojno-obavještajnih službi NDH. Kakve je efekte mogao imati u dotadašnjem iskustvu saradnje četnika sa Italijanima i Njemcima, te u sklopu odnosa između Nijemaca i Italijana, njemačkih i italijanskih okupacionih vlasti i NDH. Ta iskustva su bogata, ali i različita kako po vremenu početka tako i po dotadašnjim rezultatima koji se mogu iskazati u vrijeme postanka toga letka. Te razlike se objašnjavaju različitim odnosima Italijana prema NDH. Četnički kontakti a potom i saradnja sa Italijanima datiraju od septembra 1941. godine, a njemački od decembra te godine. Objasnjavajući odnose na tim relacijama Enver Redžić⁸²⁵ to posmatra u više dimenzija. Koliko su Italijani otvorenije ispoljavali negativan odnos prema Hrvatskoj, toliko su bile povoljnije mogućnosti četničko-italijanske saradnje. Koliko su njemačko-srpske suprotnosti bile dublje, utoliko su slabije bile pretpostavke za približavanje Nijemaca i četnika. Sa četnicima je Italijane povezivao i zbližavao jednak stav u odnosu prema Hrvatima i komunistima, dok prema Muslima-

nima Italijani nisu ispoljavali tako tvrd i nepomirljiv stav kao četnici. Četnike i Nijemce je približavalo njihovo antikomunističko opredjeljenje, dok ih je razdvajalo i konfrontiralo stanovište prema Hrvatima i Muslimanima, koji su od početka rata bili njemački saveznici i simpatizeri. Enver Redžić piše da su Nijemci s pravom tvrdili da su ustaše svojim zločinima prema Srbima izazvali srpski ustanak, zbog čega su osuđivali ustaše. Oni su, i pored toga, podržavali generalnu politiku NDH, jer su u njenoj Vladi, po obostranom uvjerenju, imali najčvršćeg saveznika na prostoru evropskog jugoistoka. Zato Redžić tvrdi da se Nijemci, zbog četničkog antikomunizma, nisu mogli preobratiti u prijatelje Srba, niti su se četnici, kao nosioci srpskog nacionalnog interesa, mogli transformisati u političkog saveznika Nijemaca. Istorijski protivnici nisu mogli da trenutne taktičke interese postave ispred i iznad nacionalne tradicije. Pogotovo to nisu mogli u ratu koji su Nijemci povelili da za sva vremena pokore srpske pokretače ustanka i izazivače ratova, po drugi put protiv Njemačke u koji su srpski nacionalni ratnici posli sa ambicijom da ponovo osvoje ime pobjednika. Istorijski formirani, kako piše Redžić, njemački i srpski nacionalni interesi nisu mogli biti napušteni, ma koliko da su bili izloženi zahtjevima rata sa modificiranjem i korigovanjem. Ipak, slijedeći opredjeljenje da se izbjegavaju sukobi sa Njemcima, što je bilo i stanovište jugoslovenske vlade u izbjeglištvu i komandanta Jugoslovenske vojske u otadžbini Draže Mihailovića, četnici su objektivno pomagali Nijemce u njihovim ofanzivama protiv partizana, u kojima su, s razlogom, i jedni i drugi vidjeli svoje glavne protivnike... U krajnjoj liniji moglo bi se reći da četnici nisu u svemu imali razloga za nezadovoljstvo, jer su Nijemci protiv partizana, u njihovom licu, uništavali glavnog četničkog protivnika, jer su i jedni i drugi smatrali partizane svojim glavnim i pravim neprijateljem.

PODMETANJA VOJVODI DOBROSLAVU JEVDĀVIĆU

U tako složenim odnosima na jugoslovenskim ratištima jedan letak pa ni više njih poput onoga *Srpskim četnicima rodoljubima* ne mora bitno uticati na stanje u taborima međusobno krvavih protivnika. Može, međutim, biti važan propagandni adut u pregovaračkim nadmudrivanjima sukobljenih strana. Sve te strane su se, valjda zbog toga, služile propagandnim podmetanjima na tlu Bosne i Hercegovine: Nijemci, Italijani, ustaše, četnici i partizani. Takva propagandna ujdurma načinjena je vojvodi Dobroslavu Jevđeviću od propagandista NOP-a u Hercegovini, tačnije u Trebinju i okolini u aprilu 1943. godine. Tih dana se u tom području pojavio navodno četnički letak naslovljen *Komandantima, komandirima i vojnicima vojske u zoni Nevesinja*. Četnički pokret i njegova propaganda u principu i u praksi, treba napomenuti, u svojim glasilima nisu javno priznavali bilo kakav poraz svoje *pobedonosne vojske*

825 E. Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*, 238.

na bojnopolju. Čak i kad su to morali priznati činili su to u zatvorenim krugovima, a ne u javnosti osim u mjeri u kojoj su takvi njihovi vojni porazi postajali bukvalno očigledni. Sadržaj ovog letka je potpuni izuzetak od tog pravila nacionalne propagande ravnogorskog pokreta.

On upućuje na primisao da bi letak u nekim segmentima mogao ponižniti u četničkoj komandi, ali u po nečemu da nije četnički. Smišljen je s namjerom da unese demoralizaciju u četničke redove. Bezbroj je bježanija *sitih i pijanih junaka u pljački i klanju žena* ispred prve partizanske puške. Tu svoju sramotu i kukavičluk četnička propaganda nije obznanjivala. Uz otvoreno pitanje njegove četničke autentičnosti letak naveden kao ilustracija mogućih propagandnih igara, jedne s ustaške, druge s partizanske strane. Igara koje su vjerovatno u postojećim okolnostima postizale kakav-takav efekat.

ČETNIČKA ZAPOVIJEST USTAŠAMA

Na jednom od poginulih četničkih komandanata pripadnici vojnih formacija NOP-a našli su torbu sa raznim spisima i dokumentima. Među njima i operacijsku zapovijest jednog komandanta korpusa i jednog komandanta brigade. U toj zapovijesti je, uz odredbe o četničkim jedinicama, naglašeno da u toj vojnoj operaciji protiv partizanskih jedinica sa četnicima učestvuju i Nijemci. Zbog zajedničkog sudjelovanja njemačkih i četničkih jedinica u borbi protiv NOVJ-a *skreće se pažnja da četničke jedinice međusobno održavaju vezu* kako se ne bi uzajamno tukli u oružanoj borbi. Komandant četničkog korpusa je u tom dokumentu odredio *šta ima da rade bataljoni Muslimana koji su pod četničkom komandom*.

Partizani su ovu četničku zapovijest pronađenu u dokumentima poginulog komandanta upotrijebili u propagandne svrhe. Oni su je prepisali uz krivotvorenje potpisa četničkih komandanata koji su izdali dotičnu zapovijest. U njoj su umjesto *muslimani* upisali *ustaše*. Time se htjelo reći da četnici osim sa Nijemcima saraduju i sa ustašama što i nije netačno. I to objavili. Zbog toga je štab Trebinjskog korpusa 9. juna 1944. godine izdao naredenje komandantu Stolačke brigade da bi se prikrila četničko-njemačka saradnja Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine.⁸²⁶ Stoga se naređuje komandantima da *prilikom izdavanja zapovesti za operacije u odredbe iste nikad ne unose i odredbe o nemačkim trupama ako se operacije vode u zajednici s njima. Ovo isto važi i za sva ostala naredjenja u kojima nikada ne smije biti pominjano ime Nemaca*. U naredbi piše da se *svi podaci o nemačkim trupama izdaju komandantima usmeno*. Ako to nije moguće iz bilo kakvih razloga

826 VII, Ča, k. 232, reg. br. 3/12.

onda na zasebnoj zapovesti dati ove podatke s tim da ih komandanti pocepaju odnosno spale čim uzmu potrebne podatke za rad. Komandantima i komandirima se, isto tako, nalaže da *prilikom odlaska u borbu ne nose sa sobom nikakva dokumenta, štambilje i ostale stvari, koji bi mogli doći do ruku neprijatelja, a koje bi ovaj mogao zloupotrebljavati čak i u diplomatske svrhe*. U naredenju je rečeno da *sve stvari odnosno arhive povremeno zakopavati na sigurna mesta kako ne bi padale u ruke neprijatelja*. U potpisu načelnik štaba Radomir Pejanović. Slično naredenje izdao je 15. juna 1944. i Štab Nevesinjskog korpusa svojim štabovima brigada.⁸²⁷

KRIVICA JE UVIJEK NA PROTIVNIKU

Svaka ratujuća strana nastoji da u svojoj propagandi učini krivcem drugu stranu. Primjera takvih je bezbroj u svakom ratu. Hitler je, napadajući Poljsku 1939. godine, ili Jugoslaviju 1941. prebacivao krivicu na te države.

Tim podmetanjima u propagandi služile su se i okupacione vlasti, kvasilinški režimi, partizanske formacije i četnički pokret. *Srpski narod nije odobravao sto procentnu saradnju sa Nemcima... Ovide kod nas se priča da su ovo (četnici - op.a.) plaćenici Nemačke* - piše Mihailoviću komandant Aleksandar Đ. Nikolić pošto je pokušao, ko zna koji put neuspješno, da organizuje četnike na području Slavonije. On javlja da je došao do letka pod naslovom *Za sve Srbe u Hrvatskoj i kod Partizana*. Kaže da se iz stilizacije letka vidi *da ga je pisala Nemačka komanda, te nemam potrebu da navodim stavove, glavno je da neće biti nikakve Jugoslavije više a da će se Nemci pobrinuti da Srbi žive u jednoj Srbiji ili kao narodna manjina u Hrvatskoj itd. I završava da se Srbi javie kod nemačkih mesnih zapovedništava ili kod Zapovednika Srpskih dobrovoljaca majora Janjića*.⁸²⁸

U depeši *Raspis svima* Draža piše:

Ako su komunisti aktivni vi budite još aktivniji. Ako oni rade u svim društvenim slojevima radite i vi kontra. Ako oni rade precizno i vešto vi radite preciznije i veštije. Ako je naša propaganda slaba vi je pojačajte u vašem kraju. Ako komunisti upotrebljavaju lažne vesti kužite istinu a u laži je plitko dno. Kod vas je dovoljna jedna lažna vest da napravi nesreću a mi se bijemo sa njima pa ne smatramo to za nesreću. Komunistički agenti gmižu kroz narod a zašto ne uputite naše agente da i oni gmižu i ubijaju ih. Očekujem od vas vesti i aktivnosti. Ne busajte se u grudi situacije će biti i teže. Odgovorite mi po vašem običaju da vi

827 VII, Ča, k. 232, reg. br. 34/10.

828 VII, Ča, k. 160, reg. br. 7/3.

govorite istinu a ja ne volim istinu. Odgovaram da volim istinu ali i prisebnost u vezi sa stalnom radljivošću. Naređujem da uništavate komuniste gde god za njih čujete. Vi komandujete vojnicima a ne ženama.

Ja lično pišem sve odgovore svima kao i vama. Što ih niste dobili verovatno je krivica do rdavih veza koje još ne funkcionišu potpuno.⁸²⁹

ŠTA SU HTJELI DA KAŽU?

Četničku komanda potpisana na letku umnožavanom na položaju polemíše sa partizanskim listom *Napred*. Primjer je to takođe propagandnog podmetanja protivniku. U partizanskom listu *'Napred'* članak *'Kad lađa tone'* piše između ostalog: *'Da se Vlasi ne dosete njihove vođe se samo kriju pod Dražinom maskom'*. U letku se autor najprije uhvati za riječ *'Vlasi'*. U vezi s njom se onda izvan svakog konteksta citira Mile Budak koga prednapadnuti članak uopšte ne spominje, a Budakove riječi izvan sadržaja lista pripisuju glasilu *'Napred'*. Reč *'Vlasi'* od koga i odakle potiče? Mi svi dobro znamo da je to izraz frankovačke klike, izraz Pavelića, Budaka, Lorkovića, izraz ustaške države. Svi se Srbi dobro sećaju reči Mile Budaka: *'Bešte Vlasi, Pavelić dolazi!'* itd.

Pošto se sve to pripiše članku onda se iznosi na koga se te Budakove riječi odnose, a koga se ne tiču. *Ovaj se izraz nije odnosio na Srbe koji se nalaze u četničkim redovima, već na Srbe koji su u partizanima. Bedni Srbi partizani, ove novine čitaju i ne mogu da uvide što tim hoće, ne vide da su frankovački zlikovci i da njihove vođe vole podjednako Srbe i u četničkim i u partizanskim redovima.*

Partizanskom glasilu se podmetne citat koji ne postoji u napadnutom članku. Pa se polemíše sa izmišljenim citatom a ne sa onim što je uistinu rečeno u spornom prilogu. Tako autori letka dolaze do iskonstruisanih stavova i s njima polemíše kao da su to stavovi članka *Kad lađa tone* u listu *Napred*. A nisu. Potom se u tom letku polemíše sa drugim člankom u istom listu ali na sličan način. U partizanskom listu *'Napred'* članak *'Ciljevi i smisao narodno-oslobodilačke vojske'* između ostalog kažu: *'I ustanak 1848, Kvaternikov 1871, ustanak 1918-1921 godine kao i današnji ustanak i borba hrvatskog naroda mora da reši stoljetno hrvatsko pitanje. Srbi, da li vam je jasno? O tome vam nećemo više ništa govoriti. U partizanskom listu 'Napred' članak 'Pojačajmo budnost, životni interesi borbe' između ostalog se kaže: 'KPH mora da likvidira sa svojim ne komunističkim elementima' - ovde misle na Srbe, koji su protivnici Hrvatskoj i posleratnom opstanku NDH dok su svi Hrvati za ovo voljni da se bore zajednički u šumi, u gradu i na selu.*

829 Draža u *Raspisu svima*, 12. I 1943.

Konstruisani su i citati izdvojeni radi polemike, pa im se daju tumačenja kakva odgovaraju ideološkoj i političkoj opciji četništva. Onda bez najnužnijih objašnjenja podmetnuti četnički letak zaključuje: *Ovakvih primera imade i previše mnogo, te se ne mogu svi da navode, ali je dosta ovo gore navedeno. Sve što je navedeno prava je istina. Zato kad čitaš otvori dobro oči i napregni mozak da dobro rastumačiš 'cilj borbe KPH'. Ovo pročitajte i dajte da pročitaju i vaši sinovi i braća Srbi partizani, da znaju za koga se bore, a u drugom letku iznećemo još nekoliko primera koji jasno ocrtavaju cilj borbe KPH - samo na istini, iskrenosti, poštenju i pravdi počiva četnička organizacija.*

Šta su pisci letka htjeli da kažu? Ako su htjeli da shvate morali su i njegovi čitaoci da otvore dobro oči i napregnu mozak da bi rastumačili ne samo taj nego i druge letke sa još nekoliko primera da bi shvatili istinu, poštenje, iskrenost i pravdu na kojima počiva kako četnička organizacija, tako i njena propaganda.

Tri pokreta - tri pristupa nacionalnom pitanju u Jugoslaviji

SUDARI VELIKODRŽAVNIH IDEOLOGIJA

Koliko je velikosrpska ideologija neprihvatljiva u nesrpskim toliko je velikohrvatska ideologija tuđa nehrvatskim narodima

*Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslovenstvo, to je ideologija srpskog četništva... Iskustvo je, međutim, pokazalo da je, mimo uzajamnih uništavanja, versko-šovinistička ideologija imala za jedinu posledicu da i Srbe i Hrvate i Muslimane goni u zavisnost i u potčinjavanje tuđem osvajaču. Samo se tako mogao sačuvati svoj narod i izboriti se sa domaćim inovercima. Komunisti su, međutim, udarili i drugim putem, putem zajednice svih južnih Slovena i verske snošljivosti. Oni su uspjeli da za to nadu razumevanja kod mladih generacija Srba, Hrvata i Muslimana, upravo u ovim mešanim krajevima.*⁸³⁰

Nedugo iza završetka Drugog svjetskog rata dr. Živko Topalović je izvršio analizu četničke politike u nacionalnom pitanju. Od januara 1944. godine sve do kraja rata i četničkog sloma on je bio jedna od vodećih figura političkog krila ravnogorskog pokreta.⁸³¹ Izabran je za predsjednika Jugoslovenske nacionalne demokratske zajednice osnovane na četničkom kongresu u selu Ba u januaru 1944. godine. Analizu o nacionalnom pitanju i četnicima izvršio je

830 Dr. Živko Topalović, *Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941-1945*, Paris 1958, str. 52-53, 16-17, 103, glava 7 i bilješka 172.

831 J. Tomasević, isto, str. 176 i d.

pošto je najprije izišao iz zemlje kao jedan od Dražinih misionara za propagandu u inostranstvu gdje je i ostao nakon rata u emigraciji. Ističe razliku između četničke i partizanske ideologije u tom pogledu. Imao je naročito u vidu višenacionalne sredine i područja u kojima egzistiraju pripadnici različitih vjera. Posmatrao je područja pod italijanskom okupacijom, u koje spadaju dijelovi Sandžaka i Bosne i Hercegovine. Čim su se pojavila njegova tumačenja nacionalnog pitanja u srpskom četništvu izložena su oštrim napadima. Privrženici Mihailovića, autori rasprava i drugih publikacija apologetskih prema četništvu i Mihailoviću, kritikovali su cijelu Topalovićevu knjigu.⁸³² Iz njihovih kritika Topalovićeva knjige proističe da oni shvataju kako je velikosrpska ideologija glavni uzrok ili jedan od uzroka neprihvatljivosti četničkog pokreta u većini južnoslovenskih naroda. Koliko su spremni da to shvate i prihvate toliko se opiru da u tome sagledaju ako ne osnovni onda jedan od osnovnih uzroka propasti četništva i njegova pokreta. Dok shvataju odbojnost drugih naroda da prihvate četništvo, uzroke propasti ravnogorskog pokreta prebacuju na navodni *ekstremni savez Velike Britanije, Sovjetskog Saveza i njihovih jugoslovenskih pomagača, Tita i Subašića*. Za njih jedno očigledno ne isključuje drugo jer svjesno uzroke zamjenjuju posljedicama.

Nacionalno pitanje u Jugoslaviji nije pogrešno sagledavano i neadekvatno rješavano samo u vodstvu četničkog pokreta. Nije jedino ni u knjigama i drugim publikacijama Mihailovićevih privrženika u emigraciji nakon Drugog svjetskog rata. Još u vrtlogu ratnog pakla gloženja o tom pitanju raspljivana su između Srba i Hrvata ministara u jugoslovenskoj izbjegličkoj vladi. Ni u tom krugu i njegovom okruženju nije prihvatlan federalistički oblik državne organizacije. U njemu bi to značilo da svi jugoslovenski narodi - Srbi, Hrvati, Muslimani, Slovenci, Makedonci i Crnogorci, uključivši podjednako i jednakopravno i Bosnu i Hercegovinu, budu organizovani u zasebne države ujedinjene u federalnu zajednicu. U toj zajednici bi bila osigurana i nacionalna prava svih nacionalnih manjina u zemlji. Takva federalna organizacija nije mogla biti ni shvaćena ni prihvaćena od predstavnika srpskih vladajućih grupa, računajući i Kraljevsku vladu u emigraciji. Od takvog koncepta državnog ustrojstva još dalje je bilo četničko vodstvo u zemlji. Ni jedni ni drugi nisu shvatali i prihvatili epohalne promjene koje u vojnom i političkom smislu inauguriraju Drugi svjetski rat i zbivanja u Jugoslaviji. Ministri u vladi su lomili koplja oko sporazuma Cvetković-Maček potpisanog neposredno uoči rata. Razmirice su nepomirljive. Hrvati su htjeli da taj sporazum ponovo aktuelizuju i reafirmišu. U njemu su vidjeli kakvu-takvu garanciju za čuvanje pozicija svojih stranaka poslije svršetka rata. U tome su nalazili rješenje za reafirmaciju autonomije Hrvatske stečenu tim sporazumom iz avgusta 1939. godine. Srbi u emigrantskoj vladi su ga napadali. Odbijali su ga i nisu prihvatili kao način i

832 Među njima su Radoje L. Knežević, *Poruka* br. 50-51, London, str. 17-18; Radoje Vukčević, *Glasnik SIKD, Njegov*, decembar 1958, str. 113-125, 120-122.

koncept poslijeratnog ustrojstva države. Oni su u ratnoj kataklizmi, poduprti četništvom u zemlji, pronalazili šansu za konačno ostvarenje velikodravnog projekta sadržanog u velikosrpskoj politici i emigrantske vlade, i vodstva ravnogorskog pokreta.

Nisu ni Mihailović ni njegovi privrženici u inostranstvu jedini zastupnici velikosrpskog projekta i politike zasnovane na njemu. Taj projekat datira dugo vremena prije njihovog dolaska na javnu scenu iz XIX stoljeća. Stoga Jozo Tomasevič kaže da ni Draža, ni Nikola Pašić, ni kralj Aleksandar, a ni svi ostali srpski političari i visoki oficiri u periodu između dva svjetska rata nikada nisu razumjeli da jaka i funkcionalna Jugoslavija mora biti nešto potpuno drugo od proširene Srbije. I u Drugom svjetskom ratu, nakon kapitulacije i okupacije, u zemlji su se odigrale velike promjene. Veličinu tih promjena nisu shvatili ni Mihailović ni njegovi savjetnici, kao ni vodstvo ravnogorskog pokreta u cjelini. Naročito nisu razumjeli, niti su htjeli i željeli da razumiju, oružanu borbu i revoluciju koju predvode komunisti. Označivši ih kao svoje glavne neprijatelje, četnički pokret je težio povratku na staro, nepovratno prevaziđeno i odbačeno, usto dograđeno teritorijalnim proširenjem Velike Srbije, genocidom nad čitavim narodima sa restauracijom monarhije i ustrojstvom državne vlasti i njenog aparata pod srpskom kontrolom. Velikosrpski hegemonizam u međuratnom periodu štutila je vojska, policija i cjelokupni aparat državne prinude i birokratije. Dosezanje nedostižnog u programu ravnogorskog pokreta palo je udio labavo organizovanoj, loše vođenoj, pljačkom motivisanoj četničkoj vojsci. Da sve bude još nepovoljnije, tu vojsku su sačinjavali jedino Srbi i Crnogorci koji su se osjećali Srbima. Svoju političku akciju i oružane formacije usmjerili su protiv nesrpskih naroda ili, kako kaže Jozo Tomasevič, zemljaka Jugoslovena, a ne protiv tuđinskih okupacionih fašističkih sila koje su dovele zemlju do katastrofe.⁸³³

RJEŠENJE "SRPSKOG PITANJA" NA USTAŠKI NAČIN

Politika nacionalno čiste države u "novom poretku" i opstanak starosjedilačkih naroda u ovdašnjim prostorima

Dramatične i konkretne refleksije dioba među ministrima u izbjegličkoj vladi u Londonu odražavale su se i na gledanja na nacionalno pitanje unutar zemlje. Njegovo rješenje se u osnovi izražavalo u tri međusobno suprotstavljena pokreta - ustaškom, četničkom i NOP-ovskom. Kako je, primjerice, ustaški pokret gledao na rješenje *srpskog pitanja* i na četnički pokret?

833 Štice o tome: Jozo Tomasevič, n. dj., Enver Redžić, Isto.

Svoje gledanje na *srpsko pitanje* i program njegovog rješavanja ustaški pokret je formulirao još prije dolaska na vlast u NDH. Na osnovu toga je sa proglašenjem nove države 10. travnja 1941. godine otpočela bjesomučna kampanja za biološko uništenje Srba, Jevreja i Roma. Time bi se omogućilo stvaranje čistog hrvatskog prostora. Ustaška propaganda je, nipodaštavajući vojničke vrijednosti jugoslavenske kraljevske vojske u srpskoj vojnoj tradiciji, slavila oficire hrvatske nacionalnosti. Oni su u aprilskom ratu, jedinice jugoslavenske vojske umjesto na front, upućivali u pozadinu.⁸³⁴ Kako su i sami krenuli u pokolje srpskog življa, ustaše su u svojoj propagandi široko pisale o pljačkama, razaranja, progonima i pokoljima Hrvata od strane četnika nakon aprilskog rata.⁸³⁵ Iseljavanje, prekrštavanje i fizičko uništavanje Srba pravdano je čišćenjem prostora koji pripada isključivo hrvatskom narodu, uključivši i Muslimane, kao Hrvate islamske vjeroispovijesti. Bezbroj puta je ponavljana floskula da su oni Srbi strani element na ovom tlu. Njihov opstanak je nemoguć u novom poretku. Uz fizičko istrebljenje i pokatoličavanje, iseljavanje i progoni srpskog življa u Srbiju je takode predstavljalo rješavanje *srpskog pitanja* na ustaški način. Politika nacionalno čiste države bila je suštinski suprotna stvarnosti i višenacionalnom karakteru života na prostorima NDH. Način rješavanja *srpskog pitanja* ustaše su našli i u prinudnom pokatoličavanju pravoslavnih, kao svojevrsnoj psihološkoj prinudi da se promjenom vjere spasi život. Naročito je podstican prelaz Srba na katoličanstvo, siromašnih seljaka, koji su, kao što se smatralo, najčvršće vezani za zemlju.⁸³⁶

Na liniji ustaškog pogroma srpskog naroda među mnogima je i izjava Mladena Lorkovića objavljena u ustaškom tisku⁸³⁷ Po toj izjavi, *pravoslavno stanovništvo iz Like, Bosne i Srijema šalje delegacije Poglavniku da ga uvjere o svojoj vjernosti. Također, ovo dokazuje držanje mnogih pravoslavnih općina, koje su hrvatskim vlastima ponudile suradnju prilikom čišćenja zemlje od četničkih bandi. Prelazi na katolicizam u masama su jasni znakovi povratka hrvatstvu. Bijes četnika u najvećoj mjeri uperen je protiv pravoslavnih Hrvata, koji su se vratili u dom svoga naroda. (...) Pravih Srba prema tome u Hrvatskoj ima mnogo manje nego što se često govorilo na temelju neopravdanog izjednačavanja pravoslavnih i Srba. Aktivni srpski element je većim dijelom došao preko granice tek od srpske, a poslije jugoslavenske države, ili zato, što se tu bolje živjelo, ili kao činovnik i funkcioner iz Beograda.*

Što se tiče mnogo spominjanih četnika, tu se ne radi o nekoj pobuni srpskog naroda, kojoj bi pripadala aureola borbe za slobodu. Četnici su zapravo jedan anahronizam, naime neki vrst milicije jugoslavenske vojske, koja više ne po-

834 Sarajevski Novi list, 18. V 1941.

835 Sarajevski Novi list, 11. VI i 12. VII 1941.

836 B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, knj. I, Rad, Beograd, 1983., 63-64.

837 Sarajevski Novi list, 10. IX 1941.

stoji... Četnici potiču iz svih dijelova bivše jugoslavenske države. Činjenica, da su mnogi od njih uhvaćeni imali opanke s kljunovima, pokazuje, da se među ovim zadnjim partizanima jugoslavenske vojske nalazi mnogo njih, koji potiču iz unutrašnjosti Srbije.

Svoju politiku prema Srbima u NDH ustaše su u stanovitoj mjeri revidirale početkom 1942. godine pod pritiskom Nijemaca, koji su smatrali da je teror prema tom narodu omogućio razvoj ustanka. Tada je formirana HPC (Hrvatska pravoslavna crkva).

Jedino što je zajedničko između ideologije četništva i programa vodstva ustaškog pokreta je neprijateljstvo prema partizanstvu. NOP i njegove oružane formacije su njihov najveći neprijatelj.

Rješenje srpskog pitanja ustaški pokret je nalazio u čišćenju prostora NDH od nehrvatskog stanovništva. U metodama tog čišćenja je primjenjivao uništavanje supstance srpskog naroda - masovnim pokoljima, transportovanjem u koncentracione logore, iseljavanjem u Srbiju i pokatoličavanjem, te doseljavanjem hrvatskog življa.

Dakle, ustaški režim je, nakon proglašenja NDH, pokrenuo sistematske progone srpskog stanovništva. Srbi su u okviru ucertane granice marionetske države činili oko jednu trećinu ukupnog stanovništva koje je naseljavalo 65-75 odsto teritorije. Njima režim nije priznavao pravo na postojanje. Stavio ih je, zajedno s Jevrejima i Romima, van zakona. Prema njima je postupao na najsiroviji način.

Režim je srpsko pitanje rješavao po formuli tri trećine: jednu trećinu progmati u Srbiju, jednu trećinu prekrstiti na rimokatoličku vjeru, a preostale fizički istrijebiti. Pri provođenju takvog programa po toj formuli više od 120.000 Srba je iseljeno u Srbiju, već u prvih šest mjeseci ustaške vlasti, blizu četvrt miliona je prekršteno i preuzelo rimokatoličku vjeru uz pomoć dijela katoličkog klera a više desetina hiljada ih je pobijeno ili umrlo u koncentracionim logorima.⁸³⁸

Tim progonima je izazvano izbijanje oružanog ustanka srpskog stanovništva. Najprije u Hercegovini, krajem juna 1941. godine. Kao prvi izraz nezadovoljstva i borbe za goli život to je bila spontana a ne organizovana manifestacija otpora i pobune. Njemački napad na Sovjetski Savez 22. juna te godine doveo je do poziva Kominterne evropskim komunističkim partijama na borbu protiv Nijemaca. Izbijanjem ustanka smanjio bi se i pritisak oku-

838 Postoji obilna literatura o prekrštavanju i fizičkom istrebljenju srpskog življa u NDH. U provođenju svog programa uništenja biološke supstance srpskog naroda ustaški režim je nalazio na najveće smetnje u partizanskom oružanom otporu, u manjoj mjeri i četničkom. Mnogi Srbi posebno mladi suočeni sa alternativom ili pod ustaški nož ili u šumu opredijelili su se za šumu. Tamo su se pridružili četnicima ili partizanima. Sve do 1943. godine većinu partizana na teritoriji NDH činili su Srbi sa tih područja, tako su i mnogi drugi Srbi u isto vrijeme odlazili u četničke redove.

pacionih trupa na Sovjetski Savez. KPJ je u raznim područjima zemlje skoro istovremeno pozvala na oružani ustanak protiv okupatora i kvislinških vlasti.⁸³⁹ Prvih nekoliko mjeseci ustaničke snage osim u Srbiji gdje su odvojene od početka su pretežno iz srpskih sredina sastavljene i od komunista, njihovih simpatizera i privrženika i od srpskih nacionalističkih grupa.

Iz tih dioba je nastalo uzajamno nepovjerenje koje je onemogućilo uspješniju vojnu saradnju među ustanicima. Četnici ni dalje nisu bili spremni da ulaze u sukobe sa Nijemcima već samo sa ustašama. Ni u vodstvu partizana nije bilo saglasnosti naročito o stvaranju organa vlasti. Uskoro je došlo do otvorenog sukoba među njima i do razlaza među ustanicima na partizane i četnike.

Četničko-partizanski kontakti radi dogovora tekli su uporedo sa inicijativama četnika da uspostave kontakte sa Italijanima i Nijemcima.

“SRPSKO PITANJE” PO ČETNICIMA

Rješavanje srpskog pitanja etničkim čišćenjem nesrpskog žiteljstva u svim onim prostorima koji su u četničkim programskim ciljevima označeni kao buduća Velika Srbija

Po receptu sličnom ustaškom projektu djelovao je i četnički pokret. On je srpsko pitanje rješavao etničkim čišćenjem nesrpskog žiteljstva u svim onim prostorima koji su u četničkim programskim ciljevima označeni kao teritorija buduće Velike Srbije sa čistim srpskim stanovništvom. Ta državna tvorevina će biti stvorena četničkom pobjedom nakon završetka Drugog svjetskog rata. Čišćenje je, isto tako, vršeno masovnim fizičkim likvidacijama i pokoljima muslimanskog i hrvatskog stanovništva, pljačkama, silovanjima, protjerivanjem ljudi sa njihovih ognjišta, pokrštavanjem preostalog nesrpskog življa u pravoslavne, te doseljavanjem srpskog stanovništva.

Ratni ciljevi četničkog pokreta formulirani su u *Homogenoj Srbiji* Stevana Moljevića (jun 1941.), kočii Instrukciji Draže Mihailovića izdatoj u decembru 1941. godine.⁸⁴⁰ Njegovi politički ciljevi formulirani su u još nekim dokumentima programskog karaktera. Jednu od okosnica Dražine Instrukcije

čini čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nesrpskih elemenata, čišćenje Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne i Hercegovine od muslimanskog i hrvatskog stanovništva itd.

Enver Redžić⁸⁴¹ piše da je nacionalni program srpskih četnika sabrao i izrazio stogodišnje iskustvo i opredjeljenje u borbi za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda. Ako su ratovi bili metod oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda, onda je *Muslimanima uvijek bilo suđeno da svojim životima i imovinom plaćaju cijenu 'srpske slobode'*. Ta sloboda se postizala osvajanjem muslimanskog i hrvatskog prostora i njegovom srbizacijom, tj. pretvaranjem u srpsku državnu teritoriju, bilo u Bosni i Hercegovini, bilo u Hrvatskoj. Što je uništavanje nesrpskih ili anacionalnih elemenata bilo temeljitije, to je srpska sloboda imala trajniju budućnost. Po Mihailoviću *Velika Srbija u Velikoj Jugoslaviji* imala je da joj osigura vječno postojanje. Pri tome se nije postavljalo pitanje kolika će cijena muslimanska i hrvatska biti za to plaćena. Oni su bili istorijski protivnici među kojima se u Drugom svjetskom ratu pojavio i treći u licu *komunističkih partizana* koji su suprotstavljeni četničkom pokretu.

Četnički program rješavanja srpskog pitanja na tlu Bosne i Hercegovine indirektno je suprotstavljen takvom programu ustaškog režima. Taj program objašnjava Ivo Bogdan⁸⁴² U opsežnom tekstu *Pravo lice Bosne ponosne - Dojmovi i razmišljanja s puta po Bosni*. U tim dojmovima su komunistički i srpski sinonimi. Da su potpuno izbrisane granice između četnika i komunista. Bogdan nalazi različite riječi - Velikosrbin, četnički boljševik, za isti pojam. U dijelu ovog članka sa međunaslovom *Kako se rješava srpsko pitanje* on polazi od citata iz pisma Dimitrija Ljotića upućenog Pavlu Karadžorđeviću, tada knezu *Namjesniku*. To pismo je objavljeno u Beogradu 7. rujna/septembra 1941. godine u prvom broju tek pokrenutog lista *Naša Borba* glasilo skupine Dimitrija Ljotića. Ljotić za Srbe piše: *Boljševiziramo se na veliko... Danas srpski svet luduje za 'Rusijom'... Staljin je danas popularniji od kralja pa i od samog ruskog cara Aleksandra I. za vreme Karadžorda... Ali mi se ne boljševiziramo samo ideološki, boljševiziramo se organski. Čitavi krajevi naše zemlje idu rasulu, neradu, otmicu, lenjstvuovanju, nepoštenju - kao zolja na med.*

Srpsko pitanje Bogdan sagledava ovako: *Srbi su se u Hrvatsku, Hercegovinu i Bosansku krajinu doselili tek u vrijeme turske vlasti. K tome ni svi oni koji se smatraju Srbima, nisu srpskog podrijetla. U tim krajevima su brojni potomci balkanskih Romana, tzv. Vlaha i srodnika današnjih Rumunja i posrbljeni su pod uticajem crkve. U tim krajevima ima čitavih grko-istočnih sela koja su bila rimokatolička i da su silom prevedena na pravoslavlje i to uz pomoć turskih vlasti. S druge strane Srbi su stoljećima bili ili bezopasan ili lojalni element, koji je u vjerskom pogledu ovisio o srpskoj i grčkoj crkvi. Radi toga nije čudno što se*

839 KPJ je 4. jula 1941. godine na sastanku svog rukovodstva u Beogradu odlučila da od sabotaža i diverzija pređe na opšti ustanak, da već ranije formirane udarne grupe uputi na teren, da organizuje partizanske odrede i otpočne borbene akcije, te da narode Jugoslavije pozove na ustanak protiv neprijatelja. Prvi put su Nijemci od ulaska u zemlju postali ranjivi, jer su sve svoje operativne snage povukli za operacije protiv SSSR-a. Činjenica da je Sovjetski Savez sada bio dio antihitlerovskog saveza činila je povoljnom i psihološku situaciju za komuniste, njihoviu ilegalnu mrežu vojnih komiteta s Titom kao vrhovnim komandantom.

840 Zbornik NOR-a - TXIV-1-Dok. br. 34, 93-100. (Šire o tome u poglavlju o programskim osnovevama ravnogorskog pokreta u ovom radu).

841 *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, str. 234.

842 *Dobit*, Hrvatski slikovni časopis, Zagreb, 1. listopada 1941. godine, br. 2, str. 8-9.

baš u tim krajevima osjeća veliki pokret za prelaz na rimokatoličku vjeru. Srpsko pitanje se prema tome rješava ne samo selidbom Srba, a doseljavanjem hrvatskog življa nego i na taj način.

Ustaški teror i genocid nad srpskim narodom Ivo Bogdan obrazlaže: *Time se iz srca Hrvatske, a to znači iz jedne izrazito europske zemlje, uklanjaju elementi nereda i divljaštva. Opet ćemo citirati spomenuti Ljotićev list, u kojem sam Velikosrbini Ljotić kaže, da su Srbi danas bez životne orijentacije i da ništa nemaju osim 'razbuktalesebičnosti' i da radi toga kod njih susrećemo 'rastuću anarhiju komunista i razbojnika'. Sve su to bolesne pojave, veli Bogdan, koje nisu svojstvene europskim narodima. Radi toga, kada ustaška Hrvatska, čisti Bosnu, tada je to veliko djelo ne samo u korist Hrvatske, nego je to i veliko europsko djelo. Hrvatska je uvijek bila pogranična europska zemlja, granica između kulture i zaostalosti. Posljednja stoljeća su donijela to, da je u hrvatskoj zemlji divlji balkanski elemenat izvršio snažan prodor. Danas je granica postavljena na Drini. Ustaška Hrvatska ima zadatak da od Drine učini ne samo političku granicu, nego da to doista bude granica gdje počinje i svršava Europa u najboljem značenju te riječi. Time Hrvatska i opet nastavlja vršenjem svoje misije. Time Poglavnik i njegovi ustaše ne samo osiguravaju budućnost Hrvatske, nego se granica europske kulture pomiče, koju stotinu kilometara prema istoku. I zato svaki onaj ustaša, svaki onaj hrvatski domobranac, koji se bori protiv zadnje provale balkanskog četničko-komunističke anarhije i divljaštva ujedno predstavlja ne samo junaka, koji se bori za svoju Hrvatsku, nego je svaki od njih i veliki Europejac, novovjekovitez, koji prenosi međaše europske kulture tamo odakle je ona bila potisnuta.*

Nisu oblici te borbe katkada u skladu s uzvišenošću ustaške i hrvatske i europske misije. Na divljaštvo i okrutnost očajnika nije moguće odgovarati propovjedima. Na ljutu ranu ljutu travu. Dok su Draža i vodstvo četničkog pokreta crtali granice Velike Srbije sa Slovenijom dotle su Ivo Bogdan i ustaški pokret granicu Velike Hrvatske pomjerali koju stotinu kilometara ka istoku - na rijeci Drini. Tamo odakle je ona potisnuta.

Istovjetni su, eto, programski ciljevi i ustaškog i četničkog pokreta, dakako u suprotnim i međusobno žestoko suprotstavljenim smjerovima. Dok je Draža htio i tražio proširenje granice Srbije daleko preko Drine na zapad, Ivo Bogdan govori o granici Hrvatske na Drini. Jedan je u svojim programskim ciljevima htio ostvarenje velikodržavnog sna o Velikoj Srbiji, a drugi istog takvog sna o Velikoj Hrvatskoj.

Jasno je po kome to puca i na čiji račun bi se to postizalo.

Predočavajući postojeća gledišta o četničkom programu Jozo Tomasević smatra da je ideja o Velikoj Srbiji u velikoj Jugoslaviji u suprotnosti sa idejom jugoslovenstva. Zato četnici nisu željeli da postanu svejugoslovenski pokret. I njihove snage su gotovo isključivo bile srpske, osim Crnogoraca koji su se osjećali Srbima. Ciljevi pokreta definisani u programskim dokumentima nisu mogli biti privlačni za druge narode u Jugoslaviji. A nisu se mogli, tek tako, ni ignorisati svi ti narodi kao da ne postoje.

To nikako ne znači da četnička propaganda nije izdašno raubovala političku misao i ideju jugoslovenstva. Kao da je time pravdala pridjev *Jugoslovenska* u nazivu svoje vojske. Pozivala se i na jugoslovensku državu, rjede dođuše, i jugoslovensku ideju. Kao da je htjela da izbriše dojam i ocjenu da ni Mihailović, ni vojne i političke ličnosti u njegovom okruženju nisu bili privrženi ni jugoslovenskoj ideji ni jugoslovenskoj državi. Jozo Tomasević piše da je njihovo jugoslovenstvo bilo ljuska ispunjena velikosrpskim sadržajem.⁸⁴³ Jugoslovenstvo u njihovom poimanju predodređeno je da služi velikosrpskom hegemonizmu i velikodržavnim interesima. Oni nisu mogli računati, iz mnogih razloga, na podršku nesrpskog žiteljstva u kojem su stvarali i imali svoje žestoke protivnike.

Četničko vodstvo nikada nije shvatilo suštinu nacionalnog pitanja. Niti je nudilo njegovo razrješenje na južnoslovenskim prostorima. Nije uvažavalo ni interese drugih naroda. Posebno je u neravnomernom položaju stavilo sve nesrpske narode. Nekima od njih je namijenilo da nestanu s lica zemlje fizičkim istrebljenjem, iseljavanjem i prisilnom asimilacijom. Te je narode ne samo ignorisala nego ih je unaprijed osudilo da nestanu - Muslimani, primjerice, tako Makedonci, Albanci, ali je i drugim nesrpskim narodima pisalo crnu sudbinu.

NACIONALNA POLITIKA I PROPAGANDA MRŽNJE

Nacionalna politika Draže Mihailovića u suštini je nacionalističko-šovinistička: zasnivala se na konceptu homogene i etnički čiste Velike Srbije. Ona bi obuhvatala Bosnu i Hercegovinu, Vojvodinu, Crnu Goru, Kosmet, Makedoniju, Dalmaciju i srpske krajeve Like, Korduna, Banije i Slavonije. Njena nacionalna strategija je nadahnuta mržnjom prema drugim narodima. Smatrala je da svi Hrvati i Muslimani moraju snositi odgovornost za zločine njihovih kvislinskih jedinica nad Srbima. Planirano je da se još u toku rata naplati od njih taj dug revanšizmom i kolektivnom odmazdom. Suština četničke nacionalne politike sadržana je u projektu Stevana Moljevića *Homogena Srbija* od 30. juna 1941. godine,⁸⁴⁴ te Instrukciji Draže Mihailovića četničkim komandantima Lašiću i Đurišiću od 20. decembra 1941. godine.⁸⁴⁵

Ne postoji nikakva razdaljina od čišćenja određenih u Dražinim instrukcijama preko čišćenja u lećima i usmenoj agitaciji do kama, noža, jama i pokolja Muslimana i Hrvata. Taj korak je učinjen najprije u propagandi mržnje.

843 J. Tomasević, Isto, 179.

844 Zbornik NOR-a, t. XIV, knj. 1, dok. 1.

845 Zbornik NOR-a, t. XIV, knj. 1, dok. 54.

Jezik unutrašnje i vanjske četničke propagande podjednako je - jezik mržnje. On sotonizira čitave narode, prvenstveno hrvatski i muslimanski, tako i nacionalne manjine. Prijeti pokoljima, ubistvima i općim uništenjem Hrvata i Muslimana. Oni koji izbjegnu te kazne biće protjerani sa svojih vjekovnih ognjišta i iz područja koja treba da budu sastavni dio četničke etničke zamišljene Velike Srbije. U najfrekventnijoj upotrebi je *Srpska Bosna, Borba protiv Turaka*, s kojima su identifikovani Muslimani. Sa Hrvatima su poistovijećeni Šokci, a i Muslimani i Hrvati sa - ustašama. Hrvatima se odriču nacionalne i civilizacijske tekovine i atributi. Raširene su tvrdnje da oni nemaju svog čistog jezika, da su izgubili *svoje rasne i slovenske osobine*, da ih je *upropastilo katoličanstvo*, da su hrvatski vojnici kukavice koje se mogu savladati golim rukama, pa *jedan četnik može ubiti 500 Hrvata*.

I Muslimani su podjednako na udaru. Četnička propaganda ih je proglasila *nenacionalnim elementima, unutrašnjim neprijateljem, skotom balin-skim, Turcima*. Njihovo uništenje se oglašavalo kao *četnička najsvetija dužnost*. Oprobani i često primjenjivan metod je da četnici svoje zločine nad Hrvatima i Muslimanima lažno prikazuju kao hrvatske, odnosno ustaške i partizanske. To potkrepljuju slikom i dokumentima. Rječit je primjer Foče iz avgusta 1942. i u višegradskom području iz novembra 1942. godine. Dr. Zdravko Dizdar piše da su se pri tome znali oblačiti u ustaška odijela i nositi partizanska znamenja.⁸⁴⁶

*Nalazite se u partizanskim odredima i brigadama gde vas lažu Hrvati i Muslimani, kojima služite da bi oni mogli postići svoje ciljeve osnivajući veliku i novu hrvatsku državu u kojoj državi Srbi ne bi imali nikakvo pravo.*⁸⁴⁷

Dražino vodstvo je znalo za multinacionalni sastav partizanskih oružanih formacija. Jedan od orijentira njegove propagande je privlačenje Srba iz partizanskih jedinica u četničke redove. Pokušaji njihovog pridobijanja zasnovani su i na raspirivanju mržnje srpskih partizana prema Muslimanima i Hrvatima kao njihovim saborcima pod istim znamenjima.

Koliko je stavljen znak jednakosti između Hrvata i Muslimana s jedne, i ustaša, s druge strane, tako su izjednačeni partizani i ustaše. Svi oni imaju cilj da unište srpski narod. Evo kako se to povezuje u četničkim lecima i proglasima, kada se obraćaju direktno partizanskim borcima Srbima u pojedinim jedinicama. Na primjer, Slavenskom partizanskom odredu Psunj.

Partizani odvođe ljude, mladiće, devojke i decu da im služe i da ginu za Hrvate i Muslimane. Višenacionalni sastav partizanskih jedinica bio je kolac u grlu Mihailovića i četničkog vodstva. Priželjkivali su razdor u NOP-u na nacionalnoj osnovi. Otuda podjarivanje mržnje Srba protiv partizana pripadnika drugih naroda, prvenstveno muslimanskog i hrvatskog. Ni tada nisu mogli

da Srbe partizane ne okvalifikuju *nekolicinom odrođenih bednika i izdajniku naroda srpskog*.

Svaki od tih letaka završava se parolom: *Napuštajte redove partizana i sa oružjem dolazite nama gde ćemo vas bratski primiti, pa da se s nama borite protiv neprijatelja za pravu srpsku slobodu, bez Tita, Čašpara, Šoša, Rukavina, Adema i ostalih krvnika srpskog naroda*.

U drugom letku, opet, potpisanom od *Komande Slavonskih četnika* (6. IX 1943.) kaže se da *srpski izrodi među partizanskim šumskim razbojnicima* zauzimaju položaje redova, kaplara, narednika i nižeg oficira, a *visoke položaje pukovnika i generala* zauzimaju *Tito, Stajneri, Vajneri, Pijade, Šoše, Mužari, Ademi, Idrizi, Osmani, Karabegovići, Sulje, Muje* itd. Partizane ne vodi ni *jedan Srbin već međunarodni ološ sa nekoliko odrođenih bednika i izdajnika naroda srpskog*. *Parole kojom se vi (Srbi - op.a.) zavaravate stalno vam se dobucuje, kako je brat mio ma koje vere bio. A istina ona drukčije izgleda jer nam je znano da nema brata dok ne rodi majka. Uz to su i stihovi: Čuj Srbine mili brate / Srpsko srce za Srbina bije / Srpska kruga za tebe se lije / Srpska slava putamnela nije / Srpsko ime nestati nesmije.*

I pitaju partizane: *gde su pojedini poimenično nabrojani borci, najbolji junaci, Srbi?* Pa odmah odgovaraju: *Ubijen je od strane vaših komandanata i političkih komesara. Ubijanjem odličnih srpskih boraca postižu to da ostali Srbi čak i u partizanskim redovima postaju samo mašine koje slepo rade za račun Hrvata i Muslimana. Ti su odlični srpski borci naneli više zla neprijatelju nego svi Hrvati partizani zajedno.*

U letku se kaže da *Hrvati partizani streljaju svakog Srbina najboljeg borca i onoga koji je prvi digao ustanak kad Hrvata nije bilo u šumi. Zašto ih ubijaju? Zato što bi oni svojim junaštvom bili među vama vode - a njima (komandantima i komesarima - op. a.) to nije po volji. Zapamtite, braćo Srbi i sestre Srpkinje: Ustaše i partizani dišu jednim duhom i zajedno nastoje da nas unište. Napuštajte partizanske redove i prilazite nama da zajedno s nama uništavamo ustaše i zločince koji su naneli zlo našem narodu.*

Evo samo jednog od mnogih četničkih letaka mržnje.

“PSETO I SKOTE BALINSKI!”

Kad Ti velim *pseto* i kad hraknem na te *skote* - najbolje se onda razumemo: Znamo se već bukader godina, nekoliko stoljeća. Znamo se od junačkog Kosova polja kad je oštri nož u svoje pogane škembe dobio od Miloša Tvoj padišah, tvoj Sultan sa Deletin, tvoj emir miminin, tvoj Murat prvi hudavendikja - znamo se kroz vekove srbske patnje, stradanja i robstva u pandžama tvojih izvišenih Sultana, paša i emira, aga i begova, valija, i spahija, delija i svih zulumčara - znamo se od onka, kada si dedove naše u roblje odvodio, decu našu u janjičare oblačio, majkama našim dojke cepao, devojke i sestre naše u hareme vodio, kada si u manastire naše konje uterivao, a sveštenike na kolac nabijao znamo se od vremena, kad je srbski narod digao ustanka poveden

846 Z. Dizdar, M. Sobolevski, n.d.j. 305-311, 320-327, 396-397 i 635.
847 Letak Slavenskog četničkog odreda, 7. VIII 1943.

nadahnućem silom duha i voljom Božjom, od Crnoga Dorda, šumadijskog vuka, da ili časno izgine, ili se robstva balinskog oslobodi. I onda si zakuckao: *Naman - aman - poseće nas srpska raja. Ostadoše pusti dvori cara i padišaha.*

Eto kako se dugo znamo! Stoljeća, vekovi, koji Srbin nikada zaboraviti neće, neće tako mu grobova Miloša i Stevana Sindelića.

*Pa ipak se prevari Srbin! Ko brata te je grlio punih 23 godine u prvoj Jugoslaviji, ko braću primao tvoje ministre u svoju prestonicu, ko s braćom išao rame uz rame kroz život prve Velike Srbije. A ti, pseto i skote balinski nisi zaboravio ko što je Srbin, nisi otvoreno i iskreno mislio ko Srbin! Nisi zaboravio, jer kad je Srbin digao, da se krulju i puščanim prahom brani čast otadžbine, brani krvnu večnoga svog Karadorđeva imena, kad je Srbin na jačega neprijatelja zarezao i skočio ko povredena zverka - ti si pseto i Skote Balinski, ugledao Boga u Hitleru i doboga u Paveliću! Zagraktao Švaba: 'Es lebe Kroatin!' - odgraktao Ante: Teraj psine preko Drine, a sve ilmija, svi hodže i mualimi, svi merhameti i čaršijski turovi, svi s otloga islama fesovi, svi pravoverni balijske vere zaškripaše zubima, turiše handžare u usta pa između zuba i noževa zapevaše pesmu merhameti i pesmu što je sastavio Ante a uglazbiše hodže na dersovima: *Drumovi će poželiti Srba, ali Srba biti više neće.* Pa si pesmu tu na tebi doličan način pronosao kroz srpska sela, kroz srpsku Bosnu, počeli su nas dobro vaspitani sinovi tvoji žicom vezati, kundacima terati i mlatiti, u jame i vatru bacati. Eto, kako na bratstvo vrati, eto, kak nam vernost plati, pseto i skote balinski! A što se je više dizao na obranu srpski narod, sve je više i tvoj bes jenjavao, sve više si uviđao, da je lakše lišće u gori pozobati nego srpski narod potamaniti. Onda si stao i opet zarećao: *Aman-aman-diže se raja vlaška!* Jest se Srbin digao, jest te Srbin klao. - Srbin i nitko drugi! Ta nisu valjda duši leteli višegradskim i Fojničkim, Foćanskim i Goraždanskim kotarom! Srbin ti se svetio za sve ono, što su mu u 1941. godini jada zadao, Srbin se toga i ne stidi!*

A Ti, pseto i skote Balinski, danas se izmotavaš, danas se stidiš dela i zlodela Tvojih, danas nam poručuješ da bi se opet s nama bratio, danas veliš da su ustaše klale u Tvoje ime, a Ti, da nisi klao, nisi ubijao brata Srbina, brata koji ti je mio, koje vere bio, Ti danas poričeš, da si od 1941. godine bio i ostao cveće Ante advokata, danas kad si video, što uradi čestiti i časni turski narod danas kad vidiš da nemaš više nikud majci ni kud djeveru danas kad te nisu u Stambulu ne zovu drugačije nego ciganom i kotlarom bosanskim, danas kad se neće i ne može više povratiti 1941. kad je na vidiku zora srpske slobode, kad se već čuje kliktanje probuđenog srpskog orla sa Avale - danas Ti, pseto i skote Balinski, opet vičeš: *Aman-aman-brate Srbine!* Ali jedared se Srbin prevario! Jedared se je Srbin zaboravio - pa nikad više! Jer da je žalosna nam majka, 1944., kao što je bila 1941., ne bi se ti odricao svojih zlodela, već bi klao i palio ni uva srpskog ne bi ostavio - znamo mi to - ta znamo se bre već vekove od slavnog Kosova polja i junačkog cara Lazara. Jednom je Srbin prebario-a Tebi, pseto i skote Balinski, eto sada Tvoj Ante, eto ti džamija u Zagrebu, eto ti švaba i Nova Europa, eto ti ustaške postrojbe i rastrojbe sa

svim doglavnica, postrojnicima i bezglavnica, eto ti senilni mozak Ademage Mešića i naduhana glava Džafera Kulenovića, eto ti Šarić nadbiskup, što se grli s Tvojim prvacima, i pesme peva turskim dukatima, eto ti sve što si prihvatio-a nama, našoj majci Srbiji, našem kralju i našoj prestonici ostati će Bosna, večno srpska Bosna, bez bosanskog balije, bez aga i begova, bez čaršije i siflističkog sela balinskoga, jer ćemo Bosnu pročistiti, Baliju istrebiti, sela Ti pogana popaliti i posvetiti opet sveto tlo Bosne srpske!

Kako sam mogao da ti ovo ne napišem!? Zar se je kad Srbin bojao reći dušmaninu u lice i stati na megdana? Ako se je kad i pritajao danas je srpstvo jako da može otvoreno i muški navesti rat i osvetu svakome komu je ikada dužan ostao.

Svima ćemo dugove uzvratiti, a ponajprije tebi, pseto i skote balinski!

Bosanski Srbin⁷

NOPOVSKA POLITIKA NASPRAM FIZIČKOG ISTREBLJENJA ČITAVIH NARODA

Ugaoni temeljci drugačije nacionalne politike suprotstavljene pošasti uništenja

Ugaoni temeljac nacionalne politike NOP-a je princip bratstva i jedinstva. Pod tim znamenjem i sa otvorenom perspektivom rješenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji sužavana je i sprečavana bratoubilačka borba u nacionalno mješovitim krajevima. Principi antifašističke usmjerenosti bili su trn u oku okupatorima, kvislinzima i njihovim saradnicima, što znači i četnicima.

U Drugom svjetskom ratu je inače Južnim Slovenima pa i Slavenima uopšte prijetilo fizičko istrebljenje. Zato je ideja jugoslovenstva nastala kao ujedinijuća odbrambena ideologija. Josip Broz Tito i KPJ su toj ideji dali novu formu i sredstva za njeno ostvarenje. Ta je ideja postala moćna snaga u kombinaciji patriotizma pojedinih jugoslovenskih naroda i opšteg jugoslovenskog patriotizma. Ona se okrenula kako protiv stranih zavojevača tako i protiv domaćih neprijatelja: ustaša, četnika. Prvi su računali da su je razbili za sva vremena, drugi potonji su je htjeli obnoviti u službi interesa samo jednog naroda - srpskog ili hrvatskog.

U svemu tome je Bosna i Hercegovina uvijek bila područje posebnog interesovanja nacionalističkih krugova i velikodržavnih pretenzija u Srbiji i Hrvatskoj. I prvaci četničkih udruženja između dva svjetska rata smatrali su da je ona *srpska zemlja*. S druge strane su isticali da je *hrvatska zemlja*. Registrovano je to i pri potpisivanju sporazuma Cvetković-Maček uoči Drugog svjetskog rata. Tada je JMO (Jugoslovenska muslimanska organizacija) postavila zahtjev da se Bosna i Hercegovina obrazuje kao posebna, četvrta bosanskoher-

cegovačka teritorijalno-politička jedinica. Tome su se odlučno suprotstavili Srpski kulturni klub, Narodna odbrana, zajedno sa organizacijama Demokratske, Radikalne, Zemljoradničke i Jugoslovenske nacionalne stranke. Po njima, Bosna i Hercegovina ima srpsko nacionalno obilježje. Bosanski Muslimani su tretirani kao srpsko stanovništvo islamske vjeroispovijesti, govore najčistijim srpskim jezikom i istog su rasnog *dinarskog* tipa kao i Srbi.

Još mnogo dalje će odmaći četnički pokret u svojatanju Bosne i Hercegovine i u planovima za uništenje muslimanskog naroda u periodu od 1941. do 1945. godine.

Tretman Jevreja u četničkoj propagandi

O RASNOM ODNOSU I ČETNIČKOM PRISTUPU ZLOČINU PREMA JEVREJIMA

Četnički komandanti istočne Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Like Ilija Mihić, Momčilo Đujić, Petar Bačović i Radovan Ivanišević potpisali su proglas narodu Bosne, Like i Dalmacije 10. II 1943. godine. *Pošto smo očistili Srbiju, Crnu Goru i Hercegovinu, došli smo Vam u pomoć da razbijemo žalosne ostatke komunističke međunarodne, zlikovačke bande Tita, Moše Pijade, Levi Vajnerta (valjda Slaviše Vajnera Čiče) i drugih plaćenih Jevreja.*

Zar ne znate Srbi šta hoće Tito i njegova jevrejska kompanija? Zar verujete da oni vole srpski narod?

Titu i Jevrejima stalo je do svetske revolucije iz koje će jevreji izaći kao pobednici. Nije njima stalo do spasa srpskog naroda. Ne plaću oni zato što se nevinna srpska krv lije, već sa potsmehom kažu: Ako nestane Srba biće Kineza... Avuj, braćo, Srbi, zar nama nije do toga da spasimo ove ostatke srpskoga naroda! Zar da slušamo Tita i jevreje i da još veću nesreću sebi stvorimo.

Tvorci četničkih letaka i proglaša, apela i poruka pripadnicima svojih vojnih formacija i srpskom stanovništvu prihvatili su i trajno održavali tipičnu floskulu ustaške i nacističke propagande usmjerenu ka svojim vojnim i političkim protivnicima. Ustaški tisak i krugovalne postaje u Nezavisnoj državi Hrvatskoj svoje otpužbe NOP-a adresirali su na *velikosrbe, Jevreje i masone*. Njih su proglasili glavnim krivcima za *vođenje komunističkih bandi*, kako su govorili i pisali. Iz toga, po ustaškom tisku, trojnog vodstva partizanskih oružanih formacija četnički pokret i njegova propaganda su izdvojili Jevreje i

masone. Njih su stalno označavali kao sukriyce i glavno zlo koje se stavilo na čelo NOP-a. Uz izjednačavanje partizana sa ustašama četnička propaganda u mnogobrojnim letcima i proglasima je nazivala *slepcima* sve one koji vjeruju Jevrejima. Slijepi su i oni što pristaju s njima *svstavajući se u partizanske jedinice koje predvode Jevreji*.

S Titom i njegovim vodstvom obavezno su Jevreji. Oni su izvor sveg zla i po ustaškoj i po četničkoj propagandi. U tome je frapantna sličnost onoga što je o njima pisano u ustaškom tisku i četničkim letcima i proglasima. Kao da su propagandisti pozajmljivali jedni od drugih floskule kojima su se uzajamno služili pišući o Jevrejima. Izvori su, po svemu, u isprobanoj antijevrejskoj hajci koja je otpočela u nacističkoj Njemačkoj radi biološkog uništenja jevrejskog naroda. A pojam termina Tito podjednako su istovjetno rabili sve dok nisu otkrili njegov identitet. Tito po njima početnim slovima označava Tajnu Internacionalnu Terorističku Organizaciju.

Najveći broj njihovih sredstava informisanja je nepotpisan, ili je potpisan sa *Slobodne srpske planine*. Tako je potpisan i letak upućen *Srpskom narodu Bosanske krajine* a upravljen je prema onima koji se još drže po strani od četnika ili su neutralni. Još na početku je postavljeno pitanje: *Dokle će među nama biti takvih koji će skrštenih ruku sve ovo posmatrati? Dokle će među nama biti slepaca, koji će služiti jevrejskom Moši Pijaci, Titu, Leviju i ostalima?*

Pa se dodaje: *Srbi Krajišnici! Dvanajesti je čas da se opametimo, da se složimo, da ne budemo više slepo oružje jevrejskih agitatora. Mi verujemo da će sinovi Bosanske krajine nastaviti delo svojih predaka. Krv Ilike Desnice, Mile Stevančevića, Nikole Dabića i mnogih drugih nije potekla uzaludno. Stupajte svi u redove slavnih srpskih četnika. Svi, svi dodite i bacite se braći svojoj u zagrljaj. Primamo vas kao braću. Garantujemo Vam za živote i imanja. Dosta je bilo naše krvi. Vreme je da se opametimo, udružimo, te zajednički da udarimo na one koji htedoše uništiti nas. Sve one koji se još nisu javili u četničke redove pozivamo da to odmah učine.*

Slični pozivi upravljani na Jevreje, opet sa *Slobodnih srpskih planina*, upućivani su bezbroj puta u toku Drugog svjetskog rata *srpskom narodu krvave Krajine, Borcima Srbima u partizanskim redovima*, ili pripadnicima NOP-a u drugim područjima zemlje. U proglasu *Srpskom narodu zapadne Bosne* sa potpisom komandanta Dinarske četničke divizije Momčila R. Đujića iz *Slobodnih srpskih planina* - osim komunista i partizanskih jedinica - na udaru su i Jevreji.

Čuj reči naše tako ti mleka srpskoga! Obraćamo Ti se u ovim najsudbonosnijim danima, rukovodeni ljubavlju prema narodu svome i zemlji svojoj. Ta ljubav nas tena u ovu veliku borbu za spas roda našega. Upamtite braćo i sestre: Vodi Vas ljuta i krvava borba za BITI ILI NE BITI SRPSKOGA NARODA. Srašna Jevrejsko-komunistička rulja, u najtežim momentima naše istorije, učinila je bezumni pokušaj da srpski narod uvuče u krvavu revoluciju, koja nas je koštala